

809662

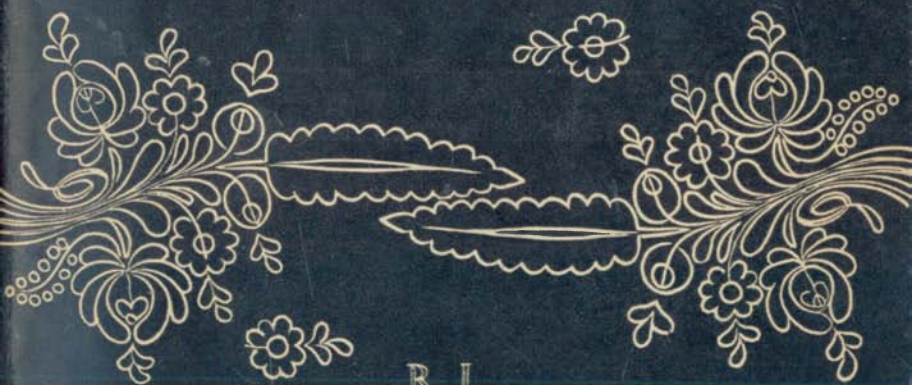

SZÁLLOK AZ ÚRNAK

Z UDVARIAS MAGYAR BESZÉD TÖRTÉNETE

ÍRTA: KERTÉSZ MANÓ

R L

É V A I K I A D Á S

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZÁLLOK AZ ÚRNAK

AZ UDVARIAS MAGYAR BESZÉD TÖRTÉNETE

IRTA
KERTÉSZ MANÓ

R É V A I K I A D Á S

Ezen könyv tipográfiáját
és fametszetű díszelt
REITER LÁSZLÓ
rajzolta.

209 662

~~09738~~

~~L. Reiter~~

~~31191~~

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
L. Reiter: Nyomtatás stb.
1933 év. 94 sz.

B E V E Z E T É S

DVARIASSÁG! A szó ott él minden félig-meddig iskolázott magyar ember ajkán, a szó kifejezte fogalom is tulajdona mindnyájunknak. Gyakorolja is ki-ki tettel, szóval, szimbólikus mozdulatokkal kisebb vagy nagyobb mértékben a szerint, amint neveltsége, társas érintkezésének színvonala és lelki hajlandósága parancsolja neki. De nem szállhatunk a magyar társadalomnak tanultság szempontjából olyan mélyen fekvő rétegébe, hogy az udvariasság-

nak változatosnál változatosabb megnyilatkozásaival ne találkoznánk; ám magát a szót a nép ajkán hiába keressük. Az „udvariasság” szónak és családjának a nép nyelvében való hiánya is már arra figyelmeztet bennünket, amit számos nyomósabb bizonyítékkal, könyvünknek szinte egész anyagával fogunk igazolni, hogy nagy társadalmi magasságban eredő jelenségekkel van dolgunk, amelyek fokozatosan lejjebb szállva szintjük arányában hódítják meg a különböző társadalmi rétegeket. Hogy honnan indul az udvariasság hódító útjára, azt maga a szó is világosan megmondja; hiszen nem kell nagy találékonyság annak a megállapításához, hogy az az „udvar”, amely az „udvarol”, „udvarias”, „udvariasság” szavaink gyökere, nem lehet más, mint a fejedelmi, a királyi udvar. Négyszáz esztendővel ezelőtt magyarul még csak a fejedelemnek „udvaroltak”, vagy az égi királynak, amint az Érdy-kódexben is olvashatjuk, hogy az angyalok „koronkéd az áldott szent három Ūr-istennek szép tikörös szent színét látják és ő felségének szēnetlen udvarolnak” (553). A földi hatalom birtokosainak életéből van ez a kép az egek magasságába vetítve: az angyalok mint udvari emberek, akik „koronkéd” a mennyei király körül mindenféle személyes szolgálatot teljesítenek. Mert ennyit és

semmi többet nem mond az ‚udvarol‘ szó hosszú ideig attól fogva, hogy a magyar ajkon első ízben megjelenik. De üssük fel bármelyik nyugateurópai nyelv kincsesstárát, az ‚udvarol‘ megfelelőjéről ugyanezt fogjuk megállapítani. Például a német *hofieren* felől azt olvassuk, hogy a XIII. századtól fogva olyan szolgálatot jelent, aminőt az udvarnál szoktak teljesíteni.¹ Az ófrancia *cortoiier* értelmezéséül pedig a francia nyelv multjának tudósa csak ennyit mond: „az úr, a fejedelem udvarában lenni“.² Aki tehát a királyi udvarban tartózkodik, az ‚udvarol‘ már pusztá ottlétével, a fejedelem személyével való állandó érintkezés folytán.³

De amit az ‚udvariasság‘ szónak és családjának multja beszél, azt még kézzelfoghatóbb módon igazolják az etnológia bűvárai, akik a társas érintkezésnek nem egy kötelező formaságáról mutatták ki, hogy évezredes multjuk van, és hogy hajdani társadalmakban az alattvalónak uralkodójához, a harcban legyőzöttnek a győzteshez való viszonyából sarjadtak.

Jóbarátunknak, ismerősünknek élete némely jeles napján apró ajándékkal kedveskedünk. Valóban „kedveskedünk“, mert kedveseknek akarunk elötte tetszeni; csekély áldozatunkkal, amely néha nem több egy szál hervadó virágnál, ninesen semmi gyakorlati célunk. Azt akarjuk — nem, nem is akarjuk, mert hiszen többnyire csak társadalmi szokásnak engedelmessékedünk, hanem azt érzük el szerény ajándékunkkal, hogy mosolyt csakunk jóismerősünk arcára, kapunk érte hálás köszönő szavakat, amelyeknek jobbára nines is valami gazdag érzelmi tartalmuk. Ám egészen kezdetleges, de egy fő alatt szervezett társadalmakban sokkal kézzelfoghatóbb célja és értéke van az ajándéknak: a törzsfőnök, a fejedelem, az élet-halál ura hatalmának elismerésére és jóakarátának megnyerésére szolgál, sokszor az ítélet alá boesátott ügy igazát teszi nyomósabbá. Kétszáz év elötti feljegyzésekből tudjuk, hogy Mexikó őslakói soha ajándék nélkül meg nem jelenhettek uralkodójuk elötte. Yucatan mája-indiánjai vadász- vagy halász-zsákmányuk egy részét mindig főnöküknek adták. A főnöknek való önkéntes ajándékozás szokását a világ minden hasonló fokú társadalmában gyakorolják. De az ajándékozásnak ez az önkéntes természete csak addig marad meg, amíg a központi hatalom annyira meg nem erősödik, hogy az

¹ Grimm: DWB.

² Godefroy: Dictionnaire de l'ancienne langue française.

³ Vö. Simonyi, Nyr. 40:3.

ajándékot kötelezővé tegye. Európa középkori történetében az ilyen, szinte adó természetével bíró ajándékokról sok érdekes dolgot olvashatunk. A Merovingok és a Karolingok idejében a „Maifeld” alkalmából való évi gyűlésekre a nép ajándékokat vitt a királynak. A régi angol királyok, ha egy várost meglátogattak, olyan súlyos „ajándékokat” vittek magukkal, hogy az uralkodó látogatása nem egy város életében valóságos szerencsétlenség számba ment.⁴

Nekünk magyaroknak nem kell messzire menni az ilyen „önkéntes” ajándék régi példáiért. Gondoljunk csak a török hódoltság idejére, amikor a szultánnak ajándék járt a hosszabb vagy rövidebb békességért. Ezt az ajándékot a török nem egyszer fegyveres fenyegetéssel hajtotta be, de azért mindig fűződött hozzá valami az eredeti természetéből: az ajándék-vivőket, mintha a maguk vagy küldőjük jószántából jöttek volna, ünnepi formák között fogadták és viszonzásul díszes kaftánnal ajándékozták meg. Azt is tudjuk, hogy ilyenkor ajándék járt a nagyúron kívül sok más kisebb hatalmasságnak is, aminthogy tagozottabb régi társadalmakban az ajándékozásnak egész rendszere fejlődött ki. Ez a ma is élő szokás, amelyet a legfőbb úrtól való félelem indít el a ceremóniává válás útján, iratlan törvény erejével lassanként kötelezővé lesz minden hatalmasabbal szemben, akinek hatalmától tartani lehet, sőt kiterjed az egyenrangúakra is, akiknek jóindulatára szüksége van az embernek.

Ma nem a hatalmasoknak hódolunk ajándékainkkal; ám a szokás éppen ilyen eredeténél fogva némely országban még nemrég is olyan kötelező erejű volt és olyan terheket rótt az emberekre, hogy a párizsi például újesztendőkor vagy húsvétkor szívesen menekült vidékre, csakhogy az ajándékozás örömeitől szabaduljon.⁵

A szóbeli udvariasság egyes jelenségeinek történetéről szólva majd részletesen fogunk megemlékezni arról, hogy az ajándékvivéssel természetszerűleg együttjáró látogatás is, amely ma egyenrangúak egymás iránt való udvariasságának is kifejezője, szintén az alattvalónak a hatalmashoz való viszonyából sarjadt. A látogatásnak ez a nagy tisztesség volta még a XVI. és XVII. század magyar emlékeiből is lépten-nyomon ki-világlík. Ekkor még a közvetett látogatás is „látogatás”; a költő

⁴ Spencer: The principles of sociology II, 81. s. köv.

⁵ Spencer i. m. II, 104.

Zrinyi emberét meneszti Batthyány Ádámhoz ezzel a megokolással: „Most magam katonámat küldvén kegyelmedhez, akarám kegyelmedet egészségben *látogatnom*, kívánván kegyelmed felől minden jó híreket hallanom“.⁶ Az ajándékozással való kapcsolatát pedig érdekesen szemléltetik azok a kifejezések, amelyekben a két hódoló cselekedet neve együtt jelenik meg: „ajándékkal látogatják’ eleink egymást, ahol már csak az ,ajándék’ kézzelfogható, a ,látogatás’ szimbolikussá vált.

De még tanulságosabb a szimbolikus udvariassági formák ilyen eredete. Amikor a szobába lépve ismerősök és ismeretlenek előtt meghajtom magamat, akkor tulajdonképpen a győző vagy a fejedelem előtt való meghódolás külső kifejezésének, a földreborulásnak egy csökevény mozdulatát végzem el. „Szolgád vagyok, rabod vagyok“ — ezt mondja szólatlan is az, aki a porba omolva, teljesen védtelenül az uralkodó vagy a győztes idegen lába előtt hever. Azt a nagy távolságot, amely a tökéletes megalázkodásnak és kiszolgáltatottságnak e mozdulata meg a sokszor csak gögös fejbiccentés között van, az átmeneti helyzeteknek egész sora hidalja át; ilyen átmeneti helyzet az Európában is ismert két térdre vagy féltérdre ereszkedés. Ám a soso-négerék, ha főemberrel beszélnek, meghajtják magukat és tenyerükkel a térdüket érintik a helyett, hogy a valóságban térdre borulnának. De ki ne ismerné az illedelmes kislányok „Kurknics“-ét, azt a sajtáságos hajbókolást, amikor bemutatkozásnál ballábukat félkörben hátravonják, aztán enyhén térdet hajtanak. A mozdulat egész világosan mutatja, hogy a térdreomlás rövidülésével van dolgunk; a neve pedig azt is megmondja, hol kell az eredetét keresnünk: az ,udvarban’, a föld urai előtt való alázkodásban.

„És elhajtja Asszíria királya Egyiptom foglyait és Ethiopia rabjait, ifjakat és véneket ruha és saru nélkül, mezítelen testtel“ — olvassuk Jesaiás prófétánál (XX, 4); hogy az asszíriaiak valóban megfosztották ruháiktól foglyaikat, arról nem egy kőbe vésett emléküik beszél. Más népek is birtokba vették a hadifogoly minden holmiját, fegyverét, és ha mi értéke volt, a ruháját is. Ezért a teljes vagy részleges meztelenség még ma is sokhelyütt a hódolat kifejezése. Vannak primitív népek, amelyeknél a fejedelemnek meztelen szolgálói vannak. Másutt az előkelők előtt az alsóbbrendűnek övig ruhátlanul kell megjelennie. Vannak népek, amelyek az európaiat egyes ruhadarab-

⁶ Takáts Sándor: Szegény magyarok. II, 295.

jaik átadásával üdvözlik, mások meghajolva csupán fellebbentik a ruhájukat a balvállukon. Dahomeyben a ruhának ez a fellebbentése együtt jár a kalap levételével: ez a vázlatos sorozat is igazolja azt a jelenségek egész tömegével igazolható magyarázatot, hogy mikor az európai ember az utcán ismerősei előtt a kalapját megemeli, vagy néha csak kezével érinti, mikor a katona feljebbvalójának tiszteleg, akkor ebben a mozdulatban a hajdani hadifogoly megalázott sorsának elfakult emlékét kell látnunk.⁷

A most tárgyaltakon kívül az udvarias formaságok egész soráról mutatható ki a hasonló eredet. De meg kell említenünk, hogy vannak azért e körbe tartozó társadalmi szokásaink, amelyeknek nem az úr és szolga viszonyában van a gyökerük. Kezdetleges viszonyok közt az embernek ismeretlen emberrel való találkozásakor életbevágó érdeke, hogy a másiknak iránta való szándékáról megbizonyosodjék; tudnia kell, barátja-e vagy ellensége az, aki feléje közeledik. Maga mindjárt a jobbát nyújtja az ismeretlen felé: „Nézd, üres a jobb kezem, amely a fegyverrel bánik, nem fenyeget semmi veszedelem; nyujtsd ide te is a jobbodat, hadd lássam, hogy nekem sinces mit tartanom tőled.“ A kölesönös biztonságnyujtásnak ez a szándéka tette végül társadalmi szokássá, a jóindulatú vagy baráti kapcsolatok szimbolumává a kézfogást.⁸

A zsidó *salóm alékem* és az arab *asz-szalámu alajkum* ugyan csak ebbe a gondolatkörbe tartozik: nem Isten békéjéről, a lelki békéről van itt eredetileg szó, hiszen erről a fogalomról csak a közműveltségnek és a vallásos életnek magasabb fejlődési fokán beszélhetünk. Eredetileg a barátságos, békés szándékról biztosították vele a közeledőt: nyugodtan jöhet, nem lesz semmi bántódása.⁹ Még a kereszténység XVI. századában is, a török világ szüntelen dúló viharai között az élet és vagyon biztonságát jelenti a ‚békesség‘ szó ebben a sűrűn olvasható jókívánságban: „Isten viseljen nagy békességgel, járj jó szerencsével.“¹⁰ Nyilván nem a véletlen folytán, hanem a közviszonyok biztonságossá válása által multa divatját a magyarban az ilyen békekívánás.

A vallásos színezetű udvarias fordulatok, mint az *Isten hozott, Isten hozzád, jó napot* általában nem az alárendeltség

⁷ Spencer i. m. II, 128. s köv.

⁸ Oestrup: Orientalische Höflichkeit. Leipzig, 1929., 35. l.

⁹ R. Ihering: Der Zweck im Recht. II, 650. — Oestrup: Orientalische Höflichkeit. Leipzig, 1929. 6. s köv. 1.

¹⁰ Bornemisza Péter: Elektra. II, 1.

viszonyából sarjadtak; ezekkel azonban most nem foglalkozunk. De a szóbeli udvariasságnak szinte mindazok az elemei, amelyeket könyvünkben tüzetesen fejtegetünk, eredet szempontjából a fentebb ismertetett udvarias eselekedetek vagy mozdulatok tökéletes analógiáit szolgáltatják.

Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy indián törzs vagy némely afrikai néger nép udvarias fordulatának nem egészen az az élete, mint a fejlettebb, tagozottabb társadalmak hasonló célú kifejezéseinek. A kezdetleges törzs-szerkezetben minden ember közvetlenül érintkezik a főnökkel, tehát az iránta való hódolat és ragaszkodás kifejezései mindenkinek egyformán tulajdonai. De fejlettebb, tagozottabb társadalomban csak a legfelső rétegnek van alkalmja a fejedelemmel szemtől-szembe lenni, tehát az iránta való hódolat és ragaszkodás szokásos kifejezései is eredetileg csak ennek az osztálynak ajkán élnek életüket. Primitív társadalmakban is megfigyelhető, hogy az uralkodót illető hódolat kifejezéseit más hatalmassal, vagy hatalmasnak tetsző idegennel szemben is alkalmazzák; de csak sokrétű társadalom nyelvének a története szemléltetheti velünk azt az érdekes jelenséget, hogy az olyan udvarias kifejezések, amelyek a legfelső réteghez tartozó kiválasztottak ajkán születnek meg, mind mélyebbre szállva végre az egész népi közösség tulajdonaivá lesznek. Ennek a mélyebb rétegbe való leiszivárgásnak is rendszerint az a következménye, hogy ami eleinte csak a nagyurat illette, az most már a kisúrnak is kijár. Természetes, hogy ilyenformán az udvarias szó fogalmi és érzelmi értékében megfogyatkozik; szakasztott az a sorsa, mint a bankópénznek: mennél több van belőle, annál kevesebbet ér.

A magyar udvariasság történetének mindössze jó négyszáz esztendejét írhatjuk meg magyar emlékek alapján, csak itt-ott van módunk régibb idők homályába is betekintenünk. Ha nyelvünk történetének ez az aránylag rövid korszaka nem is elegendő arra, hogy minden udvarias kifejezésünknek az uralkodó személyével való eredeti kapcsolatát igazoljuk, azonban a legtöbb esetben tökéletesen elegendő, hogy az ilyen fordulatok életútjának örök és változhatatlan irányát: a felülről lefelé való terjedést megmutassuk.

Könyvünk anyagából csak néhány példát ragadunk ki. Az *úr* rangszóról hiteles XII. századi emlék állapítja meg, hogy az időben személyragosan (*uram*) a magyar trónörökös címe volt. Nem kell nagy merészség annak a feltevéséhez, hogy pár száz esztendővel előbb magát a fejedelmet illették vele. A *nagy-*

ságos címmel a XV. század végétől fogva magyar írásokban mint az arisztokráciának, az ország báróinak állandó jelzőjével találkozunk; tudjuk, mivé süllyedt. De hogy valamikor még a XV. századinál is nagyobb rangja volt, annak, bár magyar adatokkal nem igazolhatjuk, a latin *magnificus* multja kétségtelen bizonyítékául szolgál: régi latin okleveleink középkori királyainkat „*excellens et magnificus princeps*“-nek emlegetik.¹¹ A ma közkeletű *igaz híve* levélzáradékról két évszázad történeti adatai egybehangzóan tanítják, hogy mindaddig, míg volt magyar fejedelem, akivel alattvalói magyar nyelven érintkezhetek, tehát egészen Rákóczi szabadságharcának elbukásáig, csak az uralkodóval szemben tartozó hűség kifejezője volt és alacsony sorúak közönséges földi halandóval szemben egészen a XVIII. század közepéig nem alkalmazták. Az *udvarol*-ról és rokonairól már szoltunk. De itt még annyit meg kell említenünk, hogy ez a szó és családja, mikor a XVII. században az udvarból nagyobb körre kezd terjedni, jobbára csak arisztokraták írásaiban bukkan fel, arra meg egyáltalán nem találunk példát, hogy ne főrangúakhoz szólnának vele; köznemesi vagy polgári renden levőknek csak a XVIII. században kezdenek „udvarolni”.

A nőknek járó *kezét csókolom*-ról majd tüzetesen fogjuk bizonyítani, hogy a valóságos kézesókkal, a hódolatnak ezzel az egyébként évezredek kifejezésével együtt a Habsburgok udvarából terjedt el és Közép-Európában csupán a régi Habsburgbirodalom területén ismeretes. Ez az egy példa önmagában is igazolja az udvarias szónak, meg a cselekedetekben és mozdulatokban megnyilatkozó udvariasságnak szinte tökéletesen egyező természetét. De még feltűnőbbben és meggyőzőbben hirdeti ezt az egységet az a sajtóságos jelenség, hogy egy-egy nagyon közkeletű udvarias kifejezést az udvarias mozdulat nevéül foglalnak le; ki ne ismerné fel például az alázatos meghajlásnak német „Diener” nevében a megrövidült „Ihr Diener”, „gehorsamster Diener” kifejezést,¹² amellyel a meghajlás együtt szokott járni.

A hódolat külső kifejezésének és az udvarias szónak egyező természetét a m a g á z á s lelki gyökereinek kimutatásával is szemléltethetjük. Úgy szólok a velem szembenállóhoz,

¹¹ Jakubovich, MNy. 27:206. — A „tua excellentia, tua magnificentia” a kései római császárok megszólítása, Ihering i. m. II., 674.

¹² K. Prause: Deutsche Grussformeln in nhd. Zeit. Breslau, 1930. 67. l.

mintha nem is vele, hanem valami távollevő harmadikról beszélnék. Nem mondom az előkelő idegennek: „Írd meg a kívánságodat“, hanem így fordítom a szót: „Kérem *Méltóságodat*, írja meg a *kívánságát*“. Mintha nem is húsból-vérből való ember volna, hanem valami érzékeink alá nem eső fogalom: a ‚méltóság‘ maga; fölemelem messze magam fölé, a láthatatlan eszmény magasságába. Aki ilyen magasságban van fölöttem, ahhoz nem szólhatok úgy, mint ahhoz, aki ott van velem egy szinten; nem mondhatom neki: „írd meg a *kívánságodat*“, mert ezzel a második személlyel mintha hozzányúlnék a testéhez annak, akit a csillagok távolsága választ el tőlem. Mintha nem is állna ott előttem, úgy szólok hozzá, harmadik személyben, ahogyan távollevőkről szokás beszélni.

Nem tökéletes analógiája-e ennek az, amit Keresztelő János mond Jézusról: „Nem vagyok méltó, hogy lehajolván sarujának szíját megoldjam“ (Márk I, 7.). Hiszen sok régi, vagy kezdetlegesebb mai társadalomban, ahol korlátlan a királyi hatalom, nemcsak hogy meg nem érintheti közönséges földi halandó a nagyurat, de még csak nem is láthatja. A régi Mexikóban halállal lakolt az az alattvaló, aki a királynak a szemébe nézett. Abesszínia uralkodója sötét szobában ülve vesz részt még a tanácskozásokon is; ablakon át hallgatja előkelőinek a beszédét. Itt is, sok más társadalomban is csak tolmács útján lehet az uralkodóval beszélni, közvetlenül hozzá intézni a szót lehetetlen.²⁸ A nagyúr a láthatatlanság, szinte az istenség magasságában trónol, akihez úgy beszélnek, mintha róla szólnának — hát nem ugyanez a távolságtartás nyilatkozik meg a mai embernek ilyen fordulataiban: *bocsásson meg Nagyságod!*

Mindabban, amit eddig az udvariasság mindenféle megnyilvánulásának eredetéről, terjedésének irányáról megállapítottunk, erős támasztékát láthatjuk annak a tanításnak, hogy a népi közösségek kulturális javait a közösség legfelsőbb rétege termeli, a szellemi arisztokrácia, amely nem is olyan nagyon régen egy volt a születési arisztokráciával. A nép nem termel kulturális javakat, csak átvesz és átalakít! Nyilván van túlzás ebben a tanításban, de hogy szoros nyomában jár az igazságnak a ‚gesunkenes Kulturgut‘ elmélete, azt e könyv anyagán kívül a népdal, a népies színjáték, a paraszti bútor és ruházódás története is igazolja. Hogy nemcsak az előkelők társadalmának, hanem még egyes magasan álló személyeknek is milyen

²⁸ Spencer i. m. II, 150.

nagy hatásuk lehet ebben a tekintetben, arra szemléletes példákat idézhetünk: gondoljunk csak azokra az osztrák férfiakra, akik nemrég Ferenc József szakállviseletét utánózva „Kaiserbart“-ot hordtak és azokra az alföldi magyarokra, akiknek szakáll dolgában Kossuth Lajos volt a mintaképük. Régen az ilyen hatások természetesen lassabban terjedtek és állandóbbak voltak: a német paraszt még 1700 táján is V. Károly képe után vágatta a szakállát, 1900 körül pedig Nagy Frigyes símára borotvált area nézett felénk a német lapok parasztot ábrázoló képeiről.¹⁴

Ez elméletnek abban a tanításában is sok az igazság, hogy az a magasabb társadalmi réteg, amely életformában, ruházkodásban, beszédben az alsóbbaknak példaadója, különleges kultúráját jobbára valamilyen idegen közösség tekintélynek elismert legfelsőbb rétegétől szerzi. A magyar társas érintkezés egész szóláskincsében, amint látni fogjuk, kevés az, ami sajátosan magyar: java részben európai közvagyon, amely az eddigiek szerint csak a magyar előkelőknek hasonló rangú idegenekkel való érintkezése révén válhatott a magyar élet elemévé. Ám ennek az érintkezésnek nem kellett közvetlennek lennie: a le-tűnt századok eszperantója, a latin nyelv írásban szállíthatta át az előkelők társas érintkezésbeli fordulatait a nyugati magyar határon.¹⁵ Ez az írás útján való terjedés az udvariasság kifejezőkészségének magyar életében is meglátszik: hiszen nem egy ilyen közkeletű kifejezésünk csak a levelekben való évszázados használat után lesz valóságos élőszóvá. Például a ma már szinte divatját multa *van szerencsém* üdvözlő mondattal kétszázéves papirosélete során csak 1880 körül kezdik az emberek egymást köszönteni. Az *alázatos szolgájá-*nak is nagy multja van leveleinkben: ám az élőbeszéd szavaként a XVIII. század közepe előtt hiába keressük, amint a megfelelő német kifejezés sem öregebb a német társalgásban kétszáz esztendősnél.¹⁶ Leg-alább négyszáz esztendő s szokás, hogy a levélíró magyar így búcsúzik a címzettől: „Ezzel uraságnak *magamat ajánlom*“

¹⁴ H. Naumann: Grundzüge der deutschen Volkskunde. Ua.: Versuch einer Geschichte der deutschen Sprache als Geschichte des deutschen Geistes (Deutsche Vierteljahrsschrift I, 139—160). Ua.: Über das sprachliche Verhältnis von Ober- und Unterschicht (Jb. f. Philologie I, 55—69.).

¹⁵ L. Horváth Jánosnak az írásbeliség kezdeteiről szóló érdekes fejtegetéseit. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Budapest, 1931., 13. s. köv. 1.)

¹⁶ A. Denecke, ZfdU. 6:237.

vagy „te kegyelmednek *ajánlom magamat*“¹⁷; de a távozó látogató csak a XVIII. század második felében kezdi ajkára venni ezt a szót ilyen formán: „Követem kendet és *magamat ajánlom*“ vagy: „a nagysád kegyességébe *ajánlom magamat*“.¹⁸ Sőt vannak fordulataink, amelyek máig is csak az írásbeli érintkezés eszközei, mint például a már említett „igaz híve“.

*

Láttuk föntebb, hogy a mai meghajlás hajdan földreborulás volt, a kalaplevétel multjának nyomozása pedig a ruhájától megfosztott hadifogoly képét vetítette elénk. A mai udvarias mozdulat öse tehát hajdan konkrét tartalommal bírt; ám idők jártával megfogyott a mozdulat, rövidebb lett s ezzel a rövidüléssel együtt jár a mozdulat tartalmának elapadása is: ami hajdan a hatalom előtt való tökéletes meghódolásnak félreérthetetlen kifejezése volt, annak a megfogyott maradványa ma boldognak-boldogtalannak kijár. A szóbeli udvariasság szó- és szóláskészletének története szakasztott ilyen jelenségeket mutat: megfogy a szó teste és ezzel együtt leszáll a rangja is. Gondoljunk csak a *tekintetes úr* és a *téns úr* néhány évtizeddel ezelőtt való nagy értékkülönbségére, a semmivé lett *nagysád* és a még ma is bizonyos rangot jelentő *nagyságod* egymástól való mérföldes távolságára. A *kegyelmed* még három-négyszáz esztendővel ezelőtt a magyar társadalom ormán is tisztességszó volt: bár teljes formájának a becsülete is megfogyott, olyan mélyre sohasem szállt, mint a belőle rövidült *kelmed*, *kéd* és *kend*. A német *schamster Diener* vagy egyszerűen *schamster* (< *gehorsamster Diener*)¹⁹ sorsának osztályosa a magyar *alászolgája*, amely a mult század vége felé a kalapnak pusztá megérintésével kapcsolatos sziszegő hanggá fogyott. A *kérem aláztatosan* és a *kérem ássan* értékkülönbsége is mindenki előtt világos.

Ám e magyar szavak testi-lelki történetében azt az érdekes észrevételt tehetjük, hogy a rövidült formák a születésük idején még esorbíthatatlan tekintéllyel bírnak, s becsületük fogyása csak életük későbbi során állapítható meg. De ez a jelenség nem téveszthet meg bennünket: alig fér ahhoz kétség, hogy e rövidült formák létrehozásának lelki indítékai között a legerősebb

¹⁷ LevTár. 1:114, 352.

¹⁸ RMKvt. 2:36, Csokonai: ÖM. III, 133.

¹⁹ K. Prause i. m. 66. 1.

az, hogy a társadalom tekintélyes rétegében megrendült a tisztességszó becsülete; még nem tudja senki, azok sem, akik elsőnek veszik ajkukra vagy tollukra a megrövidült szóalakot. Ám a tartalmatlaná válás lassanként tudatos lesz és az új forma mind mélyebbre száll s ha az eredeti teljes szó is életben marad, rangja mindig nagyobb lesz a származékáénál.

De már előbb láttuk, hogy a társas érintkezés nyelvi elemei nemcsak megrövidülnek, hanem eredeti alakjukban is egyre tartalmatlanabbá válnak. Az alsóbb néposztályok felfelé törekvése, az érvényesülésért vagy az elismertetés látszatáért való folytonos küzdelme egyre mélyebbre szállítja le azokat a címeteket, jelzőket s egyéb fordulatokat, amelyek a legfelsőbb réteg ajkán születtek meg vagy csak ennek a legfelsőbb rétegnek a megkülönböztetésére szolgáltak. Ilyen formán a szó eredeti fogalmi és érzelmi tartalma meg a valóságos használata között olyan hasadék támad, hogy a szigorú erkölcsbíró hajlandó az udvariasság egész kifejezőképességét hazugságnak minősíteni. Az uralkodó régen *„fidelitas vestra”*-nak, *„hűségtek”*-nek szólítja előkelő alattvalóit, mert a hűség a fejedelem számára legértékesebb alattvalói tulajdonság; ennek a párja az *„igaz híve”* kifejezés, amely éppen ezért évszázadokon keresztül csak az uralkodóval szemben használatos, de ma már személyválogatás nélkül mindenkinek adományozzuk, pedig senki sem hinné el, hogy urunknak és parancsolónknak ismerjük el azt, akinek *„igaz hívei”* vagyunk. Az *„alázatos szolgája”* is nehezen bírja el a szó szerinti jelentése meg a gyakorlati használata között való összehasonlítást. De a konvencionális hazugság gyanúját nem csak azok a kifejezések kelthetik fel, amelyek nyilvánvalóan az alsóbbnak a felsőbbhöz való viszonyából támadtak; a pusztán érzelmi kapcsolatot kifejező régi jelzők egész sorának a használata ugyanilyen gyanút kelthetne bennünk. Hiszen már a XVI. században *„jó barátom”*-nak tisztelik azt, akitől a lopott lovat követelik vissza; a következő században az *„édes uram”*-at arra figyelmezteti a levélíró, hogy ne fenyegetse, mert nem ijed meg tőle; 1770 táján meg az *„igen kegyes Méltóságos Asszonyom”*-at adóssága megfizetésére szólítják fel, mert különben más eszközöket alkalmaznak vele szemben.

Hát nem hazugság mindez? Hiszen nyilvánvalóan többet mondunk, mint amennyit gondolunk és érzünk! Ne siessünk az ítéllettel. Ha ez hazugság volna, akkor mosolyognunk kellene Kossuth Lajosnak azon a nagyszerű túlzásán, hogy „Magyarországot a poklok kapui sem döntik meg”. Az igazság mértékét

alkalmazva a félrevezető szándék vétségében kellene a Toldi költőjét elmarasztalnunk azért, hogy hőse így festi anyja elé a dicsőséges jövendő képét:

„Rólam is hall még hírt, hogy mikor meghallja,
Még a cseesszopó is álmélkodik rajta.“

Odalenne a beszéd lendülete, élmény erejével ható gyönyörű költői és szónoki fordulatokkal, sőt mondhatni a költészetten lenne szegényebb az emberi élet, ha csak a rideg valót lehetne kimondanunk. Aztán meg nem is lehet hazugságról beszélni ott, ahol nincsen megtévesztő szándék.²⁰ Hiszen mikor kellemetlen ismerősömet a magam otthonában „Isten hozta“-val köszöntöm, nem akarom vele elhitetni, hogy látogatását Isten kedves ajándékának tartom; nem is hiszi, mert egy társadalom gyermekei vagyunk s az udvarias szót annak veszi, aminek én adom: a társas érintkezés szükséges formai elemének. De hogy milyen szükséges ez a formáság, csak akkor érezzük igazán, hogyha valaki az ilyen formáságot velünk szemben elmulasztja. Fiatalabb ismerősünk az utcán szemünkbe néz és nem emeli meg a kalapját; ismeretlen embertársamtól levelet kapok, amelyben még az egyszerű *Tisztelt Uram* megszólítás is hiányzik: a fiatalembert aligha fogom máskor észrevenni s a levél bizonyára válasz nélkül marad. Pedig talán nem is érdekel, hogy tisztelnék-e vagy nem azok, akitől a tiszteletnek szimbolikus vagy szóbeli kifejezését várom.

Az udvarias szó tehát formásággá fogyott; ennek érdekes bizonyítékai azok a nyelvi értelmetlenségek, amelyekkel különösen a régi magyar világban sűrűn találkozunk. A maga idejében bizonyára nem mosolyogtak, hogyha valakit „teljes bizodalman felett való kedves uram bátyám“-nak, vagy „kiváltképpen való uram bátyám“-nak szólítottak. Azon is nyilván átsiklottak, hogy a gróf úrnak ilyeneket írtak: „A mult ősön volt szerencsém Nagyságod megalázásához“. A mult század közepén még a levelezőkönyvek mintaleveleiben is ilyen záradékokat olvashatunk: „Van szerencsém lenni tisztelettel Vidám András“ (200. 1). Két emberöltővel előbb meg így bucsúztak a levél végén: „Élek s halok kedves uram bátyámnak tisztelő atyafi szolgája“ (201. 1). Manapság pedig alig van valaki, akinek legalább egy „mély tisztelője“ ne volna. Az ilyen furesaságok tejedésének lelki gyökereire érdekesen világít rá

²⁰ Thering i. m. II, 622.

az előkelők beszédének egy régi francia elmélkedője, Vaugelas (1647); szerinte az előkelők beszéde a helyes beszéd; törvényei, mint a vallás törvényei, a hideg ész bírálóival meg nem közelíthetők. E nyelv jelenségeivel szemben a józan észnek legfeljebb egy kötelessége lehet: megtalálni az észszerű magyarázatot olyan tények számára, amelyek a „raison“-nak tulajdonképpen felette állanak.²¹

Ám azért ne gondoljuk, hogy ezek a kötelező formaságok mindig tartalom nélkül valók; sokszor nagyon is gazdag különösen az érzelmi velejárójuk: a ‚kedves‘-nek, ‚becses‘-nek, vagy az ‚őszinte tisztelet‘-nek annyiféle az érzelmi foka, ahányan és ahányszor leírjuk vagy kimondjuk.

*

Azt mondtuk, hogy az udvarias szó nem hazug szó; mégis vannak korok, amelyekben a szó valóságos jelentése meg az érintkezésben való használata között olyan mérföldes távolság van, hogy e korok társas érintkezésének emlékeit forgatva a mai embert minduntalan a hízélgésnek, a meghunyászkodó alázatnak és az áltató szándéknak kellemetlen szele csapja meg. Európa történetének ilyen pontosan el nem határolható korszaka körülbelül a XVII. század közepétől a francia forradalomig terjed, de nálunk áthúzódik a XIX. század első tizedeire. E másfél század politikai és társadalmi viszonyainak legfőbb jellemvonásait az abszolút királyi hatalom szabja meg, képzőművészeti és irodalmi alkotásainak uralkodó sajátságait pedig barokkművészet néven szokás összefoglalni. Bécs és Párizs trónusán elérhetetlen magasságban egy-egy korlátot nem ismerő hatalmas úr ül, akiknek óriás birodalmában, de még az őket utánzó kis német fejedelmek területén is a társadalomnak olyan lépcsőzetes rendszere fejlődik ki, amelyben a parancs és az engedelmesség viszonya fűzi egymáshoz azokat, akik társadalmilag egyáltalán számítanak valamit.²² Az ilyen világban, ahol a ‚kegyelem‘, a ‚grácia‘, a ‚fávor‘ fénye életet ad, elborulása pedig a semmiségbe taszít, ahol az egyéni érték magában nem jut messzire, könnyen lesz úrrá a hízélgésnek és a kegyhajhászának szelleme és ez a társas érintkezés nyelvi elemeiben is kifejezésre jut. A hízélgés és alázkodás a gyengének a fegyvere

²¹ L. Magendie: La politesse mondaine et les théories de l'honnêteté en France au XVIIe siècle de 1600 à 1660. Paris. II. 807. 1.

²² Günther Müller: Höfische Kultur der Barockzeit. Buchreihe der Deutschen Vierteljahrsschrift, 17. Band, 132. 1.

a hatalmassal szemben. Spencer kutatásai más, kezdetlegesebb társadalmak vizsgálatával is kétségtelenül beigazolták, hogy a porban csúszó alázat kifejezései mindig ott virulnak ki legszívesebben, ahol katonai hatalomra támaszkodó korlátlan úr parancsol. Azt hiszem, hogy a részletes tárgyalás során, egyes magyar jelenségek tüzetesebb elemzésével példákon is sikerül az ilyen összefüggések valóságvoltát kimutatnunk.

Jeles elmék műveinek már egész könyvtárat kitevő sorozata foglalkozik e nagy ellentétekben bővelkedő korszak irodalmának és művészetének, a barokk művészetnek kutatásával. Kétségtelen, hogy ez az irodalom és művészet sok más gyökérből is táplálkozik, de egyes nagyon felötlő sajátságai olyanok, amelyek ha nem is a korlátlan központi hatalom megnyilatkozásai, de a társadalom ilyen rendjében erős támaszra és ösztönzésre találnak. Ime e korszak művészetének néhány minket érdeklő sajátsága: az egyszerűséget nem ismeri; templomaiban és kastélyaiban mérhetetlen pompát fejt ki; fény és fény, a színek orgiája mindenfelé, különösen az arany csillogása vakítja a szemet. A dekoratív részletek ragyogása a fontos: az sem baj, ha ez a ragyogás nem a drága anyagból, hanem csak talmi utánzatából árad. Szobrain és képein: az érzés kifejezése a szenvedély fokán; nem ismeri az alapfokot, csak a superlativust.²³

Ugyanezt állapítják meg a kutatók e korszak német irodalmáról: a barokk költőnek — aki sokszor a fejedelem ragyogó ünnepeit hízelgő versekben magasztalja — az a becsvágya, hogy érzéseit és gondolatait a valóságnál magasabb fokon, pompázó köntösben fejezze ki.²⁴ Nem csoda tehát, ha e korszak nyelve, akáresak temploma és kastélya, festménye vagy szobra, az ékességtől roskadozik és a képek buja gazdagságával terhes; az udvari pompának nincsen olyan drága kelléke, amely például egy Hofmann von Hofmannswaldau verseiben dagályos képek eszközévé ne válnék.²⁵

A függésnek és a csillogásnak ebben a világában, ahol nem a tetteket, hanem a viselkedést érzik sorsformálónak, az előkelők társaságában jól forgó úri ember, az „honnête homme“

²³ W. Hausenstein: Vom Geist im Barock, München, 1921, 64. s. köv. l. — W. Weisbach: Der Barock als Kunst der Gegenreformation, Berlin, 1921, passim.

²⁴ P. Hankammer: Die Sprache, ihr Begriff und ihre Deutung im XVI. und XVII. Jh. Bonn, 1927, 90. l.

²⁵ H. Sperber: Geschichte der deutschen Sprache, Göschen 915. sz., 109. l.

képe lesz az az eszmény, amely felé mindenkinek törekednie kell, aki érvényesülni akar. Ez a kor termeli a társas érintkezés szabályait ismertető német és francia műveknek, az ú. n. Komplimentierbuch-oknak egész tömegét, amelyek szerint természetesen a forma a lényeg.²⁶ Faret könyvének még ez a címe: „L'honnête homme ou l'art de plaire à la Cour“ (1640), vagyis az úri ember olyan tulajdonságokkal ékes, amelyekkel tetszést arathat az udvarnál. Néhány évtized — és ez az 'udvar' az élet-szabályokat ismertető művekben is, meg az életben is az egész világ előkelőinek nagy társaságává szélesedik, amelyben az igazi honnête homme — immár világhi — mindig feltalálja magát.²⁷

A kor arculatának e néhány vonásához jól illik az, amit az életszabályok egyik francia elmélkedőjénél, Bardin-nál (1632—34) olvasunk. A hízlegést elítéli ugyan, de azért megengedi, hogy véghez nem vitt jeles cselekedetekért magasztaljanak valakit. Azt sem érheti gáncs, aki a király rossz verseit dícséri, mert hiszen a nagyúr költői becsvágya senkinek az érdekét sem sértheti.²⁸ Egy másik író meg illemszabályként parancsolja, hogy a férfi akkor is valljon szerelmet a társaságában levő fiatal nőnek, hogyha szíve másfelé vonja is.²⁹

Nem csoda, hogyha az ilyen érvényesülést kergető korban a nyelv sem marad meg spontán életnyilvánulásnak, hanem tudatos eszközül szolgál arra, hogy az 'udvari ember', az 'úri ember', a 'politikus' feljebbvalóinál és rangtársainál céljait mennél könnyebben elérhesse.³⁰

E barokk világ életnyilvánulásainak nyugati gazdagságát és sokszerűségét a mi anyagiakban és szellemiekben egyaránt szegényebb magyar földünkön hiába keressük. Ám nálunk is ugyanez a korszellem hat és működik s ha irodalomban és képzőművészetben való érvényesülése szerényebb is, a társas érintkezés nyelvében való lecsapódása szinte olyan nagyméretű, akárcsak Németországban. Hiszen éppen azért tartottuk szükségesnek a barokk lélek e vázlatos rajzát, mert könyvünknek majdnem minden fejezetében e korszak udvariasságának már nem is derütfakasztó, hanem valósággal elszomorító megnyilat-

²⁶ Vö. E. Cohn: Gesellschaftsideale und Gesellschaftsroman des 17. Jh. Berlin, 1921, 17. l.

²⁷ Magendie i. m. műve ezt a folyamatot kitűnően szemlélteti.

²⁸ Magendie i. m. I, 377.

²⁹ Uo. I, 425.

³⁰ Sperber i. m. 111. l.

kozásaival találkozunk. Multunknak ez a szakasza azért is számot tarthat különös figyelmünkre, mert társas érintkezésünk ma is élő szó- és szóláskincse jórészt itt gyökerezik.

Ezek előrebocsátása után már most könyvem anyagának elrendezéséről kell néhány szót szólnom. Nem fejtettem ugyan ki, de az eddig elmondottakból könnyen levonható, hogy mire szolgál minden olyan szó, amelyet az udvariasság mondat velünk. Egy részük oly módon való tiszteletadásra, hogy a beszélő és a megszólított között bizonyos távolságot állapítson meg, más részük meg éppen arra, hogy a távolság tiszteletbentartása mellett is a beszélőnek a megszólítotthoz való érzelmi kapcsolatait: szeretetét, ragaszkodását tolmácsolja. Az udvariasság e két mozzanatát jól szemlélteti az ilyen manapság szokásos levélbeli megszólítás: Méltóságos Uram! Kedves Barátom! De a távolságtartásnak nemcsak azt a módját ismeri világszerte az udvariasság, hogy a beszélő a megszólítottat maga fölé emeli, hanem azt is, hogy nagyobbakhoz szólván a magunk megalázásával növeljük a kettőnk között levő távolságot. Arra gondolok, mikor mások alázatos szolgájának valljuk magunkat, vagy szerény véleményünket emlegetjük. Ezt szem előtt tartva szólni fogunk először a r a n g n e v e k r ől (úr, asszony, atyám uram stb.), majd a rangjelzőkről vagy címe kről (tekintetes, nagyságos, méltóságos, tiszteletes stb.); a címekkel való kapcsolatuknál fogva ez után ejtjük sorát az érzelmi kapcsolatot kifejező jelzőknek (édes, szerelmes, jó, kegyes, kedves stb.). Részletesen fejtegetjük az ú. n. m a g á z á s t, vagyis a távolságtartásnak azt a módját, hogy a megszólítás második személyét harmadikkal cseréljük fel. Lelki gyökereik szerint ide kapcsolódnak a *méltóztassék*, *tessék*-féle felszólítások. A látogatásról és udvarlásról szóló fejezet átvezet bennünket azokhoz a kifejezésekhez, amelyekben a beszélő kicsisége, szerényisége ölt testet (van szerencsém, alázatos szolgája stb.).

A társas érintkezés nyelve sokkal szövevényesebb jelenség, semhogy az anyagnak ilyen merev fejezetekbe való kényszerítésével híven lehetne megrajzolni évszázados történetét. Bár többet adunk, mint amennyit a fejezetek címeivel ígérünk, mégis tudjuk, hogy feladatunknak csak a nagyját végeztük el; sok mindennek a kifejtését kellett mellőznünk és azoknak az eljövendőknek a munkakörébe utalnunk, akik majd a magyar stílus történetének kérdéseit fogják bogozni.

Ú R, A S S Z O N Y

magyar udvariasság történetét jóformán csak a XVI. századtól fogva nyomozhatjuk, mert csak ezidőtől fogva vannak erre vonatkozó bőséges magyar nyelvű emlékcink. Ám az *úr* szó társadalmi értékét és értékének fokozatos esökkenését már a XII. századtól fogva megfigyelhetjük. Kinnamos XII. századi görög történetíró a magyar uralkodóház kérdéseivel foglalkozva elbeszéli, hogy II. Géza király halála után (1162) a fia, III. István helyett

a magyarok az uralkodást az elhunyt király testvérére, Lászlóra ruházták, a másik testvérnek, az idősebbik Istvánnak pedig az *Uram* (*Ὀυροβυ*) méltóságot juttatták osztályul. „Ez a méltóságnév t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál“.¹ Ha más adatok ugyanezt nem támogatnák is, akkor is a magyar viszonyokat jól ismerő írónak e pontos értesítéséből nyilvánvaló volna, hogy hétszáz esztendővel ezelőtt az *uram* királyi hercegnek, a magyar trónörökösnek járó megszólítás volt. Sőt e tényeken alapuló megállapításból szabad talán arra következtetnünk, hogy az *úr* szónak ez a jelentése is már csak a társas érintkezés szokásában lépten-nyomon tapasztalható értékesökkenés eredménye. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a szláv eredetű *király* szó meghonosodása előtt a nemzet elsejét, Árpádot és a vezérségben őt követőket tisztelték az *uram* nevezettel.

Jó száz esztendő múlva, a XIV. század elején megint idegen forrás igazít el bennünket az *uram* társadalmi értékére

¹ Hunfalvy: Magyarország Ethn. 343; ÓmagyOlv. 50.

nézve. Stejer Ottokár verses krónikája említi, hogy mikor István magyar trónörökös Stejerországba ment,

vil manigen hôhen *uram*
brâht er und manigen *zolgat* (5726—27. sor),

később meg a „hohsten *uramen*“ -ről beszél (40887. sor).²

Nyilvánvaló, hogy egy század alatt az *uram* értéke lejjebb szállott: már nem a trónörököst, hanem a kíséretében levő előkelőket tisztelik vele. Ezek azonban a társadalom legfelsőbb rétegét alkották; mert a ‚hohen‘ jelző itt nem azt jelenti, mintha a krónikás alacsony rendű *uram*-mal is találkozott volna. A ‚hoh‘ itt csak az idegen szó kifejezte fogalomnak legfelülőbb jegyét emeli ki, csak úgy, mint mikor a ‚*magas* mennybolt‘-ról beszélünk; vagy mikor a dunántúli paraszt megvetően azt mondja valakinek, hogy „*német* lafanc“: nem gondolja, hogy másféle ‚lafanc‘ is van, mint német, de a jelzővel mintegy magyarázza, értelmezi az idegen szót.

Nagy társadalmi távolság van szavunknak e középkori jelentése meg a között az ugyancsak személyragos használata között, amellyel XVI. századi emlékeinkben találkozunk. A végváarak vitézeitől eredő vagy róluk szóló levelekben bukkan fel igen gyakran az *uraim* szó ilyenformán: „Mynd feyenket az *Zenyery vraym*“ (LevTár 1:253, 1557-ből): így írják alá magukat a levélírók; ugyancsak a szenyérik aláírása ez is: „Balka Istwan es mynd feyenketh az my kewesen vannak az *Zenyery vraym*“ (uo. 184, 1556-ból). A levelek szövegében is sokszor emlegetik az *uraim*-at; Oroszy Péternek Szalay Jánoshoz. Pozsony vármegye főispánjához intézett levelében olvassuk, hogy [Fráter György] „azt wzenthe wolth hog chudalkozyk raytha, myre nezwe ew kegelme anya kewlchegeth thezen, anya *wraymoth* tharth“ (uo. 16, 1542-ből). A szenyéri vitézekről van szó ezekben a Csányi Ákoshoz intézett levelekben: „Im az *vraim* fire akarnak bochatany, mert ninchen penzek miuel abrakot vegenek“ (uo. 316, 1559-ből). „Mentem wala k: hez az *gyalogh es lowagh wraym* penzeert“ (uo. 371, 1560-ból). „Az wthakon sok yambornak essek bantassok, kjketh tolwaylanak. az *wraym* kj menenek ewketh keresnj“ (uo. 204, 1556-ból). Kikről van itt szó? Nem kétséges, hogy a tisztekről, várbeli nemes személyekről, akiket az akkori katonai nyelv és nyilván az egész magyarság minden közelebbi megjelölés nélkül így nevezett,

² Losonezi Zoltán, Nyr. 44:256.

mégpedig a félreértés veszedelem nélkül, mert a várban csak nekik járt ki az *úr*, *uram* megszólítás. Ezek a nemes tisztek azok az „urak”, akiknek „Ibraliom bek az N. pasanak zancziakinak előtte iarowa” üdvözlétét küldi, mondván: „Mond kezene-temet az ott való *uraknak* es *vitezeknek*“ (LevTár. 1:151, 1555-ből). Az *uraim*-nak e sajátosságos használata átnyúlik a XVII. századba, de ekkor már nem a végvári [nemes] tiszteket, hanem a főrangúak előkelő udvari embereit, familiárisait jelenti. Ezt olvashatjuk ki gróf Eszterházy Miklós nádor udvari rendtartásának abból az intézkedéséből, hogy „ha mikor idegen, s kiváltképpen valami főrendek jönnek az úrhoz, kiki vigyázzon arra, hogy azoknak böcsületet adjanak, és azonban *uraim közzül*, míg az urral való szembeletelek vagy választjok lehet, tartsák tisztességes beszéddel őket“ (GazdTörtSz. 8:222, 1630 körül).³ A XVIII. század szótárírója is — nyilván már csak mint elmúlt korok emlékét — ebben a jelentésben jegyzi fel e szót: „*Uraim szolgák*: die erste(n) Hof-Bediente“ (PPB).

Bármilyen nagy távolság van is az *uraim* most ismertett használata és a között az *uram* között, amelyet Kinnamos őrzött meg számunkra, kétségtelen, hogy még ekkor, a XVI században meg a XVII. elején tisztek, magasrangú tisztviselőnek, s ami még fontosabb, nemes embernek a megszólítása volt.

Azonban a XVI. század társadalmi élete már sokkal fejlettebb, hogysen az *úr*-ral való megszólításnak a nemesi rendre való korlátozódása megmaradhatott volna; a lassan fejlődő városi élet mind szorosabb kapcsolatokat teremt a megyei nemesség és polgárság között, sokszor fordulnak a nemesek a városok tanácsához, egyes polgárokhoz fontos gazdasági kérdésekben szivességért, támogatásért s az ilyen természetű érintkezésben nem lehetett megvonni ezt a megtisztelő nevezetet ettől az alacsonyabb társadalmi rétegtől sem. Völesey Bálint sopronmegyei szolgabíró „az Soprony *Tanach wraimnak* ennekem tiztelendeo es bizodalmas *wraimnak*“ címezi a levelét (SoprLev. 96. 1576-ből). Nádasdy Kristóf meg „az Soprony Harminchadosnak, vamosnak, es közönseghel az *polghar vrimnak*. Nekem is baratimnak“ küldi a levelét, s amint látnivaló, bár a harmincados meg a vámos nem *úr*, de a város polgárságát *urim*-nak nevezi (SoprLev. 101, 1577-ből). Sőt a század végén már az *uraim* magában nemcsak a végvárak nemes tiszteit, hanem a városi tanácsot is jelenti: a *szenuéri uraim*-nak

³ Vö. Kertész, Nyr. 40:473.

párja az a *Soproni Vraim* kifejezés, amelyen Devecseri Choron Margit Sopron város tanácsát érti (uo. 184, 1589-ből).

Igy fokozódik le az *úr* szó társadalmi értéke egészen addig, hogy az úrnak való szólítás bizonyos körülmények között sértés számba megy. Ezt a lefokozódást társadalmi okokon kívül elősegíthette az a körülmény is, hogy a magyar asszony a kódexek tanúsága szerint már a középkorban *urának* nevezi a férjét; érdekes elolvasnunk azt, amit Otrokocsi Fóris Ferenc a XVII. század utolsó esztendejében írt a szó használatáról: „A mi magyar asszonyaink, bármilyen hiten vannak is, akár nemesek, akár nemtelenek, a férjüket tisztesség okáért [honoris causa] uruknak szokták nevezni“ (Orig. Hung. II. 292). Ebben a nyilatkozatban két dolog is megfigyelésre méltó: az egyik az, hogy a XVII. század embere még érzi, hogy a férjnek ilyen megszólításában a házastárs iránt való tisztelet nyilvánul meg; a másik az, hogy kiemeli a nemeseknél és nem-nemeseknél egyformán való használatát. Mindkét mozzanat azt bizonyítja, hogy a XVII. század végének nyelvtudata szerint az *úr*-ral való megszólítás csak a magasabb rétegeknek jár ki, bár a szokás már az alacsonyabb rendűekre is alkalmazza.

Amit Otrokocsi nyilatkozatából csak úgy következtettünk ki, azt egyéb XVI. és XVII. századi jelenségek minden okoskodás nélkül is bizonyítják. Például Megyery Imre felszólítja a soproni tanácsot, hogy a város polgárai fejenként jelenjenek meg az Ujkéren tartandó szemlén: „anakokayerth feyenkent vykerre gyvlonk *Mynd vrak Nemessek* Jozagabol ha tizen vannak egh haznal“ (SoprLev. 136, 1584-ből); ugyanaz a levélíró egy másik levelében megint „*az töb vrak és Nemessek Jozaga*“ról beszél (uo. 223). Mit jelent az *úr*-nak és a nemesnek ez a szembeállítás? Nyilván azt, hogy a kettő nem ugyanaz, hogy a nemes még nem *úr*. Ezzel a szembeállítással az említett két század írásaiban sokszor találkozunk: „sok iamboroc aianlottae magokat *nem csak az urac közzül, de az nemesseg közzüli*“ (RMNyE. 3, 88, 1569-ből). „[A pestis miatt] *sok urak és nemesek* utokból és Olomuezből is vissza tértenek“ (RimLev. 111, 1605-ből). Balassi Menyhárt is „*az urak és nemes emberek jószágá*“ról beszél (RMKT. 7:276). Az állandó sorrendből nyilván kitetszik, hogy az *úr* több mint az egyszerű nemes, hogy az *úr*-on főrenden való nemest értettek. Még világosabban mutatják az *úr* szó ilyen jelentését ezek a XVII. század végéről való adatok: „Mi az nemes magyar hazából kibujdosott *grófi, uri fő nemes és vitélő* lovas és gyalog mindenféle rendek“

(ThökLev. 285, 1677-ből). „Az magyar hazából kibujdosott Erdélyben levő tekintetes nemzeti *uri, fő és nemesi* rendek“ (uo. 242). Az *úr* és *nemes* ilyen megkülönböztetése még a XVIII. században is megfigyelhető és például II. Rákóczi Ferenc udvari rendtartásában többször találkozunk az *úri és nemesi ifjak, úri s nemesi vér, úri és nemesi rendek* kifejezéssel (TörtTár 1880. évf. 571, 579).

De különösen érdekes az, amit Apor Péter ír 1736-ban, *Metamorphosis Transylvaniae* című emlékiratában az *úr* szó-
nak társadalmi értékéről: „Régen — úgy mond — az tizenkét tanács *úr*, gróf és nagyságos urakon kívül többnek *úr* nem vala neve... Régen az tanács urakon és nagyságos urakon kívül azért haragusznak vala meg, ha *úr*nak mondják vala: ma nézd meg, egy elévaló városi ember is ha *úr*nak nem mondod feldúzza az orrát“ (MonÍrók 11:356). Az eddigi fejtegetésekből tudjuk, hogy Apor Péter nem jól emlékszik gyermekkorának érintkezési formáira, mert hiszen az „elévaló városi embert“ már a XVI. században is megurasták. De azért mégis tanulságos ez a nyilatkozat, mert azt mutatja, ami különben eddigi fejtegetéseinkből is leszűrődik, hogy a magyar multnak, legalább is a XVI. századtól fogva tulajdonképpen két *úr* szava van: az egyik a mind mélyebb rétegekre szálló pusztai udvarias megszólítás, a másik pedig ennek forrása, a legmagasabb társadalmi osztálynak ha nem is tétéles jogban, de valósággal törvényerejű szokásban gyökerező elnevezése. A társadalmi illendőség egyre szélesebb rétegekre alkalmazza az *úr* megszólítást, de a szó középkori jelentése szinte csorbítatlan épséggel megmarad főképpen annak a társadalmi osztálynak a tudatában, amelyet az *úr* nevezet eredetileg is megilletett. És ez a megállapításunk nemcsak a XVIII. századra áll, hanem bizonyos mértékben napjainkra is.⁴

Az *asszony* szó is hasonló pályát fut be, mint az *úr*. A györmegyei *Asszonyfa* (Asszonyfalva) helységet egy 1235-ből való oklevelünk „Terra populorum Reginae“, vagyis királyné népe földjének emlegeti (EtSz).

⁴ Hogy mekkora volt az *úr* szó forgalmi értéke még a XVI. században, meggyőzően mutatja az a körülmény is, hogy a század közepén a leghatalmasabb nagyurat, Nádasdy Tamás nádort a szolgálai, udvari emberei minden jelző nélkül csak így emlegetik: „Engeztelye meg kegielme-
tek *az wrat*“ (LevTár. 1:77). „Kwldettem Kegnek három levelet *wramnak*, melyekbowl meg erthy keg. *az wr* akarathyat“ (uo. 1:89). „Towaba kerem Kd., írja meg k. *az wrat* hol talayok“ (uo. 1:9).

Mint a német *Frau* (*Fruwe*) szónak, később is még sokáig 'úrnő' a jelentése. Calepinus szótára például a *domina* magyar egyértékeseül csak az *asszonyt* említi. „Ave domina angelorum: Iduetzlegy angeloknak azzonya“ — hangzik a latin mondat fordítása a Cornides-kódexben (99). A XVI. századi levelekben is a legelőkelőbb főrendű asszonyokat igen gyakran csak *asszonyom*-nak emlegetik. Nyilván Majláth Istvánnét érti Péter deák, mikor azt írja Telegdy Miklósnak: „*Azszonyom Waydane azzony zenth Marthon napyara the k: ygen eremest Somlyora warya*“ (LevTár 1:10, 1540-ből). Nádasdy Tamás feleségét, Kanizsay Orsolyát emlegeti egy udvari emberük ilyen formán: „*asszonyo(m) szerda(n) jghen megh nehezedet wala*“ (LvtKözl. 1:291, 1542-ből); Nádasdy Tamás anyjáról van szó, mikor egyik belső embere ezt írja a nádornak: „*ewregbyk asszonyo(m) akara hogh en jrna(m) est a lewelet*“ (uo. 1:293, 1542-ből). Világos az 'úrnő' jelentés a XVI. századi levelek ilyen szokásos fordulataiból: „*Thoaba, felesegem szolgálathyat ayanlya k. mynt esmeretlen azonyanak*“ (Sennyei Ferenc Ghiczzy Zsuzsannának LevTár 1:70, 1550-ből).

De hogy az *asszony* az *úr*-nak teljesen egyenrangú párja, arról minden magyaráztatnál jobban meggyőz bennünket az *asszonykodik* ige, mely még a XVI. században nőről szólva ugyanazt jelenti, mint az *walkodik*. Királyi hatalom gyakorlásáról van szó, mikor Károli Gáspárnál ezt olvassuk: „Az Ioram felesége az Ochozias fiait megöleté, hog' ő maga *asszszonkodne*“ (Két Könyv 50, 1563-ből). Bornemisza Péter Elektrájában pedig Aegisthos Klytaemestrának a korlátlan királyi hatalom minden megnyilvánulását felsorolja, hogy végül a hatalom teljességét az *asszonykodik*-ban foglalja össze: „Teis vg lakial mint Kiralne azzon, biriad orszagodat mint szereted, paranczol mindennek zabad akoratod szerint, oth iar(i) az hol teczik, azt miel az mi kedves, senki semmitul meg nem tilt, en tied vagiok the enim vag, minden az mi enim, az tied, örüli, vigag *azzonkogial*“ (I, 3, 1565-ből). Természetesen a királykisasszonyokat: Elektrát és a hugát a szereplők minden jelz^é nélkül csak *asszonyom*-nak szólítják.

És arról se feledkezzünk meg, hogy régen amint a királyt *uralták* (szolgáltak neki), azonképpen a királynét *asszonyolták*; Tinódi egy magyar királynéről mondja, hogy „igen hamar Máriát koronázák, ugyan jegyben ötet szépen *asszszonyylák*“

(321); másutt meg a királynévá lett zsidó Eszterről olvassuk, hogy minden ország ötét *asszonylja* vala (RMKT. 2:473).

Az *asszony* azonban még az *úr*-nál is korábban kezdhette meg az alsóbb társadalmi rétegekbe való leereszkedést, jobban el is távolodott eredeti jelentésétől, nyilván azért, mert a férjes nő megnevezésére nem volt nyelvünknek egyéb szava akkor, mikor a régiek az asszonyt szokás szerint csak a keresztnevén emlegették: „Ez lewel adassek *Vrsula azzonnak*, Senney Ferenczenek“ (LevTár 1:71, 1550-ből). „*Katalin azzyon az the zerelmes anyad Zoltanne*“ (uo. 1:25, 1545-ből). Ez az oka annak, hogy már a XVI. században a jobbágy feleségét is asszonymnak nevezik: „Az Pyspek uram Jobbagya *ursula Asszony che Istvanne*“ (RMNyE. 3₂:61, 1567-ből). De az *asszony* szó történetében ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, amelyet az *úr* hanyatló társadalmi értékének vizsgálatánál megállapítottunk: érvényességének köre nem terjedhet olyan nagyra, hogy a legmagasabb társadalmi osztály századokon át tudatában ne maradna eredeti megtisztelő jelentésének. Megint Apor Péterhez fordulunk, aki az *úr*-nak tisztelt „tizenkét tanács úr, gróf és nagyságos urak“-ról szólva azt is mondja, hogy „*asszony* nem vala ezeknek az feleségeken kívül, hanem ha annál nagyobb fő ember volt is“, feleségével csak úgy beszéltek: „*asszonyom, kegyelmed, mint vagyon asszonyom!*“ Az *asszonyom*-nak ez az „úrnő“ jelentése ma is él, igaz, hogy a polgári rend asszonyaira alkalmazva, eselédeink ajkán, mikor a ház úrnőjéről beszélnek. Ez az *úrnő*, mint előkelő asszonyt jelentő összetétel a XVIII. század előtt nem mutatható ki. Igaz, hogy már a XVI. században olvashatunk ilyen levélcímeket: „Ez lewel adassek Warday Mihál *urnénak*“ (RMNyE. 2₂:60), csakhogy az *urné* itt még nem önálló összetétel, hanem amint a férj nevéhez való közvetlen kapcsolódása mutatja, így értelmezendő: „Wárday Mihály úr nejének“.⁵ Az *úrné*-vel, mint önállóan méltóságot jelentő szóval legelőször Gróf Károlyi Ferencnek egy 1741-ből való levelében találkoztam. „Édes Méltóságos Asszonyom, kegyes *Urném*“ (MuzTörzs. 1741). Az *asszony* jelentésében, úgy látszik, csak vidékenként volt szokásos az *asszonymné*: „Ngos *asszonymné*mnak Paxi Anna *asszonymné*mnak adassék ez levél, a ngos Révay Ferencz uramnak szerelmes házastársának, énnekem bizodalmas ngos *asszonymné*mnak.“ A levélíró ezzel a szóval szó-

⁵ Vö. Nyr. 57:47.

lítja is meg Paxi Annát: „Tiszteletes ngos asszonyném“ (LevTár. 2:6, 1547-ből).

Apor Péter szerint csak az előbb említett főrangúak gyermekeit nevezték *úrfi*-nak, *kis uram*-nak, *kisasszony*-nak. A XVI. és XVII. században nem is találkozunk e szavakkal más-kép, csak főrangúakkal kapcsolatban: „Wettem az *wrfyak*nak atlachot“ — írja egy szolga Bécsből „nagyságos asszonyának“ (RMNyE. 2₂:108). „Az en kegelmes azonyom mind *kys wram-mal* egietembe nag' jo egessegbe wannak“ (LevTár 1:257, 1555-ből). A levelet Komlóssy Tamás Sárovról írja Csányi Ákosnak, így a *kis uram* nem lehet más, mint Nádasdy Tamás fia, Ferenc, a későbbi „fekete bég“. „Ez az asszony kis-asszony korában ment vólt gróf Bethlen István *urfihoz*“ (Bod: Bl. 205, NySz). Az 1718. esztendőből még kétségtelen hitelű bizonyítékunk van arra, hogy az *urfi*, legalább is Erdélyben, főrangú ifjút jelent. Ebben az esztendőben hal meg Bánffi Krisztina és a kolozsvári kollégium diákjai versekben siratják el jóltevőjüket. A versek szerzőinek sorában ilyeneket olvashatunk: „Deési K. Jósef; *Coll Alumnussa*. Zilahi Dávid; *Coll. Alumnussa*. Feleki Ádám, *Urfi*; Rhetor. Gróf Bethlen Farkas, *Urfi*; Syntaxista. Soos Ferentz, *Nemes*; Poeta. Telegdi P. Sámuel, *Nemes*, *Publicus*“ (IrodKözl. 18:78 s köv.). A tanulók sorában tehát vannak nem-nemesek, nemesek és *úrfiak* és ezek az *úrfiak*, amint látjuk, a legnagyobb erdélyi nevek viselői. Ám 120 esztendő múlva Pesten már a boltos segédről is mint „segéd *úrfi*“-ról beszélnek (Czakó: Kalmár és tengerész IV, 4).

A *kisasszony* a *kis uram* párja. Sennyey Ferenc nyilván a Nádasdy-család valamelyik leányrokonát emlegeti, mikor ezt írja Kanizsai Orsolyának: „Kegelmed paranczolt woth Giezi Gergnek, hogy wenne... az *kis asszon*nak eg *kis cipellest*“ (LevTár 1:131, 1554-ből). Felsőlindvai Széchy Margit kislányáról így ír szolgája, Szathay Miklós deák: „Adom Nag: twdasara, hog *kys azzonyom* ith Lyndwan, az keg: vr Istennek ayandekabol, joo egessegben wasyon mynd daykayawal egyetembe“ (uo. 365, 1560-ből). Megtaláljuk a „*kisasszonyt*“ a legelőkelőbb leányoknak szóló levelek címzésében: „Nemzetes ngos Révay Zsófia *Kisasszonynak*“ (uo. 2:199, 1624-ből). A XVIII. századból Apor Péter elmékedésén kívül van még egy érdekes feljegyzésünk a *kisasszony* szó társadalmi értékéről. Bethlen Miklós, aki viszontagságos életének eseményeit egy terjedelmes emlékiratban örökítette meg, második feleségéről, Rhédei Júliáról szólva többek között ezeket mondja: „Abban az időben k i s-

asszony nevet viselő eladó lány hozzá hasonló nem volt. De a kisasszony nevet csak nemzete, akik nevelték, azoknak tekinti, atyafisága, ritka szépsége tartotta rajta“ — mert teljesen vagyontalan volt (2:6). Ebből a XVII. század második felére vonatkozó mondatból azt lehet kiolvasni, hogy még akkor csak a legelőkelőbbek, az íróval egyenrangúak leányai voltak kisasszonyok, s nem is lehettek nagyon sokan, hogyha Bethlen Miklós valamennyiöket ismerte. Különben még sokkal később, az egész XVIII. század folyamán és a XIX. század elején is tartja rangját a *kisasszony*. Gróf Haller István egy Klobusiczky grófkisasszonyról beszél, mikor azt írja: „az M(éltóságos) *Kis Asszony* nékem egy néhány leveleimre válaszolni nem méltóztatott“ (MuzTörzs. 1741). Bessenyei Sándor Prileszky Esztert hol „Nagyságos“, hol „Méltóságos Kisasszony“nak szólítja (IrodKözl. 16:68, 1771-ből). Szentmiklóssy Alajos grófi vért emlegetve írja: „Török Fanny *kis Asszony* még Férjhez nem ment“ (KazLev. 17:172, 1820-ból). — Hogy a XIX. század elején még milyen becsülete volt e szónak, abból is megtetszik, hogy nemesi házakban a kor finomkodó divatja szerint a *leány* szót helyettesítették vele: „Ez a' Cousinemet Kovács Manezit *Gömörnek hajdan leggyönyörűbb kis Asszonyát* tartja házasságban“ (Szentmiklóssy Kazinczynak, KazLev. 17:173, 1820-ból). „Meg írta, mit beszélnek bécsi utadról, idős *Kisasszonykádrol*“ (Berzsenyi Kazinczynak, KazLev. 17:306, 1815-ből).

A mult század nyolevanas éveiből megint kortörténeti értékű vallomást idézhetünk a *kisasszony*-ra nézve; egy akkortájt nagyon kedvelt műdal egy szakaszát: „Csak azt mondják, kisasszony vagyok én, rózsaszínű viganót hordok én; nem kell nékem kisasszony ruhája, szebb a paraszt rövidke szoknyája“. Amit ez a dal mond, azt máshonnan is tudjuk, hogy t. i. ekkor már csak a városias ruha volt kelléke annak, hogy a leányt kisasszonynak szólítsák. A falut a *kisasszony* máig sem tudta meghódítani, a városi társadalomban pedig rendkívül sokat veszített értékéből. A mi társas érintkezésünk szokineséből már jóformán teljesen eltűnt, s szinte nem is társadalmi állást, hanem hivatást, foglalkozást jelent; például a varrónőt vagy a gyermekeleányt.

URAMBÁTYÁM, ATYÁMFIA

régi magyar társas érintkezés hangjára jellemző, hogy nemesak idegeneket 'uraltak' és 'asszonyoltak', hanem a család tagjai is uramnak, asszonyomnak szólították egymást. Így keletkeztek az ilyen jellemző magyar kifejezések: *urambátyám, atyámuram, öcsémuram, anyámasszony, hugomasszony* stb. Ezeknek a szavaknak pusztá elemzése is rávezet bennünket arra, hogy az *uram, asszonyom* a megszólítottnak társadalmi kiválóságát, valóságos, vagy

csak illendőségből hangsúlyozott magasabbrangúságát emeli ki, míg az *atyám, öcsém, bátyám* a családi viszonyt, a vérségi köteléket, az érzelmi kapcsolatot fejezi ki a szóban vagy írásban érintkezők között. De nincs is ilyen elemzésre szükségünk, hogyha e szavaknak a multját ismerjük, mert XVI. századi használatuk első pillanatra elének tárja, hogy keletkezésüknek csak ez lehet a lélektani alapja. E század leveleiben lépten-nyomon találkozunk az ilyen megszólítással, vagy harmadik személynek ilyen módon való emlegetésével: „Nagyságos *uram és bizodalmas atyám*“ (TörtTár 1905. évf. 225, 1553-ból). „Vitézlő Csányi Akatiusnak szerelmes *uramnak és fiamnak*“ (LevTár 1:30, 1546-ból). „Nekem jóakaró *uramnak, szerelmes bátyámnak*“ (uo. 2:231). „*Öcsém* írja, Kerechéni János *uram*“ (TörtTár 1907. évf., 126). „Kérem Kdet mint szerelmes *asszonyomat én édes anyámat*“ (NádLev. 191, 1568-ból). Íme, hajdan nemesak az és kötőszó választhatta el az összetétel két tagját egymástól, hanem mindkét szónak külön jelzői is lehettek, s ez szembeszökően mutatja, hogy az *uram, asszonyom* meg az *atyám, néném* stb. tudatosan más-más viszony kifejezésére szolgált. Ebből a szempontból tanulságosak a régi leveleknek az olyan fordulatai, amelyekben mindegyik szó: a rangot jelölő meg a családi viszonyt kifejező más-más

birtokos személyragot kap: „Kiben bizony eleget törekedénk mind *uram atyád*, mind én“. — „Egészségben vannak *uram atyád* és atyádfiai“ (LevTár 2:72, 1584-ből). „Ez ket lator... szegin *vramra Atiadra* tanaczkoznak“ (A mester Orestesnek, Bornemisza: Elektra II, 1). „Az én szerelmes bátyám *uram* és *asszonyom nénéd*“ (LevTár 2:78, 1585-ből). Törekedjete és esedeztetek *bátyánk uramnak*, Ferenc *uramnak*“ (TörtTár 1893. évf. 179, 1595-ből). „*Asszonyom édes anyánkkal együtt*“ (uo. 1909. évf. 110, 1652-ből). Ezekben a fordulatokban az *uram atyám*, *bátyám uram* két elemének egymástól való még nagyobb függetlenségét figyelhetjük meg: az első három mondatban a levélíró más családi viszonyban van azzal, akiről ír, mint az, akinek a levél szól, tehát csak a tiszteletet kifejező *uram-at* mondhatja első személyű birtokos raggal; a két utolsó mondat szerint mindketten ugyanabban a viszonyban vannak azzal a harmadikkal, akiről szó van, de azért a levélíró nem mondja: „*bátyánk urunk*“, „*asszonyunk édesanyánk*“, mert a tiszteletadást nem akarja a másik félre ráerőltetni, még ha természet szerint egyformán illeti is az mindkét részről a szóban levőt. Bármilyen tudatos és kiszámított is Kazinczyék udvariassága, ezt a kétféle viszonyt már nem tudják érzékeltetni szóbanforgó kifejezéseinkkel; Kazinczy például így emlegeti Szalay László édesanyját: „A' Tekintetes Asszony, az *Úr tisztelt Asszonya anyja*“ (Lev. 21:65, 1829-ből) — akiről, ha két századdal előbb élnek, nyilván így beszélt volna: „*Asszonyom, a Kegyelmed (tisztelendő, tiszteletes) édesanyja.*“

Különben nyilván nemcsak magyar szokás az *uram és atyám*, *uram és öcsém*-féle megszólítás, mert nemcsak magyarországi latin levelekben találkozunk ilyenforma latin megfelelőjünkkel: „*Egregie dne et frater nobis honorande*“ (Nádasdy Tamás Horváth Márknak, LevTár 1:231, 1557-ből), hanem a régi német nyelvben is használatosak.¹

Természetesen már a XVI. században sem korlátozódott az *urambátyám*, *asszonyom hugom*-féle megszólítás pusztán azokra, akiket a vér kötelékei fűznek egymáshoz; az *öcsém-uram*, *hugomasszony* mai, még a birtokos nemesség körében járatos használata szíves viszonyban levő nem-atyafiak között akkor is szokásban volt. De még a *fiamuram* *apámuram* is átterjedt a családi élet korlátain: „*Kerem kedget mynt vramath es apamat*“ — írja Enyingi Török Ferenc Nádasdy

¹ G. Steinhausen: Geschichte des deutschen Briefes I, 151.

Tamásnak (SoprLev. 28, 1561-ből); „Wytezlew *uram* es zerelemes *ffyam*“-nak szólítja a kapornaki apátúr Csányi Ákost (LevTár 1:30, 1546-ból). Ám úgy tetszik, hogy az ilyen családi megszólításnak mélyebb kapcsolatok voltak akkor a feltevélei, mint a XIX. században. Csak kései tanura, Bethlen Miklósról hivatkozhatunk; de abból, amit erre nézve Önéletírásában mond, szinte azt következtethetjük, hogy az idegenek közt való *fiamuram*, *apámuram* megszólításnak előzménye bizonyos, többé-kevésbé ünnepies fogadalom volt, amellyel egymást atyafiaknak vallották. Erre mutat az, hogy Bethlen Petróczy Istvánt „fogadott bátyám“-nak nevezi (I, 347), gróf Thököly Istvánról meg azt mondja, hogy „Telekivel már igen nagy, szoros barátsága, *fogadott atyafisága* volt régen, mindkettőnek nagyvilági haszonra célzó okai lévén“ (uo. I, 345). Daczó János pedig B. M. atyjának volt még ab anno 1658. „igen kedves *fui nevet nyert embere*“ (I, 438).

Nem lehetetlen, hogy még az őshaza társadalmának képe tükröződik ebben az *apám*, *fiam* megszólításban. A törzsszerkezetben élő népeknél szervezetük természeténél fogva rendkívüli jelentősége van a családi kapcsolatoknak, érthető tehát, hogy nagy tisztességet jelent a vérségi kapcsolatot kifejező szavaknak a kapcsolaton kívül állókkal szemben való alkalmazása. Ezzel a szokással más keleti népeknél is találkozunk; igen elterjedt az araboknál, törököknél.²

Érdekes hogy az *uram és atyám*, *atyám és uram* eredetileg laza kapcsolatok némelyike egy szóba forrva két alakban is tovább él, némelyiknek meg csak egy alakja állandósult; mondhatjuk: *urambátyám* vagy *bátyámuram*, *uramöcsém* vagy *öcsémuram*, de csak a *fiamuram*-hoz meg a *hugomasszony*-hoz szólunk, holott régen mindkettő a szavak fordított rendjével is járt. A régiségben bajos a két forma között jelentésbeli különbséget észrevenni, mert hisz sokszor ugyanaz a levélíró felváltva él velük; kétségtelen azonban, hogy a XVI. és XVII. században sokkal gyakoribbak az *uram*, *asszonyom* kezdetűek.³ Ám a XIX. század elején már tudatosan vigyáztak arra, hogy előbb úrnak nevezzék a tiszteletreméltó megszólítottat; Kazinczyék például következetesen így írnak: „Kedves Uram Bátyám, Asszonyom Néném“ (KazLev. 13:228, 1815-ből); „Édes Asszonyom Hugom“ (uo. 21:15, 1829-ből); „Édes

² Oestrup: Orientalische Höflichkeit. Leipzig, 1929. 23. l.

³ A kérdés bőszéges nyelvtörténeti anyagát l. Kertész, Nyr. 39:441.

Uram Öcsém 's Asszonyom Hugom" (uo. 21:631, 1831-ből). Sőt ez a törekvés már régibb keletű lehet, mert az *asszonyom anyám* kapcsolat már a XVIII. század végén *asszonyám*-má rövidült: „Ide érkezésemmel irtam volt *Asszonyámnak*" (Kazinczy László, KazLev. 1:46, 1783-ból); „*Nagy Asszonyámnak és Asszonyámnak* kezeit csókolom" (Kazinczy F., uo. 2:395, 1794-ből). Ugyancsak erre mutat az *asszonyom néném, urambátyám*-ból elvonás útján keletkezett *asszonynéni, urabácsi*, amelyekkel ismeretlen idősebbeket szólítanak meg. Tehát nyilván igaza van annak a magyar írónak, aki származásánál és társadalmi érintkezésénél fogva is hivatott értelmezője ezeknek az udvariassági szavaknak, mikor azt mondja: „*Urambátyám* mindenek előtt úr. Csak miután ezt már kellő tisztelettel elismertük és kifejeztük, engedjük meg magunknak az atyafiságos, melegebb bizalmaskodást. *Bátyámuram*-mal ellenben mindenek előtt konfidenskedünk. Mintegy kitüntetjük őt, úgyszólván vállára veregetünk azzal, hogy atyafiságos rangra emeljük. Aztán végül megurazzuk ugyan, de jóformán csak a magunk tiszteletére. No, mert ha egyszer felemeltük őt bátyánkká, akkor ezzel már úrrá is tettük. *Urambátyám*: ez hódolat. *Bátyámuram*: ez leereszkedés. *Urambátyám*: az úr. *Bátyámuram*: a paraszt.“⁴

A „fogadott atyafiság”-ról szóltunk az imént; magyaráztuk az *uram apám, fiam, hugom, öcsém*-nek idegenekkel szemben való, tehát udvariaskodó használatát. De az udvariasság szava lett maga az *atyafi* is, amely pedig, amint már régtől fogva tudjuk, a *testvéri* viszonynak ősi soron kelt kifejezője és az *egy testvér atyafi* kapcsolatból úgy százötven esztendővel ezelőtt kivált *testvér* szavunknak a történeti elődje.⁵ Nemcsak legrégebb szótáraink értelmezik az *atyafi*-t a latin „frater” szóval, hanem a XV. és XVI. század összefüggő nyelvemlékeiből is ez a jelentés derül ki. Csak két példát említek: a Guary-kódex szerint „Cayn Abelt *attyafiat* meg öle” (20); Perényi János és György pedig 1580 táján kelt levelükben két testvérükről így emlékeznek meg: „Nyilván vagyon nálunk az szegény *atyánkfia Perényi István* testamentuma... Ha az mi *atyánkfiának Perényi Zsófiának* szerencséje bírik és ökegyelme elházásátja...” (TörtTár Újf. 5:135). De azért már a kódexek korában kezd az *atyafi* eredeti jelentésén túl terjeszkedni és

⁴ Kozma Andor, Nyr. 35:35.

⁵ Kertész, Nyr. 38:385.

szórványosan egyéb távolabbi rokonsági viszonyt is kifejeznek vele. Például Thornallyay Anna így emlegeti második unokatestvérét, mikor azt mondja: „Erdélben énnekem egy *atyámfia* vagyon, Balátfy János, kinek az nagyanyja egy volt az én apámmal“ (TörtTár 1898. évf. 196). Tudjuk, mennyire bővült tovább e szó jelentésének a köre és ott, ahol még élnek vele, a legtávolabbi rokonsági viszony kifejezésére is használják.

De már a XVI. században közkeletű lesz ez a szó egyenrangú idegenek között is, a szíves viszonyinak, jóindulatnak, barátságának a kifejezésére. „Úgy tekintelek, mint a testvéremet“ — ezt mondja annak a kornak magyarja, mikor embertársát udvariasan *atyámfiá'*-nak tiszteli. Megyery Imre, Sopron vármegye alispánja latinul kezdi a levelét és „Egredi dne et frater observandissime“-nek szólítja Csernelházi Csernel Tamást és ennek a *frater'* szónak a magyarja az az *atyafi'*, amellyel a levél szövegében találkozunk: „en te k: *zolga attafia* vagok ky sem be sem ky menny nem akarok az keg Igazgatassa es parancsolatta kywol“ (SoprLev. 121, 1581-ből). Így szólítják egymást gyakran a Nádasdy Tamás szolgálatában levő urak: „Zolgalatomat mynt vramnak es zerelmes *athyamfianak'*“ — írja Szele Jakab Sennyey Ferencnek (LevTár 1:261, 1557-ből). A *szenyéri uraim'* is így nevezik vitélő társukat, akit Csányi Ákoshoz követül küldenek: „Towaba im egh *athyankffyath* Kalawz Martont k-hez bochatok“ (LevTár 1:253, 1557-ből). Sőt még a soproni városi tanácsot is ezzel a szóval tisztelik előkelő vármegyei nemesek: „Kegelmetek *attyafya* es Myndenekben hyw Barattyá Megyery Imre“ (SoprLev. 152, 1585-ből). „Akoshazy Sarkan Janos *kegelmetek athyaffya'*“ (uo. 98, 1576-ból). Ez már bizony nagy udvariasság, mert legalább szép szóval a városi polgárt a maga fajtájának, rangbelijének ismeri el, tudva azt, hogy a megyebeli nemesek az egymás *atyjafiai'*. A vármegyéek küldöttei, nemes urak így beszélnek a király előtt: „Fz *warmegyek* az my *atyankfyay* kewnyeregnok felsegednek“. Egy nemes társuk testvérén esett sérelem miatt panaszkodnak az erdélyi püspökre, mondván: „ez my *atyankfyanak atyafyath* mynden terwennel kewl megh fogtha fog-sagaba tartya“;^o és ez az idézet azért is érdekes, mert az *atyafit'* egyetlen birtokos szerkezet mindkét XVI. századi használatában bemutatja: „az mi atyánkfiának atyjafia“ mai nyelven ezt jelenti: a mi barátunk testvére.

* MNy. 25:68, 1524-ből.

A XVII. században már elég ritkán találkozunk a most ismertetett használatával, de hogy élt, bizonyítja Bethlen Miklós fentebb közölt nyilatkozata, meg az, amit Bánfi Dénes-ről mond: „Nekem in privato Bánfi Dénes ellen semmi nehézségem nem volt, sem az én atyámnak s *atyámfia*nak, sőt *jó uramnak* tudtam, az is volt“ (i. m. I, 394). Látnivaló, hogy a XVII. század végén, legalább az erdélyiek ajkán az *atyámfia* a baráti viszonynak már kevésbé benső voltát jelenti, mint a *jó uram*.

Nehezen megfigyelhető módon aztán még tovább süllyed az *atyafi* rangja, úgy hogy az *atyámfia* megszólításnak ma már vállveregetően enyelgő színezete van, a *hé atyafi!* megszólítás pedig a dunántúli nép között olyan ismeretlennek jár, akiről már a külseje is elárulja, hogy nem kastélyban ringatták a bölesejét. Így aztán nem feltűnő, hogyha az *atyafi* a XVIII. században úri emberek között egyre ritkább lesz; elvértve atyafinak vallják még magukat rokonok és idegenek egyaránt: Felsőbüki Nagy István „igaz atya fia köteles szolgája“ F. Nagy Pálnak (MuzTörzs. 1765). Sámuel tihanyi apát is „igaz atyafia szolgája“ Oroszy Dánielnek (uo. 1760), de lassanként egészen kivész a levélíró úriosztály szótárából. Ám annál dúsbabb lesz a társalgásban és a levélbeli érintkezésben e szó melléknévi származékainak: az *atyafiúi* és *atyafiságos*-nak a használata. Régi szó mindegyik, de a társas érintkezés szókincsének csak a XVIII. században lesz elemévé. Rokonoknak és egymással közelebbi kapcsolatban álló idegeneknek egyaránt sűrűn ötlük a nyelvére meg a tollára, de hogy a gyökere szerint való 'testvéri' jelentésből kevés maradt meg benne, azt a minduntalan való használatán kívül az olvan finom megkülönböztetések is mutatják, mint aminőt gróf Haller Istvánnak Klobusiczky Antalhoz intézett levelében olvasunk: „az Mlgos Aszonyt kedves Kisdedegeivel egvüitt *Atyafiságossan* köszöntöm, ugv az Sebessieket is *kiket Atyafi kötelességgel*, *kit igaz szeretettel*“ (MuzTörzs. 1741). Az 'atyafi kötelesség' az 'igaz szeretet'-tel szembeállítva alig jelent többet, mint azt, amit ma 'szíves tisztelet'-nek mondanánk. Eövébként álljon itt mutatóba néhány példa e melléknemeknek a XVIII. században és a XIX. század első tizedeiben való használatára: „Kmed *Attjafiuságos* Levelét szokot kötelességgel vettem“ (Baumann János Zerdahelyi Imrének, MuzTörzs. 1732). „Kérem édes Eöcsém Ur(am) *atyafiságosan* Kdet“ (Eötvös József Bük Andrásnak, uo). „Bezeredy Sándor Öcsém Uram midön *Atyafiságos szeretettel*

reverencialna Kgteket, magam is Hugom Aszszont alázatossan tisztellem“ (Kecskés János, MuzTörzs. 1742). „Az Urra Eötsim Uramra és az egész *Attyafiui Uri Házára*“ (Rajcsányi Ádám Zerdahelyi Imrének, MuzTörzs. 1746). „Ezel tapasztalt *attya-fiságos* további gratiajába ajánlva magamot nagy jó akaró Sogor Uramnak“ (Usz István, uo. 1732). „Magamat *attya-fiságos sógorságában* ajánlott állandóan maradok“ (Büky Pál Oroszy Dánielnek 1760). „Kedves Ur(am) Bátyám *atyafiságos sziveségét* kérni bátorkodom“ (Fáy Ágoston, MuzTörzs. 1780). „Élj szerencsésen édes öcsém. Ajánlom magamat *atyafiságos barát-ságodba*“ (Kazinczy Kraynik Imrének, KazLev. 21:162, 1829-ből).

TEKINTETES, NAGYSÁGOS, KEGYELMES

ÁRSADALMI és állami berendezkedésünk, alkotmányunk, irodalmunk története egyaránt azt mutatja, hogy a második évezred kezdetétől fogva részesei vagyunk a nyugateurópai közszellemnek; nincs tehát semmi meglepő abban, hogy az előkelőknek kijáró címek eredetét és használatuknak századokon át való változását vizsgálva először is nyugat felé irányul tekintetünk. Forduljunk a latin nyelvhez, a műveltségi hatásoknak ehhez az évszázadokon ke-

resztül való közvetítőjéhez, s akkor tüstént látjuk azt, amire különben Jókai regényeiből is emlékszünk, hogy a *tekintetes* cím a latin *spectabilis* fordítása, a nagyságos pedig az Európa-szerte elterjedt *magnificus* magyar mása. Sajnos, a XVI. század előtti időből csak néhány magyar levelet ismerünk s ezért a *tekintetes* és *nagyságos* cím használatát csak ettől a kortól fogva figyelhetjük meg; de sok tanulsággal szolgál a latin eredetinek a kései középkorban való használata is. Egy jeles jogtörténeti munka, amely a magyar örökös főrendiség történetét kutatja,¹ régi magyar törvényekből és oklevelekből összegyűjtött bőséges anyag alapján megállapítja, hogy a „*liberi et perpetui comites*“, a „szabad és örökös comesek“, a későbbi grófok ősei, akik a XV. század közepe táján a magyar mágnások legelőkelőbbjei, hivatalosan is a *spectabilis et magnificus* címet viselik. A *spectabilis* a német grófok állandó címe már a XII. század óta; hozzánk azonban csak a XV. század közepén jutott el, addig (a XIV. század végétől fogva) csak a *magnificus* járt ki az örökös comeseknek; de

¹ Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Bpest, 1900.

azért még a XV. század második felében is hol *magnificus*-nak, hol *spectabilis et magnificus*-nak tisztelik őket (i. m. 242. l).

A *magnificus* a XVI. század elejétől fogva az örökletes bárói méltóságnak a királytól adományozott címe; az első örökletes bárói diplomát Magyarországon Podmaniczky János főkamarszmesternek állították ki a XVI. század első tizedében. Ez a *magnificus* (nagyságos) cím nemcsak velejár a bárói méltósággal, hanem önmagában azt is jelenti; innen van az, hogy a királyi könyvek a bárósításról vagy azt mondják, hogy *creatio in baronem*, vagy azt, hogy *creatio in magnificum*. Ezért írják magukat a XVI. század főrangú asszonyai ilyenformán: „Az nagyságos Révay Mihály uramné Bakyth Anna“ (Nyr. 57:48) és ezért olvashatjuk az erdélyi rendek Rákóczi Zsigmondnak adott hitlevelében ezt a rangsort: „Mi nagyságosak, vitézlők és nemes személyek“ (MTörtTár 19:32, 1607-ből). Persze, címről lévén szó, a közszokás nem tesz olyan szigorú megkülönböztetést, mint a minden méltóságnak forrása, maga az uralkodó; a XVI. század magyarja a születésénél vagy tiszténél fogva főrangút hol *spectabilis et magnificus*-nak, hol esupán *magnificus*-nak tiszteli. Nádasdy Tamást például — noha már 1532 óta *liber et perpetuus comes terrae Fogaras'* — alattvalói többnyire csak *magnificus*-nak címezik (LevKözl. 1:289, 2:63, 1540—43-ből), viszont Zrinyi Miklóst, a szigetvári vértanút végvári vitézek *Spectabilis et Magnifice Domine*-nek szólítják (LevTár 1:164, 1555-ből). Ám a címekből régen is inkább többet adtak, mint kevesebbet; nyilván a közszokás előtt hódol meg a „hivatalos hely“, mikor a „*spectabilis et magnificus*“ címet báróknak is adományozza (1683-ban). Csak-hogy ilyenformán a grófok számára is új címről kellett gondoskodni; a közszokás már régen gondoskodott is, mert már a század elejétől fogva a grófokat *Illustrissime comes*-nek szólítgatja (RimLev. 297, 1626-ból, LevTár 2:237, 238, 1642-ből). Hivatalosan ugyan nem kapnak a grófok új címet, de az erdélyi kancelláriából kikerült grófi diplomák mégis számolnak a közszokással, mikor megállapítják, hogy minden királyi levélben, amelyet a grófhhoz intéznek, vagy amelyben róla szó esik, *spectabilis et magnificus* legyen a címe, de mindenki más *illustrissimus*-nak tisztelje.²

A grófról, báróról szólva azt is érdemes lesz megvizsgál-nunk, hogy mióta szokásosak ezek a főrangú címek Magyar-

² Schiller, i. m. 276,

országban. Láttuk, hogy az „örökös comes” cím nálunk is középkori eredetű; azt is tudjuk, hogy a *gróf* szó legalább is 1400 óta otthonos a magyar ajkon; mégis azt kell mondanunk, hogy a magyar grófi címről a XVII. század előtt nem beszélhetünk. Okleveleink 1409-től fogva emlegetnek grófokat ilyenformán: „*Groff de Mundfurth*“; „*Johannes dictus Groff filius Jacobi de Neudorf*“ (Schiller i. m. 239. l); „*Johanne Groff comite*“; „*Petrum Groff wocatum*“; „*Georgium et Nicolaum dictos Groff*“; „*Emericum Groff de Bozyn*“ (Oklsz). Itt nyilván a magyar *gróf* szóval van dolgunk, de a mellette levő „dictus, vocatus” is azt mutatja, hogy a *gróf* nem magyar cím, hanem némely urakat, comeseket így szoktak hívni. Ha ezeket az adatokat kissé megvizsgáljuk, az is kitűnik, hogy miféle urakat szoktak magyarul grófnak tisztelni. Az első két idézet nyilván mutatja, hogy idegenekről, németekről van szó. Az Oklevélszótár adatainak elsejében szereplő „*Johannes Groff*“ horvát nemzetiségű („de Corbavia“), a harmadikban és negyedikben pedig a Bazini grófokkal van dolgunk. A Szentgyörgyi és Bazini grófok német eredetűek, a Szent István idejében betelepült Hunt-Pázmán nemzetség leszármazottjai, kiknek Pozsony- és Nyitra megyében voltak hatalmas birtokaik.³ Az ország nyugati szélén laktak, német környezetben, erős nyugati kultúrhatás alatt; mondhatni, nem is olvadtak bele egészen a magyarságba sohasem.

Akit tehát a XV. században magyarul *gróf*-nak mondanak, az nem magyar, vagy legalább is nem egészen az. Hasonlóképpen nem említenek egyetlen magyar gróft sem XVI. századi emlékeink s akit ez időben grófnak mondanak, az kétségtelenül idegen. Kitészik ez például Rajky János rovónak 1547-ben kelt jelentéséből, mikor ezt írja: „Sem Nadasdy vramebwl, sem Botyany vramebwl, sem *groff vramebul*, sem a Turzone azoniom jozagabol cag eg penz(t) sem atak az mostany rowasbol“ (LevTár 1:37). Ebben a mondatban a rovó Nádasdy Tamást egyszerűen „Nádasdy uram“-nak mondja, holott tudjuk, hogy ez a hatalmas nagyúr már 1532-től fogva „comes perpetuus terrae Fogaras“; viszont a „gróf uram“-nak nevét sem mondja meg, mert így sem kell félreértéstől tartania. Mint mindenki, a címzett is tudta, hogy Vas megyében akkor csak egy német gróf birtokos volt: Salm Miklós, Neuburg

³ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek II, 182, 212. — Turul 41:37 s köv.

grófja, akinek második felesége, Felsőlindvai Széchy Margit révén van ott jószága.⁴ Neki szól Nádasdy Mártonnak az a levele, amelynek címe így hangzik: „Ez lewel adassech az nagsagos grof mykwlanak newburghynak“ (LevtKözl. 1:307, 1543-ból). Az a nehézkesség és gyakorlatlanság, amellyel ezt a levelet írójja megcímezte, szintén mutatja, hogy a magyarban még nem volt járatos a névhez tartozó grófi titulus. A grófi címnek ezt a magyar nyelvben való szokatlanságát még két enberöltővel később, a XVII. század elején is megállapíthatjuk, mikor ilyeneket olvasunk: „Kedden aztán Nyári Pál urammal egyetemben *gróf uramhoz Firstenberg* uramhoz mentünk“ (Pálffy Kata, RimLev. 129, 1605-ből).

A magyar embert illető grófi címről tehát egészen a XVII. század elejéig nem is beszélhetünk.⁵ Az 1599:48. törvénycikknek abból a kifejezéséből: „comites, quos vulgo gróff vocant“,⁶ kitetszik ugyan, hogy a comes-nak gróf-fal való magyarítása a XVI. század végén már általános volt, de a szónak címszerű használatával első ízben csak egy 1610-ből való levélben találkozunk, amelyben *gróf Drugeth Homonnai Bálint uram*-at emlegetik (LevTár 2:209). Ettől kezdve mindszűrűbben találkozunk a grófi címmel, mégpedig mindig úgy, hogy a nevet megelőzi: „Mi bethlenfalvi gróf Thurzó György... Árvának szabad ura és grófja és vármegyéjének főispánja“ — írja magáról a későbbi nádor, aki 1606-ban lett „liber et perpetuus comes de Arva“ (TörtTár 1881. évf. 432, 1616-ból).

A névhez tartozó bárói cím még későbbi keletű, bár latin oklevelekben már a XII. századtól kezdve olvasható a *baro*, *barones* a magyar országnagyok, udvari főtisztek jelölésére és a XVI. század elejétől fogva igen sok magyar úr kapja az örökletes bárói méltóságot a királytól. Mégis mint cím, még latinul a királyi könyvekben is csak 1674-ben bukkan fel a Kürthyekkel kapcsolatban ilyenformán: „*Baronis* Petry Kürthy, *Baro* Kürthy“. Az első, akit 1690-ben magyarul is bárónak említenek, „*Báró* Tulok Ferenc uram“ (Turul 11:38).⁷

A grófi címmel kapcsolatban meg kell emlékeznünk arról a XVII. század második felében jelentkező, de különösen a XIX. század elején igen elterjedt szokásról, hogy a grófi cím mellől

⁴ Mályusz Elemér, LevtKözl. 1:307.

⁵ Nem helytálló tehát Schillernek i. m. 236. lapján a magyar grófi méltóság eredetéről való fejtegetése.

⁶ Schiller, i. m. 212. l.

⁷ Schiller, i. m. 285. l.

bizalmasabb megszólításban az *úr* szó elmarad. Már a költő Zrinyi így ír Csáky Istvánnak: „Oh én édes *Groffom*, édes Ősém uram“ (Széchy III, 277, 1663-ból). Kazinczy Ráday Pált szólíttatja imígyen: „Édes Grófom“, „Tisztelt kedves Grófom“ (KazLev. 5:304, 17:470). Az ötvenes években pedig a *gróf* mellől még a birtokos személyrag is elmarad: „Igen tisztelt Gróf!“ (MuzTörzs. 1850). Nyilván német hatást kell ebben a jelenségben látnunk, valamint abban a XVIII. századbeli divatban, hogy főrangúak a tulajdon feleségüket így emlegetik: „*Groffném* és Fiam pedig tsokolják vélem edgyütt kegyes kezeit“ (Amadé Ferenc az atyjának, MuzTörzs. 1801). Ugyanesak a XVIII. század közepén kap lábra egy másik különös szokás is: a vezetéknevet elhagyják és a grófi címet: keresztnév elé teszik. Például egy levél gróf Széchenyi Ignácot „*a Mélt. Gróff Ignátz Ur*“-nak emlegeti (MuzTörzs. 1742), egy másik meg gróf Amadé Fereneről mint „*a Mgos Groff Ferencz Ur*“-ról szól (uo. 1815). Olvashatunk aztán „Groff Dienes Eö Nagyságá“-ról (uo. 1815), „néhai Gróff Jósef“-ről, „üdvezült Gróff Lajos eö Nságá“-ról (KazLev. 17:288, 1820-ból), „Gróf Emil“-ről, aki a Dessewffy-család sarja (uo. 21:606, 1831-ből).

De hát térjünk vissza a magyar *tekintetes* és *nagyságos* cím vizsgálatához. Főrangú férfiaknak és nőknek egyaránt kijár, de a XVI. században ugyanazt a főrangút sokszor csak *nagyságos*-nak tisztelik. Ám nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy a *tekintetes* címet önmagában, a *nagyságos* nélkül ekkor még sem a hivatalos szokás, sem a magánérinkezés nem ismeri és hogy a rang és tisztelet, amelyet kifejez, a legnagyobb, amely nem királyi vérből való halandót csak megillet. Íme néhány mutató e címnek XVI. századi értékére: Bagdy István „Tekintetes es naghsagos wram“-nak szólítja Majláth István erdélyi vajdát;⁸ a kanizsai lovagok és gyalogok „az thekentetös es nagysagos nador ispan zolgay“-nak vallják magukat;⁹ Ungnád Kristóf „az Tekenthetes es Naghsagos wrnak Erdeody Tamasnak“¹⁰ adja leányát feleségül. Még a nádor Nádasdy is, valahányszor nem maga írja, hanem íródeákjának mondja tollba leveleit, így szólítja szerelmes Orsikáját: „Tekéntetes, Nagyságos, Tisztelendő és Szerelmes Feleségem.“ Annál inkább ez a cím illeti a főrangú

⁸ LevTár 1:11, 1540-ből.

⁹ LevTár 1:273, 1557-ből.

¹⁰ SoprLev. 133, 1583-ból. — A család Miksától 1565 táján kapta a „liber et perpetuus comes“ címet.

asszonyokat idegenek, vagy éppen szolgálk részéről: „Tekentetős nagyságos Kanisaj Orsola aszonnak, Magyar orzag Nadrispanne aszonyanak, neköm kegelmes aszonyomnak.“¹¹ „Tekentetes es nagyságos nekem mindencoron kegielmes azzoniom“ Thurzó Erzsébet a galgóci udvarbírájának, Gál deáknak.¹²

A *tekintetes és nagyságos*-nak ez a rangja megmarad az egész XVII. századon keresztül annyira, hogy amint ismeretes, az erdélyi fejedelemnek is ez a címe, így szólítja például Brandenburi Katalin I. Rákóczi Györgyöt: „Tekintetes és nagyságos fejedelem.“¹³ Sőt e cím nagy becsülete helyelközzel még a XVIII. század elején is feltűnik, például Rákóczi hadainak fővezérét a felesége tiszteli így: „Tekintetes nagyságos Károlyi Sándor uramnak, énnekem kedves uramnak ő kemének.“¹⁴

A magában álló magyar *nagyságos* címmel először Csáky Benedek 1490-ben kelt végrendeletében találkozunk, ahol az örökhagyó „az Nagisagos Chyaky Ferencz“-et, „az Nagisagos Geréb Péter“-t, sőt ami a mai fülnek egészen szokatlan: „az *Nagisagos Apolloniat* az en Feleseget“ emlegeti.¹⁵ A XVI. és XVII. században pedig, amint föntebb említettük, sokszor a *tekintetes és nagyságos* egyértékese. A „tekintetes és nagyságos“ Nádasdy Tamást és feleségét többször csak *nagyságos*-nak szólítják: „Ez lewel adasseek az *naghsaghos* nadazdy tamasnak az en wramnak“; „Ez lewel adassek *Nagsagos* azunnak Kanysay vrsulanak, Nagsagos Nadasdj thomas vram azon felesygenek.“¹⁶ Hogy még csak néhány XVI. századi nagyurat említsünk, rendszerint nagyságolják Zrinyi Miklóst, a szigetvári vértanut, Kerecsenyi László szigeti kapitányt és baranyai főispánt, Paksy János komáromi főkapitányt, Révay Ferenc főispánt,¹⁷ mégpedig ez utolsó hármat pusztán állásuknál fogva, még mielőtt az uralkodó bárói rangra emelte volna őket.

Hogy ki és mi volt a XVI. század *nagyságos ur'-a*, azt az eddigiekből is látjuk; de még inkább az olyan emlékekből,

¹¹ LevTár 1:201, 1556-ból.

¹² LevTár 1:292, 1558-ból.

¹³ LevTár 2:266, 1631-ből.

¹⁴ LevTár 2:440, 1705-ből.

¹⁵ Századok 1873. évf. 649, 1668-i átírás.

¹⁶ LevTKözl. 1:294, 295.

¹⁷ LevTár 1:113, 66, 256, 2:30 stb.

aminővel például „Brygyd azon“ vagy Szabó Tamás levelében is találkozunk, tudva azt, hogy mindkét helyen az ország nádoráról van szó: „kenergetem wala, hog az en fyamat Andrast, te keg. az *nagsagos wrnak* zerzete volna“ (LevTár 1:152, 1555-ből); „mykoron Sarwarat walek... a *nagsagos wrnak* ys kenyergettem wala“ (uo. 1:171, 1555-ből).

Persze akkor sem haragudtak az emberek, ha érdemüket meghaladó módon tisztelték őket; ezért jellemző Pozsgay Zsigmond portai orátor szerénységére, de meg a *nagságos* cím igen nagy értékére is az, hogy a portai orátor a Jedikulában sínylődő Majláth Istvánnak hozzá intézett levelében a címül adott *Magnificus* szóhoz ezt a megjegyzést írja: „Byzon nem én vagyok az“¹⁸: más szóval, bármilyen nagy hivatala van a portai orátornak, azért a *nagságos* cím nem illeti meg.

Esterházy Pál pedig 1629-ben büszkélkedve írja Rimay Jánosnak: „Most kevésnek tudom nagyobb hitelét s respectussát a [török] vezérnél magamnál, sem Kohári uramot, sem Bosnyák uramot soha írásaiban nem nagságolja, engemet érdemem kivől mindenkor.“¹⁹ A levélíró magyar kortársai is nagságolják, mégis kitüntetésnek érzi, hogy a török is így megtiszteli.

A „nagságosak“ egyúttal „*kegyelmes* urak“ is; sőt a *kegyelmes* még a nagságosaknál nagyobb úrnak, a magyar királynak is szokásos megszólítása volt; kétségtelen hitelű forrásból, a temesi ispán 1524-ből való leveléből tudjuk, hogy II. Lajos királyt alattvalói szemtől-szembe „*kegyelmes wram*“-nak, „*kegyelmes wronk*“-nak szólították.²⁰ Ám nagy különbség van a két cím jelentése között: míg a *nagságos* a társadalmi állást fejezi ki, addig a *kegyelmes* eredetileg a beszélőnek a megszólítotthoz való személyes viszonyát hangsúlyozza. Ennek a személyes viszonynak a hangsúlyozását olvashatjuk ki a XVI. századi címek és megszólítások ilyen fogalmazásából: „Ez leuel adassek Az nagsagos nadasdi Thamasnak *nekönk kegelmes urunknak*“ (N. szolgái, Levtközl. 3:75, 1543-ból). „Ez leuel adassik az naghssakos Batorí Andrassnak erdli vaydannak *mínékunk kegelmes vrunknak*“ (LevTár 1:94, 1552-ből). „Nagsagos es

¹⁸ LevTár 1:59, 1549-ből.

¹⁹ RimLev. 323.

²⁰ MNy. 25:68.

en nekem kegyelmes wram“ (LevtKözl. 2:55, 64, 1543-ból). „*My nekewnk kegyelmes nagyssagos wronk*“ (LevTár 1:106, 1553-ból). „*Naghsagos es en nekem myndenkoron keg: wram*“ (uo. 1:191, 1556-ból). Nyilvánvaló, hogy a *kegyelmes*-t ezen a fokon még címnek sem tekinthetjük; még tartalmaz szó, de amelynek pusztá címmé válása már ekkor megindul az olyan szerkezetekben, amelyek ezt a személyes viszonyt nem emelik ki; már ebben az időben is sűrűn találkozunk a „*nagysagos es kegyelmes wram*“, „*Nagysagos kegyelmes Asszonyom*“, „*Kegyelmes Nagyságos Uram*“ kapcsolatokkal,²¹ sőt a nagyságos urakat és asszonyokat nem egyszer csak „*kegyelmes uram*“, „*kegyelmes asszonyom*“-nak szólítják; ezzel a megszólítással kezdődik például Sennyey Ferencnek Nádasdy Tamáshoz írt minden levele (LevtKözl. 5:83—102); „*kegyelmes asszonyom*“ a török fogságban sínylődő Majláth István felesége, sőt „*jámbor szolgálái*“ csak így émezik a neki szóló levelet: „*Az my kegyelmes azzonywnknak* adassek ez lewel önnen kezybe“ (LevTár 1:18—20, 1542-ből). Az sem ritka, hogy azokat, akiket — róluk szólva — „*az úr*’-nak, „*a nagyságos úr*’-nak emlegetnek, egyszerűen „*kegyelmes úr*’-nak mondják, még a birtokosraggal sem jelölve meg a személyes kapcsolatot. Nádasdy Tamást értik a levélírók, mikor így szólnak: „*Az te leweledet es az kegyelmes vret* wöttem“ (Zoltánné a fiának, LevTár 1:28, 1545-ből). Ezen a fokon aztán a *kegyelmes* már valóságos cím, amely megszólításban a legnagyobb rangúakat alacsonyabb rendűektől illeti meg. Ez az egyetlen címünk, amely a divatok minden változását úgy állotta ki, hogy forgalmi értékéből soha semmit sem veszített. Ma is a legmagasabb hivatali és társadalmi előkelőségek a *kegyelmes urak*, azok, akiknek hivatali címük a *nagyméltóságú* vagy *főméltóságú*. A magyar hercegi családok tisztjei például, ha urukról szólnak, mindig a „*kegyelmes herceg*“-et emlegetik. Persze, a megszólításnak ez a módja sem magyar portán költ; ez is európai közvagyon, amely hozzánk a latin *graciosissimus* közvetítésével jutott el. De még a németeknél, akik a XIV. században még a császárt is *gnädiger Herr*-nek szólították,²² a *gnädige Frau* ma már a mi „*nagyságá*’-nk szintjére süllyedt, addig a magyar *kegyelmes* — nyilván a „*kegyelem*’ szóból való származás tudatának el nem homályosult volta miatt is — ma is hajdani magasságában ragyog.

²¹ LevtKözl. 1:302, 2:63, 3:69, 84; LevTár 1:91, 268 stb.

²² ZfdU. 6:323.

NEMES, NEMZETES ÉS VITÉZLŐ

ÁRMOST tovább kellene nyomon követnünk a *tekintetes és nagyságos* sorát; ám mindkettőnek lassú értékesöknése szorosan összefügg a régi *nemes* és *vitész* életével, meg új címeknek a forgalomba kerülésével. Az új címek egyike a *nemzetes*, amely maga is csakhamar eredeti magas polcáról mélyebben fekvő rétegekbe kerül, a másik meg a *méltóságos*, amely a *nagyságos*-sal sajátos módon hosszú ideig, majd kétszáz esztendeig együtt halad s vele

szinte egyenrangúnak tetszik. A *méltóságos*-ról majd a következő fejezetben lesz szó.

Most először is azt fogjuk megvizsgálni, hogy mit jelent a *nemzetes* szó, amelyet Molnár Albert szótára „patricius, generosus”-nak értelmez, s amelynek címül való alkalmazását 1600-tól keltezhetjük. Alapszava, a *nemzet* eredetileg „származást”, „családot” jelent, tehát a *nemzetes* olyan eredetű rangot jelölő szó, mint az olasz *gentil’uomo* első tagja, vagy a német *edel* (adel = nemzetség),¹ vagyis „nemzetes” az, akinek van nemzete, családja, de olyan, amelyet ismernek, számontartanak; ahogyan „pénzes ember” az, akinek sok pénze van, azonképpen „nemzetes”-nek az olyan magyarokat tisztelték, akiknek nagy a „nemzete”, jeles, régi a családja. Sokat adott régen is a magyar úri társadalom arra, hogy ki milyen nemzet. A haragvó nagyurat is ezzel akarják a vétkes szolgáló iránt irgalomra bírni: „Nagchaghott tekenche az Uristent es az ü *jambor nemzetiet*“ (LevTár 1:369, 1560-ból), az eladó lány anyja arra kéri férjszerző atyjafiát: „mindjárt írja meg Kd nekem *nemzetét személyét*“ (uo. 2:35, 1570-ből). Házasu-

¹ Simonyi, Nyr. 17:486, 43:4.

landó idegen ifjú emberről írja egy magyar úriasszony, hogy „*régi nemzet*, azt mondá Strazniczai asszony, hogy csak kettő is nincs Morvaországban *vele hasonló nemzet régiségre*“ (uo. 2:44, 1586-ból). Mikor Nádasdy Tamásné az ura rokonának, a horvát Szluny Annának a kelengyéjét állítja össze, jól tudja, hogy „az ü rendihez és *nemzetéhez* képest (ki noha szegén, de *nagy és jeles nemzet*) való ruhákat kell vele adni, subákat, köntösöket, szoknyákat...“ (NádLev. 48, 1559-ből). Még a XVII. században is egy nagyúrnak, Erdődy Kristófnak a halálakor „ily *fő és becsületes nemzetnek* tisztességes eitakárására“ hívják a család barátait (LevTár 2:241, 1621-ből). Mindez a ,jeles, fő, becsületes, régi, nagy nemzet’ bele van sűrítve a *nemzetes* címbe, amikor először felbukkan. Ezért találjuk a ,tekintetes és nagyságos’ egyenrangú társaként használatának első évtizedeiben: „Az *ngos és nemzetes* Révay Péter uramnak“, „az *tekintetes nemzetes és ngos* Révay Pál uramnak“ (LevTár 2:112, 234, 1601-ből és 1623-ből). De mint főrangú cím inkább nőknek jár ki, így például ,az néhai *ngos* Zay Péter uram házastársát’ ugyanaz az író hol ,tekintetes és nemzetes’, hol ,nemzetes és nagyságos’ Poltári Soos Kalárának címezi (uo. 2:142—44, 1600-ból). A főrangú nők címében a ,nemzetes’ lassanként a ,tekintetes’ helyét foglalja el; a férj és feleség címének ebben a korban való különböző voltát érdekesen szemléltetik az ilyen szembeállítások: „Az *nemzetes ngos* gimesi Forgách Mária asszonynak, néhai *tksgs* Révay Péter uramnak meghagyott özvegyének“ (LevTár 2:244, 1622-ből). „*Nemzetes és ngs* Balassa Judith asszonynak, néhai *tksgs* Koháry István uram meghagyott özvegyének“ (uo. 2:252, 1667-ből).

Amint tehát látjuk, a főrangú nők címéből a ,nemzetes’ kiszorítja a ,tekintetes’-t; viszont a ,nemzetes’ olyan tartalmú szó, amelyre mint címre joggal tarthat számot a mélyebb gyökerű magyar család, ha nem is tartozik a főnemességhez; a XVII. századnak már elejétől fogva meg lehet állapítani, hogy ,nemzetes’-nek vallja magát a nemességnek az arisztokráciához legközelebb eső rétege, a magyar gentry. Az ezerével rendelkezésre álló adatokból íme néhány bizonyító példa: „*Nemzetes* Keczer Sándorné asszonyom“ (LevTár 2:177, 1605-ből). „Az néhai *nemzetes* Merse Zýniey István uram“ (uo. 2:230, 1620-ból). „Én *nemzetes* Baranyai Anna asszony, *nemzetes* Kazinczi Péter uram hazastarsa“ (uo. 2:314, 1656-ból). „*Nemzetes* Sámbockreti Anna“ (uo. 2:307, 1658-ból).

„*Nemzetes Mezőszegedi Szegedi Mihály*“ (uo. 2:316, 1662-ből). „Hajadon leányom, *nemzetes Telekesi Török Marcsa*“ (uo. 2:359, 1681-ből). „*Nemzetes Radvánszky Kata* asszonyomnak, kedves édes leányomnak“ (uo. 2:375, 1709-ből).

Íme, a ‚nemzetes‘ cím százesztendő életét végigkísérve eljutottunk a XVIII. századig, amelynek negyedik évtizedében találkozunk először a *nemzetes úr* megszólítással; a szent-erzsébeti nemesek szólítják így Döry Andrást, aki 1722—29-ig Borsod megye követe volt: „Igaz kötelességgel való szolgálattunk ajánlása után az Ur Istentül minden jót az *Nemzetes Urnak* kívánunk... Kévántuk az *Nemzetes Urat* ezen levelünk által meg keresnünk“ (MuzTörzs. 1732). Ugyanilyen társadalmi állású az a ‚nemes és nemzetes Oroszi Dániel urunk‘, akit a kisszöllősi bírák és esküdtek így tisztelnek: „Vettük minden betsülettel *Nemzetes Urunk* levelét“ (uo. 1760). Nyilván csak véletlen, hogy az ugyanilyen rangú asszonyok *nemzetes asszony* megszólításával az átvizsgált XVIII. századi levéltári anyagban nem találkoztunk.

Hogy mivé fogyott ez a nagymultú *nemzetes* a XIX. század első felében, arról hosszú fejtegetések helyett hadd beszéljen nekünk a Szökött Katona cigányprímása, aki a kevés reménnyel keesegtető társaságról ezt mondja a bandának: „Hadd el már no — se nem fizetnek, se nem traktálnak, az egész compánia még csak nem is nemzetes“ (III, 1). A „még csak nem is nemzetes“ eleget mond; ha szóval nem is, de értelme szerint erre tanít bennünket: „pedig a *nemzetes* ugyancsak alacsony rangot jelentő titulus.“ Nem esoda tehát, ha a szabdságharc utáni magyar társasélet megfigyelője szerint „most már a zsidó is *tens úr*, a jámbor *nemzetes* cím pedig senkinek sem kell.“² Persze azért tovább él, de a hatvanas években már csak a nép ajkán. Ez a gyökere szerint is csak nemesembernek kijáró titulus oda hanyatlik, hogy „a nép tisztos rendüeket cimez vele, ha nem nemesek is, pl. jegyzöket, uradalmi ispánokat, előkelő polgárokat: *Nemzetes ispán uram. Nemzetes uram*“ (CzF). Az 1855-i *Levelező és házi ügyvéd* szerint erre a hajdani nagy titulusra írkokok, díjnkok, kereskedők és mesteremberek tarthatnak számot.

² Mocsáry Lajos: A magyar társasélet 26. l.

A férfiaknak adott 'nemzetes' cím felbukkanásától kezdve igen sokszor a *vitézlő*-vel kapcsolatban jelenik meg, azért ennek a címnek a történetére is kell egy pillantást vetnünk. A XVI. századi katonai nyelvben és a közbeszédben nem jelent egyebet, mint amit eredete szerint his jelentenie kell: 'vitézlő' az, aki vitézkedik, katonáskodik, tehát a 'katona' és csak a XVIII. század elején kapja a mai amelioratív 'bátor katona' jelentést.³ Azért írja többek között Martonosi István dunáninneri vicekapitány Ernő főhercegnek, a katonái nyomorúságáról panaszkodva: „Imar es Insegunk Nylvan wasyon feolsegednel hogy az *vitezleo Nep* kyben wadnak. Im mastis ismegh wyoban fel Szendwrltek az *vitezleo Nepek*“ (RMNyE. 3₂:37). De magyaráznunk sem kell azt, hogy a haza védelme, ha valamikor, akkor a magyarságnak ebben a hősi századában igazán „allerhöchster Dienst“ volt és ezért volt tisztesség abban, ha valakit, bármily előkelő volt is, „vitézlő“-nek szólítottak, bár ez a szó nem volt egyéb, mint a foglalkozásnak, a hivatásnak pusztá megjelölése. Ezért fordulhat Nádasdy Tamáshoz a tiszttje, Alapy János e szóval: „*Vithezlew Es Kegyelmes wram*“ (LevKözl. 3:72, 1543-ból); ezért írhatja Baray Miklós Zay Ferencnek, akit 1560-ban már bárói rangra emel az uralkodó: „Ez lewel adattassek az *Nagsagos es Vitezlew Zay Ferencz*nek, Eger Varanak feyedelmenek, nekem kegyelmes Vramnak kezebe“; és így is szólítja őt levele kezdetén: „*Nagsagos es Vytezlew Tisztelende Vram*“ (RMNyE. 2₂:75, 1550-ból).

Bár nem lehet pontosan megállapítani, mégis úgy tetszik, hogy a XVI. században igazán csak az volt 'vitézlő', akinek valamilyen szerepe volt a török elleni harcokban. Érdekes, hogyha latinul címezik az ilyen vitézlőknek szóló leveleket, mindig *egregius*-nak írják őket. 'Egregius dominus' Sennyey Ferenc, de egy másik levelét így címezik: „Ez lewel adassek az en *vytezlo wram*nak Synyey Ferencnek“ (LevTár 1:84, 1551-ből); az 'egregius dominus'-nak címzett Tahy Ferencet így szólítják meg: „Wytezlo wram es ennekem tyztelendo atam“ (uo. 1:40, 1547-ből). Palonai Magyar Bálintot, a nádor népe kapitányát Trombitás Balázs két levelében is 'egregius'-nak címezi, aztán 'vitéz uram'-nak szólítja (uo. 1:167, 1555-ből).

³ 'miles, Soldat, Kriegsmann' (C, MA, PPB). „A ki ma *vitez*, holnap püspöc: hodie qui *miles*, cras episcopus“ (Mon: Apol. 251); de: „mi *vitések* vagyunk, mikor keves vagy messzi az ellenség“ (BercsLev. 95).

Éppen így az „*egregius dominus*”-nak címzett Komlóssy Tamás, a nádor tavernicus-a „*wytezlew wram es zerelmes barátom*“ (uo. 1:342, 1559-ből). Mindezeknek és másoknak, mint például a XVI. századdal foglalkozók jó ismerőseinek: Csányi Ákosnak, Kerecsenyi Lászlónak, vagy Lóránt Miklós kanizsai porkolábnak hivatásuk szerint való címük volt a „*vitézlő*”.⁵

A XVI. század életét ismerve tudjuk, hogy a valóságnál semmivel sem mond többet Gersei Pethő János főispán, mikor az „*ad Comitatum Soproniensem*“ intézett levélben a „*wythezlew wram es barátym*“ -nak (uo. 1:115) és Nagyszombat tanácsát „*witezlew wram es nekem bizot barátym*“ -nak szólítja (RMNyE. 2₂:91, 1552-ből).

Ennek a „*vitézlő*”-nek hiába keresnök mását a nyugati népek címei között; ez egészen magyar, a XVI. század magyar viharaiban született, latin mása sínesen és az az „*egregius*” is, amely a „*vitézlő*”-vel sokszor együtt jelentkezik, nem ennek, hanem inkább a *nemes*-nek az egyértékese, amely az ilyen „*egregius*” *vitézlők*nek származásuknál fogva kijáró jelzője. Így „*wytezlew nemes wram*“ az a Terjék Pál, akit „*egregius dominus*”-nak címeznek (LevTár 1:127, 1554-ből) és más nemesek, akiket sok alkalommal csak „*vitézlő*”-nek szólítanak vagy címeznek, például: „*Ez lewel adassek nemes wytezlew Chyany Akacius wramnak*“ (uo. 1:63, 1549-ből). „*Ez lewel az nemes witezlew Zotan Emrenek . . .*“ (uo. 1:43, 1547-ből). „*Vitézlő és nömös urunknak Perneszy Farkasnak*“ (TörtTár 1881. évf. 271, 1556-ből).

Ennek a *nemes*-nek — amely egyéb jelzők társaságában is sokszor jelzője az előbb említetteknek és a rendjükön valóknak⁶ — helyettesítője lesz a XVII. század elején a *nemzetes* a *vitézlő*-vel kapcsolatban. Ettől fogva jár a *nemzetes és vitézlő* cím, amelyet már ekkor kezdenek olyan tekintélyes nemeseknek is adományozni, akiknek semmi dolguk sem volt a hadviseléssel. Így Rimay Jánost, akiről pedig tudjuk, hogy nem volt kardforgató, „*nemzetes és vitézlő Rimai János uram*”-nak tisztelik (RimLev. 155, 1606-ből), máskor meg „*az mi böcsöletes jámbor főszolgánk az nemzetes és vitézlő Rimai János uram*”-nak titulálják (uo. 208, 1617-ből). „*Nemzetes és vitézlő*“ Les-

⁵ LevTár 1:7, 30, 178, 225, 375 stb.

⁶ Chanj Akacios wramnak, nekem *bjszoth nemes wramnak* . . . „*Szolgalthom wthan nemes wram*“ (LevTár 1:190). „*Tyztelethös Nemes ennekem böchöletes wram es barathom*“ (SoprLev. 66). „*Nemes es böchületes Dewen Katus Aszszony*“ (uo. 158).

senyei Nagy Ferenc uram, „az méltóságos magyarországi palatinusné asszonyunk Ó Nga minden jószágainak fő prefektusa“ (LevTár 2:310, 1669-ből). Gyöngyösi István, amennyire élete folyását ismerjük, szintén nem vitézkedett, mégis „nemzetes vitézlő Gyöngyösi István uram“-nak szólítják (uo. 2:390, 1690-ből). Nyilván katona volt az, akiről II. Rákóczi Ferenc mint „nemzetes, vitézlő Baji László hivünk“-ról emlékezik meg (Tört. Tár 1906. évf. 204, 1704-ből), de a XVIII. század elejétől fogva már ‚vitézlő‘ szinte minden ‚nemzetes úr‘, tekintet nélkül arra, hogy van-e katonai múltja. Azt a Döry Andrást, akit eddigi tudomásunk szerint először szólítottak ‚nemzetes úr‘-nak, ugyancsak a szenterzsébeti nemesek „Nemzetes és Vitézlő Döry András jóakaró Urunk“-nak titulálják (MuzTörzs. 1732); Kolosi János esküdt meg hol *nemzetes*, hol *nemzetes és vitézlő*, hol meg *nemes nemzetes és vitézlő* Kolosi János uram (MuzTörzs. 1721). Ez a ‚nemes és nemzetes‘, amelyre az első adatot a XVI. század végéről bírjuk,⁷ pleonazmusnak tetszhetik, de az eddigiekből is tudhatjuk, hogy nem az. Igaz, hogy régi szótáraink mindkét szót egyformán értelmezik, de világos, hogy eredetileg a ‚nemes‘ cím csak a közjogi helyzetet jelenti, míg a ‚nemzetes‘ ennél többet: nemcsak nemes, hanem jeles, régi, nagy nemzetű. A kettő együtt, a ‚vitézlő‘ társaságában a XVII. század végén tűnik fel és ettől kezdve egészen a múlt század közepéig virágozik: „*Nemes és nemzetes, vitézlő* Baranyai Gáspár uramnak“ (LevTár 2:397, 1695-ből). „*Nemes nemzetes és Vitézlő* Farkas János Uramnak, T. Nemes Pest vm. érdeemes Táblabirájának“ (MuzTörzs. 1751). Mindezek a ‚nemes, nemzetes és vitézlő‘ urak, amint idézeteink is mutatják, a nagyobb birtokú, vármegyei tisztviselő közép-nemesi osztály tagjai.

A ‚vitézlő‘ címnek ez a most ismertetett térhódítása, nem katonáskodóknak való adományozása igen érdekes jelenség. Érdekesen szemlélteti a címeknek tartalmatlanná válását, mert annál nagyobb körre terjed, mennél kisebb lesz a nemesség honvédő szerepe. A XVII. század elejétől fogva figyelhetjük meg ezt a térhódítást, holott tudjuk, hogy a zsitvatoroki béke (1606) után a török vagy ötven esztendőre felhagy hódító terveivel és így a magyarság harci lendülete is alábbszáll s a végváarak elhagyatott állapotba jutnak.⁸ Ismerjük Zrinyinek a Török Áfium-ban való jajkiáltását a magyarság harci erényeinek hanyatlásáról; idegen tiszteket kíván, akik az általa ter-

⁷ RMNyE. 2.:286, 1578-ból.

⁸ Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában.³ 143. l.

vezett magyar hadsereget megszervezik s a régi magyar hadi fegyelmet visszaállítják: „Én a hadi népet magyarból akarom csinálni, de mivel hosszú békeesség elszoktatta nemzetünket a disciplinától, kell mestereket találnunk, kik által ismét in usum jöhessenek az elfelejtett reguláink“.⁹

Amikor pedig minden birtokos nemes ‚vitézlő‘ lesz, a XVIII. században, akkor már a nemesség katonai kötelessége is úgyszólván csak névleges. Az 1715. VIII. tc. megalkotja az állandó hadsereget s ettől fogva, bár a nemesség honvédő kötelessége tovább is fennmarad, annak nemesi felkelés formájában való teljesítésére száz esztendő alatt csak néhányszor nyílik alkalom; a katonáskodás minden terhe az állandó hadsereg keretében a nem-nemesekre nehezedik.¹⁰

Úgy tetszik, mintha e korban a ‚vitézlő‘ a régi katonai dicsőség emlékeként élne tovább, s egyéenként úgy ragaszkodnak hozzá, mint ahogyan ragaszkodott a nemesség egyeteme magához a nemesi felkelés kötelezettségéhez, bár ennek gyakorlati értéke a mind nagyobb katonai kiképzést kívánó évtizedek folyamán egyre csekélyebb lesz. Hogy a régi katonai dicsőség milyen értéke, büszkesége volt a magyar nemességnek, arról lelkesen beszélnek Berzsenyinek az 1797-i és az 1805-i vértelen nemesi felkelést magasztaló ódái.

Hogy a nemesi kiváltságok megszűnnek, a ‚vitézlő‘ társaival együtt lassanként a múlté lesz.

⁹ HadtudMunk. 111.

¹⁰ Grünwald Béla: A régi Magyarország³, 188., 192., 195. l.

A TEKINTETES ÉS NAGYSÁGOS TOVÁBBI SORSA; MÉLTÓSÁGOS

HNÉK a vitézi mivoltára büszke köznemesi osztálynak a címe szaporodik meg a XVII. század közepe táján egy új címmel, az eredetileg csak főurat illető *tekintetes*-sel. Ez a *tekintetes*, amint előbb láttuk, a *nagyságos*-sal összeforrva még a XVII. század második felében is a főnemesek címe; azonban már 1640 táján sok helyütt megbomlik a kettőnek szoros együvértartozása és a *tekintetes*, a *nemes*, *nemzetes* és *vitézlő* társaságába kerülve egy

fokkal alacsonyabb társadami réteg tulajdona lesz. Alig tévedünk, hogyha e cím értékbeli hanyatlása, meg a főrangúak egy új címének, a *méltóságos*-nak felbukkanása között valamiféle összefüggést sejtünk. Erről a *méltóságos*-ról majd később bővebben szólunk, most csak annyit, hogy 1637-ben találkozunk először az erdélyi fejedelem *méltóságos* címével (TörtTár 1888. évf. 27) és hét évvel később a *tekintetes*-nek a *nagyságos*-tól való különválását, új kapcsolatba kerülését és így forgalmi értékének csökkenését állapíthatjuk meg. Íme a *tekintetes* új kapcsolatának és új értékének bizonyítékai, amint korban egymásután következnek: „*Tekintetes nemzetes vitézlő Nagy Mihály István uramnak*“ (LevTár 2:302, 1644-ből). „*Tekintetes Nemzetes Teleki Uram*“ (TörtTár 1895. évf. 499, 503, 1667-ből). „*Tekintetes nemzetes Daniel Mihály uramnak*“ (TörtKal 112, 1667-ből). „*Tekintetes nemzetes Naláczy István hopmester hívünknek*“ (LevTár 2:336, 346, 1668-ből). „*Tekintetes nemzetes Ispán Ferenc uramnak*“ (uo. 231, 1679-ből). II. Rákóczi Ferenc belső tanácsosát és erdélyi teljhatalmú megbízottját, Radvánszky Jánost a fejedelem „*Spectabilis ac generose fidelis nobis dilecte*“-nek

szólítja és mások is így írnak neki: „*Tekintetes és vitézlő Radvánszky János* uramnak etc. bizodalmas nagy jó uramnak ő kmének“ (TörtTár 1906. évf. 201, 220, 1704-ből). Ilyen rangú urak a következők is: „*Tekintetes nemzetes és vitézlő Platthy Sándor* uramnak, méltóságos fejedelem Felső-Vadászi Rákóczi Ferenc kegyelmes urunk ő nga belső tanácsának“ (LevTár 2:408, 1704-ből). „*Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Id. Fáy István* úrnak“ (TörtTár 1880. évf. 384, 1705-ből).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egészen a XVIII. század elejéig a ,tekintetes, nemzetes és vitézlő' nemes ember feleségének csak ,nemzetes' volt a címe: „*Néhai tekintetes nemzetes Radvánszky György* uram meghagyott özvegye *nemzetes markusfalussi Máriássy Johanna Kata*“ (TörtTár 1906. évf. 221, 1704-ből); csak az 1720-as évektől fogva találkozunk a Beniczkyek, Ibrányiak, Gyürkyek, Berzeviczyek ,tekintetes és nemzetes' asszonyaival.¹ A következő évtizedekre nézve még csak néhány ismert családból való ,tekintetes, nemzetes és vitézlő'-t említünk meg: „*En Ferenc* néhai *Tettes Nzetes és Vzlő Szlavniczay Sándor Imre* néhai *Tettes és Nztes Okolicsányi Magdolna Asszonytul* született *Fia*“ (MuzTörzs. 1742). „*Tekintetes nemes és Nemzetes Vlő F. Bükj Nagy Pal* uramnak“ (uo. 1742). „*Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Kazinczi Kazinczy Ferencz* Úrnak, több T. Ns. Vármegye Táblabírájának“ (KazLev. 21:315, 1830-ból). Kazinczynak ez a címe egyúttal a ,vitézlő'-nek a középnemesség pusztja címévé válását is beszédesen szemlélteti.

A ,tekintetes' azonban ez adatok tanúsága szerint mindig csak más címek társaságában jelenik meg. A levélcímekben ez így is marad kb. a mult század közepéig, azonban a megszólításban és harmadik személy emlegetésében 1700 táján megszületik a *tekintetes úr*, hogy másfél századnál hosszabb ideig címe legyen a középbirtokos nemességnek, a vármegye urainak, ügyvédeknek, orvosoknak, szóval az úgynevezett honorácior osztálynak akkor is, amikor ez az osztály a nem-nemesek beáramlásával igen meg bővül: „*Tekintetes Úr*, kedves jóakaró uram“ (Gróf Mikes Mihály Radvánszky Jánosnak, TörtTár 1906. évf. 202, 1704-ből). „*Tekintetes jó Uram!* Legyen az Urnak áldása és békessége a *Tekintetes Uron*... Mivel pedig mostan a Bornak jó ára vagyon, kívánnám ha a *Tekintetes Úr* irna eránta, ha el adjam e“ (Varga M. ispán

¹ MuzTörzs. 1720, 1730.

urának, Farkas Jánosnak, MuzTörzs. 1740). „Pénteken Uri házáznál az *Tekéntetes Urnak és Aszszonnak* egy jó napot mondanom igyekezem“ (Felsőbüki Nagy Pálnak, uo. 1742). „*Tekéntetes Uram*, Notarius Uram“ (uannak, uo.). „Maradok az *T(ekintetes) Aszonnak* mindenkori alázatos szolgája“ (Horváth S., uo. 1730). „*Tekintetes Aszony!* Nekem nagy alázatcsággal tisztelendő Aszonyom“ (Roth M., uo. 1780).

Jellemző a tekintetes'-nek a XVIII. század második felében való életére az érzelmi kapcsolatot kifejező jelzők társasága: „*Tekintetes kedves Bátyám Uram*“ (Gróf Zichy Borbála, MuzTörzs 1745). „*Tekintetes kedves jó akaro* Sogor uramnak“ (uaz, uo.). „*Tekintetes Nagy Uramnak*, Zerdahelyi Imre uramnak“ (uo. 1746). „*Tekéntetes Édes Uram Atyám*“ (F. Nagy Pálnak, uo. 1775). A címnek ilyen használata mellett nem csoda, hogyha a szabadságharc idejéig a „*Tekéntetes Familiá*-ról², a „*Tekintetes Uradalom*“-ról³, sőt „Horváth Ádám *Tettes özvegyé*“-ről⁴ is olvashatunk.

A XVIII. század elején kezdik az addig (helyenként még azután is) „nemes vármegyét“, tekintetes'-nek tisztelni; Révay II. Erzsébet 1702-ből való levelében találkoztam először a *tk*s vármegyé-vel, de azért még 1721-ben is írnak „*Nemes* Posony vármegye Eskütyének“ levelet (MuzTörzs. 1721). Sokszor a régi és új cím együtt szerepel és a *T(ekintetes) Nemes* Pest vármegye érdemes Táblabírájáról beszélnek (uo. 1751). A XIX. század első felében a vármegye hol „tekintetes nemes“, hol csak „tekintetes“;⁵ persze a szabadságharc után a gyökerében megváltozott viszonyok következtében a vármegye már nem „nemes“, sőt ma már a tekintetes címmel sem szokták illetni. A Debreczeni Tek. Tanács'-ról csak 1807-ben olvasunk (Kaz. Lev. 5:206). A Magyar Tudományos Akadémiának is, megalakulásától fogva „tekintetes“ a címe; érdemes a feljegyzésre, mert történeti értékkel bír az, amit Kazinczy Wesselényi Miklósnak mond erről a kérdésről: „Az *Academia Tekintetes Társaság* czímben állapodott meg; úgy óhajta Kisfaludy Sándor, azt adván elő, ez a' titulusa a' Vármegyéknek és a' Kir. Táblának is“ (KazLev. 21:483, 1831-ből).

A mult század huszas-egyvenes éveinek vígjátékirodalma

² Ilosvai Mária, MuzTörzs. 1730.

³ MuzTörzs. 1835.

⁴ KazLev. 17:408, 1821-ből.

⁵ Nyomtatvány, MuzTörzs. 1802; Gecse familia, uo. 1820; Fáy Andrásnak, uo. 1831; Csömöz Mihály, uo. 1840.

még a honorácior-osztály megtisztelő címének mutatja a ,tekintetes'-t; a *Csalódások* parlagi Mokánya még önérettel mondja: „Apám se olvasott, mégis *tekintetes* úr volt“ (I. felv). A demokrata gróf gúnyosan mondja Eötvösnek *Éljen az egyenlőség* című vígjátékában, az alispánra célozva, akinek a fia a grófkisasszonyt szeretné feleségül venni: „Természetes, a *tekintetes* úrnak grófi menyre van szüksége“ (I, 5). Sőt még rövidített formájának, a *tens*-nek is, mellyel először Csokonai *Dorottya*-jában találkoztam (1799), esorbíthatlan a tekintélye a negyvenes években. Eötvös vígjátékában a „*teins* táblabíró úr“-hoz beszélnek (I, 1), az alispán kortesei az alispánét „*teins* asszony“-nak szólítják (II, 4) és a költő Garay Jánosnak egy 1846-ban írt tárcája még szembeállítja a ,teins ur'-at a polgárral: „Ne csodálkozzatok, ha a' pesti polgár föl sem vesz benneteket 's kalapot minden *teins* urnak nem emel“ (Tollrajzok 2:131).

A ,tekintetes' még a szabadságharc után is sokáig tekintélyes cím; 1874-ben Prielle Kornéliát, a jeles művésznőt Sziglieti Ede ,Tekintetes Asszony'-nak szólítja (IrodKözl. 18: 443), sőt 1870-ben még a magyar országgyűlési képviselők is csak tekintetes urak voltak: „Tekintetes Várady Gábor és Irányi Dániel országos képviselő . . . uraknak“ (MuzTörzs. 1870).

Azért már a szabadságharc után megfigyelhető a ,tekintetes' becsületének alábbszállása; Mocsáry Lajosnak *A magyar társasélet* című könyvében (1856) nemesak azt olvassuk, hogy „most már a zsidó is *tens* úr“ (26. l.), hanem azt is — amint később látni fogjuk — hogy az addigi tekintetesek legtekintélyesebb rétege nagyságos lesz. Nyilván ekkor indul meg az a folyamat, hogy bizonyos rangkülönbség fejlődik a *tekintetes* és a *tens*⁶ között, különösen Dunántúl, ahol már ezelőtt negyven évvel az volt a ,tens úr' vagy ,tens asszony', akit szelíd humorral „gyöngye tekintetes“-nek is szoktak nevezni. Ilyen például az a nagyon szegény irodatisztné, akit Csiky Gergely *Cifra nyomorúság* című színművében így köszöntenek: „Csókolom kezét, *tens*asszony“ (I, 20).

Horger Antal a *tens* alakot hangtörvényszerű fejlődésnek magyarázza a *tekintetes*-ből (MNy. 25:256): nem tudom, nem kell-e ennek a rövidített alaknak a keletkezését optikai okokban is keresnünk: a *tekintetes*-nek írásban való igen gyakori, tehát sokszor látott *Tns* rövidítésében. Ezt a magyaráza-

⁶ A népnyelvben *téns, têns, tējës, tês, tês* (MTsz).

tot támogatná az az ismert tény, hogy a *tekintetes* egy másik, különösen hivatalos iratokban használt rövidítésének a „*Tettes Vármegye*“ kapcsolatban éppen az adja a humoros színezetet, hogy tudatában vagyunk e szóalak írásos eredetének.

*

Azt mondtuk, hogy a ,tekintetes' süllyedése akkor indul meg, amikor a főrangúak új címe, a *méltóságos* felszínre bukkan. De azért láttuk, hogy az igazi régi ,tekintetes nagyságos' urak sem válnak meg ettől a címtől mindjárt, amikor alacsonyabb rangúakat is kezdenek ,tekintetes'-nek tisztelni. Sőt a *méltóságos*-nak első megjelenésekor a ,tekintetes' a párja: Murtezu pasát Bethlen Gábor 1627-ben „tekéntetes és méltóságos vezér“-nek szólítja (TörtTár 1882. évf. 42). I. Rákóczi Györgyöt, aki az első ,méltóságos' erdélyi fejedelem, még így emlegetik: „Az én kegyelmes uram ő nagysága az *tekintetes és méltóságos nagyságos* Rákóczi György (KemOkm. 50, 1637-ből). „Az tek. és ngs Lorántffi Zsuzsanna asszonynak, az *méltóságos és tekintetes* Rákóczi György uram erdélyi fejedelem *ő nagysága szerelmetes házastársának*“ (LevTár 2:303, 1644-ből). Igen jellemzőek erre a címek tekintetében nagy változást jelentő korra az olyan tünetek, hogy például Lónyai Anna gróf Csáky Istvánt 1662-ben ,tekintetes és nagyságos'-nak emlegeti, 1675-ben pedig már „*Méltóságos* úr, gróf Csáki István uramnak ő kmének“ ír levelet (uo. 2:326, 328); vagy hogy Radvánszky Jánost, akinek tisztéről, ,tekintetes, nemzetes és vitéztl' címéről az előbb szoltunk, hol „*méltóságos* Radvánczky János uram“-nak titulálják, hol meg így írnak neki: „*Méltóságos* uram, *tekintetes nemzetes* Radvánszki János uramnak“.⁷

Az erdélyi fejedelem „önagysága“ a XVII. század hatvanas éveitől kezdve már minden egyéb cím nélkül ,méltóságos': „Az *méltóságos* Báthori Zsófia Anna Kata fejedelem-asszonynak, néhai *mlgs* Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegyének“ (LevTár 2:321, 1666-ból). „*Méltóságos* erdélyi fejedelemnek ő nagyságának nekem szerelmes uramnak“ (Bornemissza Anna Apaffi Mihálynak, uo. 2:335, 1661-ből). „*Méltóságos* Fejedelem Ur eo Ke gyelme“ (TörtKal. 115, 1681-ből). Hogy ez mármost megállapodott címe az erdélyi fejedelemnek, arra nézve érdekes vallomást bírunk II. Rákóczi Ferenc-

⁷ TörtTár 1906. évf. 199, LevTár 2:453, 463, 464, 1703—04-ből.

nek egy kelet nélküli, de nyilván Magyarország vezérlő fejedelmévé választásának esztendejében (1705) írt levelében, mikor azt írja gróf Pekry Lőrinenek: „Tegyen Isten olly szerencsésé, hogy az *Felsőges* titulussal mind az országnak mind annak igaz fiainak anyit szolgálhassak és kedveskedhessek, az megnyit az *mostani meltosagos titulussal* (mint Erdély fejedelme) igyekezek s kívánok“ (TörtKal. 232).

Az erdélyi fejedelmet mindig a magyar főrendűekkel egyenlő módon tisztelik; várható tehát, hogy a ‚méltóságos‘ a magyar grófok, bárók, polgári és katonai főtisztek neve mellől is minden egyéb címet kiszorít: „*Méltóságos palatinusné!*“ (LevTár 2:336, 1668-ból). „*Méltóságos personalis uramtól ő ngától*“ (uo. 2:436, 1702-ből). „*Méltóságos főbb marschal Pálffy János uram ő excellentiája*“ (uo. 2:370, 1709-ből). „*Méltóságos Judex Curiae Uram eö Excellentiája*“ (MuzTörzs. 1742). „*Méltóságos Egri Püspök Uram eö Ngha*“ (uo. 1720). „*Mélt. Báró Nékem Nagy jó Uram. Nagod Uri Levelét illendő betsülettel vévén . . .*“ (K. Roth Ádám, uo. 1732). „*Kéntelenítettünk Mgs Báró Oreczy István Uramtól ő Nagyságától ki arendalnunk [a birtokot], már perellyen kgd jelentett Mgs Urral*“ (uo. 1741). A ‚méltóságos‘ tehát a grófok, bárók címe lesz; a szokás megállapodásának igazolására már csak kései vallomásunk van Bajza Józsefnek egy 1830-ban Kazinczyhoz intézett levelében: „De ha [Dessewffy József] olly valamit követend el velem, a’ mi grófi neveléssel öszve nem fér, köteles leszek-e én neki azt eltérni ’s csak azért leszek-e köteles, mivel ő *méltóságos gróf?*“ (KazLev. 21:335). De hogy azért a ‚nagyságos‘ is megtartotta eredeti rangját, az nemcsak a fenti idézeteknek „*Méltóságos gróf úr önagysága*“ kapcsolatából tűnik ki, hanem még jobban abból, hogy a XIX. század elejéig a ‚méltóságos‘-t ‚nagyságos‘-nak is szólítják; Bacsányinak Báró Ráday Gedeonhoz intézett leveleiben olvassuk ezeket a megszólításokat: „*Méltóságos Báró Úr! Nagyságos Uram!*“ vagy „*Méltóságos Báró, Nagyságos Uram!*“ A levél záradékában pedig: „Vagyok *Méltóságos Báró Úr! Nagysád* alázatos szolgálója“ (IrodKözl. 17:82 s köv., 1788—89-ből).

Erre nézve egyébként beeses vallomásunk is van a XVIII. század elejéről; Cserei Mihály írja históriájában az 1702. esztendőről a következőket: „Erdélyben a dolgok naponként súlyosodnak vala, mert egymásra való irigységből a gróffi, baronatusi titulusokat szaporán hordatják vala magoknak az udvartól némelyek olyanok is, kik a régi jó szokás szerént még

jó nemes ember módjára sem élhettenek volna jószágokból, mégis megvárták a *nagyságos* titulust. S hogy ama régi igaz jó főemberek olyan gizgaz gróffocskákat, mint némelyik vala közülök, *nagyságot* nem akartak, nem is tartoztak vele, szörnyen haraguttanak és arról mind a guberniumnak, mind az országnak panaszt adtanak“ (Újabb NemzKvt. 1:303). A gubernium a császárhoz adta tovább a panaszt s az ügy döntött, hogy az új grófokat, bárókat, ha valami főtiszséget nem viselnek, nem kell *nagyságot*ni, hanem csak így szólítsák őket: *gróf uram, báró uram*.

A *nagyságos*'-nak eredeti rangjához való szívós ragaszkodását még inkább bizonyítja az, hogy a *méltóságos*' fokozásával, a *nagyméltóságú*-val is váltakozhatik még a XIX. század kezdetén is. Ez a *nagyméltóságú*' eredetileg nem nagyobb cím a *méltóságos*'-nál; a superlativusokban dúsuló XVIII. század, amelynek a jelzőkben semmi sem volt elég, nem is annyira a *méltóságos* személy emelésére, mint inkább a maga alázatosságának kifejezésére termelte. Először mint II. Rákóczi Ferenc címével találkozunk vele egy esztendővel azután, hogy maga a fejedelem állapította meg a *méltóságos*' címnek az erdélyi fejedelem számára való elégséges voltát: „*Nagy Méltóságú* választott Erdélyi s Confoederált Magyarországhi Statuok Fejedelméhez Fölső Vadásj Rákóczi Ferencz kglmes Urunkhoz eö Fejedelemségehez...“ (TörtKal. 238, 1706-ból).⁹ Aztán grófok, bárók, hivatali méltóságok címe: „*Nagy Méltóságú* Groff Magyar Országi Cam. Praes. nekem kivált nagy jó Kegyelmes Uram Patronusom“ (MuzTörzs. 1752). „*Nagy Méltóságú* Groff Kis Sennyei Sennyei Klára Aszonymnak néhai *Méltóságos* Groff Jobbaházi Döry Ferencz Ur eö *Excellentiaja* el maradott Eözvegyének, nékem kegyelmes Aszonymnak Eö Excentiájának adassék“ (uo. 1780). A *méltóságos*' bárónét, aki „*Mélt. Baro Hellembach Cároly ö Nagysága* el maradot Eözvegye“, a levél élén „*Nagyméltóságú* Aszszony“ -nak szólítják, a záradékban pedig így búcsúznak tőle: „*Nagysagodnak* méltatlan szolgálja Szakállas Imre“ (no. 1780). Kazinczy 1788 és 1790 közt írt leveleiben így szólítja id. Báró Ráday Gedeont: „*Nagyméltóságú* Báró, hiven tisztelt Uram!“ „*Nagyságos* Uram!“ „*Nagyméltóságú* Báró, mély tiszteletű *Nagyságos* Uram!“ *Méltóságos* Báró, nagy tiszteletű *Nagyságos Uram!*“¹⁰

⁹ Igaz, hogy Rákóczi ekkor már Magyarország és Erdély vezérlő fejedelme.

¹⁰ KazLev. 1:205, 345; 2:91, 95.

Sőt még 1807-ben is a „*Nagy Méltóságú Hadadi Báró Wesselényi Miklós úrnak*“ címzett levélben így írja alá magát: „Maradok hív tisztelettel *Méltóságos Báró Fő Ispán Nagyságodnak* alá-
zatos szolgája“ (KazLev. 5:247).

Eredetileg egyértékű ezekkel s nyilván a nyelvújítók tudatos alkotása a *főméltóságú*, amellyel első ízben Kazinczynál 1788-ban találkozunk: „*Főméltóságú, Nagyságos és Főtisztelendő gróf Egri püspök és Főispán Ur!*“ (Gróf Esterházy Károlynak, KazLev. 1:176, 211). A ‚nagyméltóságú‘ és a ‚főméltóságú‘ a XIX. század elején kezdenek a ‚méltóságos‘-nál nagyobb rangot jelölni. A *Legújabb magyar-német levelező* szerint (1824) ‚főméltóságú‘ a biboros esztergomi érsek, ‚nagyméltóságú‘ a kalocsai érsek és minden zászlósúr; az 1829-ből való *Közhasznú magyar-német levelező-könyvben* már megjelenik az esztergomi érsek *főmagasságú* címe. De a *Magyar és német házi titoknok* (1835) a hercegprimásnak megint a ‚főméltóságú‘ címet adja. Az 1871-i *Házi titoknok* (7. kiad.) szerint pedig ‚főmagasságú‘ a hercegprimás, ha bibornok, ha pedig nem az, akkor a ‚főméltóságú‘ cím jár neki. Ez utóbbi a szabadságharc után a nem királyi hercegek, a ‚nagyméltóságú‘ pedig a belső titkos tanácsosok címévé állandósul. (CzF).

A barokk lélekre jellemző, hogy nemesak a személy méltóságos, hanem minden, ami vele kapcsolatban van: a jelenléte, a protekciója, a levele, sőt még a szeme és a füle is: „Nagyságod kegyelmes engedelmével... *méltóságos jelenlétében*“ (Kemény J. Rákóczi Gy.-nek, TörtTár 1880. évf. 287, 1644-ből). „Kérem azért uram Kdet ő nga *méltóságos tekinteti* előtt Kd által legyen alázatos helyes mentségem“ (ThökLev. 140, 1680-ből). „Ha érdemesnek ítéli kgd, vegye *méltóságos protectiója* alá jó magyar holtig való alázatos szolgáját“ (VitnyLev. 2:237, 1664-ből). „Nagyságod *méltóságos levelét* alázatosan vöttem“ (Rédei L. Wesselényinek, RédeiMaradv. 80, 1660-ből). „Ngd *méltóságos parancsolatját*, kegyelmes uram, alázatosan vettem“ (ThökLev. 191, 1679-ből). „Hosszas irásom olvasásával Ngd *méltóságos szemeit* terhelni nem kívánom“ (uo. 196, 1679-ből). „Azzal most Nagyságod *Méltóságos füleit* nem terhelem“ (Fáy István Rákóczi Ferencnek, TörtTár. 1880. évf. 383, 1704-ből). Az egész XVIII. századon végig találkozunk „Excád... kegyes *Mlghoss úri Gratiaja*“,¹¹ „Ngd *Mlgs háza*“¹² s ezekhez hasonló kifejezésekkel. Sőt 1704-ben „az mélt-

¹¹ MuzTörzs. 1740.

¹² MuzTörzs. 1780.

tóságos udvar“-ról,¹³ a XIX. század közepe táján meg a „Méltóságos Uradalom“-ról is olvashatunk.¹⁴

De bármennyire elterjed is a ‚méltóságos‘ cím, a ‚nagyságos‘-nak helyenként megingathatatlan marad a tekintélye. Az erdélyi viszonyokra nézve érdekes dolgot olvashatunk Gyulainál. *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című elbeszélésének mindjárt az első lapján azt tudjuk meg Radnóthy Elek családjáról, hogy az „se a mágnásokhoz, se a tekintetesekhez nem tartozott, hanem *méltóságos* volt, így, erdélyi divat szerint *kisebb a nagyságosnál, s több a tekintetesnél.*“ Persze ez csak erdélyi szokás, ahol a ‚méltóságos‘ címnek e vallomásból is megállapítható nagy elterjedtsége a *méltóság uram* megszólítást szülte (Gyulai i. m. Franklin kiad. 108. l).¹⁵ Hogy a ‚nagyságos‘ a tulajdonképpeni Magyarország területén is sokáig megőrizte régi rangját, azt lépten-nyomon láthatjuk. Az 1820-as évek ebbeli viszonyaira jellemző, hogy a *Csalódások*-ban Lombai inspektor így szól nevelt leányához, akiről azt reméli, hogy Elemir gróf feleségül fogja venni: „Most menj a grófhhoz s ügyelj reája, *te kis nagyságos asszony te!*“ (II. fev.) Sőt még az ötvenes években is felbukkantak ilyen, régibb korból ismert címzések: „*Méltóságos és Nagyságos* Gróf Zichy László úrnak“ (MuzTörzs. 1850, 1851).

*

Hát mikor rendül meg a *nagyságos* hajdani tekintélye? Megállapítható, hogy ennek a tekintélynek a megrendülése időben a reformmozgalmakkal esik egybe. Kisfaludy Károly *Tollagi Jónás*-ában (I, 2. lev.), majd Garay Jánosnál olvassuk, hogy Pesten pénze után *nagyságoltatik az ember*“ (Tollrajzok 2:132). De azért ekkor még nem szállt nagyon mélyre a ‚nagyságos‘ cím értéke, mert Mocsáry Lajos már említett könyvében megállapítja, hogy ez a cím „amellyel azelőtt az erdélyi uralkodót tisztelték csak meg, most már minden, kissé műveltebb nemes emberre alkalmaztatik“ (26. l., 1856-ból). Ezzel tökéletes összhangban van az, amire a szabadságharc utáni évtizedek leveleinek vizsgálata tanít bennünket: nem egyszer tapasztaljuk, hogy a Mocsáry említette társadalmi osztály tagjait ugyanaz a levélíró hol ‚tekin tetes‘-nek,

¹³ TörtTár 1880. évf. 385.

¹⁴ MuzTörzs. 1865.

¹⁵ L. még a ‚méltóságos‘ és a ‚nagyságos‘ ilyen értelmű szembeállítását Mikszáth, ÖM. 33:167.

hol ,nagyságos'-nak tiszteli.¹⁶ Azonban Mocsáry megállapítása is, tapasztalatunk is még egy születésénél és műveltségénél fogva elég magasan álló réteg birtokának mutatja a ,nagyságos' címet. A mai elértéktelenedés csirája nem is itt van, hanem abban, hogy a *nagysád* megszólítás a harmincas—negyvenes évektől fogva mindinkább a nőkre korlátozódik. Ennek a *nagysád*-nak a történetét egy későbbi fejezetben ismertetem tüzetesen, itt csak annyit, hogy már az ötvenes években a „Tisztelt Tekintetes Úr“-nak szóló levélben a feleségét „Ő Nagyságá“-nak emlegetik¹⁷ és hogy a nyolevanas években már a kishivatalnok feleségét is „Őnagyságá“-nak mutatják be.¹⁸ A ,nagysád', ,őnagysága' mind szélesebb társadalmi rétegekre terjed, megkülönböztető ereje elsatnyul; ez a körülmény okozza aztán, hogy az 1890-es esztendőkből¹⁹ az előkelőbb polgárság asszonyainak a színtelen ,nagysád' helyett a tekintélyesebb, mert nyelvileg el nem homályosult *Nagyságos Asszonyom* lesz a megszólítása.

Mi, a polgári társadalom férfiai csak a millennium utáni esztendőkből kezdünk nagyságosak lenni. Persze azért már előbb is terjed a ,nagyságos' cím a férfiak között is. Hiszen Tompa Mihály már 1867-ben gúnyosan mondja egy epigrammjában:

Mondják: kisebbedünk, fogyunk. Igaz-e? Nem!
Sőt mind nagyságosak levénk nagy hirtelen.

Tompának ez a megállapítása azonban a ,nagyságos' címnek nem a társadalmi terjedésére, hanem felsőbb helyről kiűntetések útján való terjesztésére vonatkozik. Mert hogy milyen tartalmas társadalmi értékjelző volt a ,nagyságos' még 1879-ben, arra nézve szavahihető tanút idézhetünk Szilágyi Dezső személyében. Mikor a parlamentben V. G. esetét tárgyalták, ki a képviselőház alelnöke létére idegen állampolgároknak pénzért a III. oszt. vaskoronarend megszerzését ígérte, akkor mondta Szilágyi Dezső, hogy ha ezután is olyan bőven osztogatják a címeket, hogy évenként 5—10 emberből csinálnak nagyságos urat, akkor nemsokára le fogják tagadni titulusukat az addigi komoly nagyságos urak.

¹⁶ „Tekintetes Kubinyi Ferenc“ — „Nagyságos K. F.“ (MuzTörzs. 1866).

¹⁷ Madarassy L., MuzTörzs. 1851.

¹⁸ Csiky: Cifra nyomorúság I, 21; III, 4.

¹⁹ Zolnai, Nyr. 48:42.

De a nőket ez időben már derűre-borúra nagyságolták. A *Proletárok* (1880) Szedervári Kamilláját, a „vértanú özvegyét“, kolduló levelére válaszolva „Nagyságos Asszonyom“-nak szólítják. Történeti értéke van annak a felkiáltásnak, amellyel az „özvegy“ ezt a megszólítást fogadja: „Mondtam, hogy szép szavakkal akar kifizetni“ (I, 3), ami a mi szempontunkból azt jelenti, hogy a „Nagyságos Asszonyom“ „szép szó“ lévén, 1880-ban még nem érte el használatának mai mértékét.

TISZTELENDŐ, TISZTELETES

Z első a reverendát, a második a talárt illeti; de azért némely református vidéken is 'tisztelendő úr' a falu papja, ám katolikus papot ma már sehol 'tiszteletes'-nek nem neveznek.

Ha mármost e két egyházi címnek a történetét vizsgáljuk, két érdekes megállapítást tehetünk: az egyik az, hogy e két egyjelentésű címnek felekezetek szerint való különválása újabb keletű, a másik meg az, hogy századokon keresztül mindkettőt nemesak egyhá-

ziakra, hanem világiakra is, nemesak férfiakra, hanem nőkre is alkalmazták. Ennek az utóbbi jelenségnek a magyarázatára tudnunk kell, hogy a 'tisztelendő, tiszteletes' tulajdonképpen a régi latin levélben szokásos t ö b b latin jelzőnek a fordítása: egyrészt a középkori eredetű egyházi *venerabilis*, *reverendus*, *reverendissimus*, másrészt a világiaknak szóló levelek „domino mihi honorando“ vagy „dominae mihi honorandae“ fordulataiban a *honorandus* magyarja. Ebből látnivaló, hogy világiakra alkalmazva a 'tisztelendő, tiszteletes' sohasem lehetett valóságos cím, hanem csak személyes viszonyt kifejező megtisztelő jelző. Ez derül ki a levélcímnek és a megszólításnak ilyen fogalmazásából is: „Nemes wytezlew vramnak Theriek Thamas vramnak, Kanysa varanak fe tyzthartoianak, *nekem tyzthelendeo vramnak*“ (LevTár 1:122, 1553-ből). „Ez lewel adassek Szoltan Emre uramnak, *nekem tyztelendew barátomnak*“ (uo. 1:66, 1549-ből). „Wytezlw wram es *enekem tyztelendew barátom*“ (Léva prefektusának, uo. 1:134, 1554-ből). De nemesak a várbeli nemes úr, hanem a város, a városi tanács és a bíró is 'tisztelendő' volt: „Nemes és *tyztelendw Uraim*... *Tyztelendew byro wram*“ (A nagyszombati bírónak és esküdteknek, RMNyE. 3₂:23, 29, 31). „Az *thyztelendeo waras*, Soprony waras“ (Sopr-Lev. 125, 1582-ből).

Tisztelendő asszony: „Ez lewel adassek az *tyztelendew* és nemes *azzonnak nekem tyztelendew azzonyomnak... Tyztelendew* és nemes *azzoniom...*“ (LevTár 1:267, 1557-ből). „Az tktetes és ngos Pálffy Kata asszonnak... *nekem tisztelendő Asszonyomnak*“ (PázmLev. 2:422, 1633-ból). Íme, még Pázmány szóhasználatában sem pusztán egyházi cím a ‚tisztelendő‘.

Egyháziak: „*Tyztelendew* és nemes vramnak Peter varadj Balasnak Zepessy prepostnak“ (LevTár 1:99, 1552-ből). „Ez lewel adassyk az *tiztelendew Sebestyén pap* wramnak, soprony kereztesnek... *Thyztelendew wram...*“ (uo. 1:305, 1559-ből).

Ebben az időben a ‚tiszteletes‘ még teljesen egyértékű a ‚tisztelendő‘-vel, csak az a feltűnő, hogy sokszor párosul a ‚becsületes‘ jelzővel:¹ „Nömös es *tyztöletös* ferfiunak, Ferdinand Zamarianak nekwnk *vitezlő* Baratunknak“ (RMNyE. 2:256, 1578-ből). „Az mi *tisztöletes, Böchuletös* urunknak Baratunknak: Nagj Szombathban lakozo eötvös Imrenek“ (uo. 2:334). „*Tyszteletes Tanach*“ (a soproni tanácsnak, SoprLev. 164, 1588-ból).

Nyilván apácafőnöknő, tehát egyházi személy az a ‚tiszteletes anyám‘, akit két főrangú apáca emleget leveleiben: „*Tiszteletes anyám* ő kegyelme, az több szüzek Kdnek alázatos isteni imádságokat ajánlják“ (Csáky Anna Franciska, LevTár 2:269, 1639-ből). „Az édes *tiszteletes anyám* ő kme szeretettel köszönteti Kdet“ (Perényi Judit, uo. 2:356, 1680-ból).

Úgy tetszik, hogy a XVII. század közepén indul meg az a folyamat, amely végül a ‚tiszteletes‘-t református egyháziakra korlátozza; így emlegetnek emlékeink három, irodalomtörténetünkben ismert református papot: „Az mi nemes böcsületes lelki tanítónk, kegyes pásztorunk, az néhai *Tiszteletes Alvinczi Péter* urunk“ (TörtTár 1880. évf. 604, 1634-ből). „*Tiszteletes K. Vásárhelyi Matkó István* uram ő kme“ (uo. 1878. évf. 205, 1681-ből). „*Tiszteletes Pósházi* urunk“ (uo. 1885. évf. 757, 1686-ből). Ám azokban a jegyzőkönyvekben, amelyeket a szécsényi országgyűlés által vitás felekezeti kérdések rendezésére Bars, Esztergom és Komárom vármegyébe kiküldött bizottság 1705-ben felvett, ugyanazt a katolikus papot hol ‚tisztelendő‘-nek, hol ‚tiszteletes‘-nek emlegetik: „*Tisztelendő* Huszár György vice archidiaconus taszári plébános... *Tiszteletes* Huszár

¹ A *becsületes* értéke itt annyi mint ‚becses, értékes, tisztelt, tiszteletreméltó‘. A XVI—XVII. században igen kiterjedt az ilyen használata: „Nemes és *böcsületes* D. Katus asszony“, „Felséged *becsületes* követe“, „*becsületes* Ngos Uram“, „az Kd *becsületes* levele“ stb.

György vice archidiaconus... *Tiszteletes* plébános Tapolesányi István uram... *Tisztelendő* előbbeni plébános Tapolesányi István uram“ (TörtTár 1886. évf. 354 s köv).

Később már nem találkoztam katolikus egyháziak ,tiszteletes' címével, úgy hogy a ,tiszteletes'-nek reformátusokra való korlátozódása nyilván a XVIII. század első tizedeiben fejeződik be.

Persze a ,tisztelendő', amint említettük, ma is él némely református vidéken. Kazinczy következetesen ,tisztelendő úr'-nak titulálja a református papokat; így ír például Péczeli Józsefnek (KazLev. 1:522) és Fazekas István érsemlyéni prédikátornak (uo. 5:205).

A XVIII. század folyamán mindkettő tovább él világiak neve előtt is, mint ahogy egy kolozsvári lakodalmi versben olvashatjuk: „*Tekintetes és tiszteletes orvos doctor Pataki Sámuel uram, Tiszteletes és nemzetes Szathmári P. Sára asszony*“ (MuzTörzs. 1765). De hogy párjával együtt nem cím, hanem csak személyes viszonyt kifejező jelző volt a világiak neve előtt, az kitűnik az ilyen fogalmazásból: „Nekem *nagy alázatossággal tisztelendő Asszonyom*“ (Roth Mihály, uo. 1780). „A' szive, lelke, 's nagy kimíveltsége által *olly igen tiszteletes Asszony*“ (KazLev. 21:268, 1830-ból).

A ,nagytiszteletű' nyilván Kazinczy superlativusainak egyike, amellyel egyháziakat és világiakat egyaránt titulál. Nemesak Fazekas István diószegi református lelkész és egyházkerületi jegyző „*Nagy tiszteletű Drága Jó Uram*“, hanem Gróf Deseffy Aurélt és Ráday Gedeont is egyéb címek társaságában „nagytiszteletű Uram“-nak, „nagytiszteletű Nagyságos Uram“-nak szólítja (KazLev. 2:95, 386; 21:311). A ,nagy-tiszteletű' még a mult század első tizedeiben nem volt a felsőbbrangú ref. egyháziak megállapodott címe; például Lónyay Gábor még 1815-ben „*a' Fő Tiszteletű Superintendentiá*“-ról beszél (KazLev. 13:342).

A ,főtisztelendő'-vel mint magasabbrangú katolikus papok címével először Baróti Szabó Dávid leveleiben találkoztam, aki „*a Főtisztelendő Direktorunk*“-at, meg a „*Fő Tiszt. Molnár Ur*“-at emlegeti (KazLev. 1:16, 17, 1779-ből). Ettől az időtől fogva a cím általános: „*Fő Tisztelendő Molnár Kanonok Úr*“ (Szeitz Leó, uo. 2:44, 1790-ből). „*Fő-Tisztel. Fejér György Úr*“ (uo. 21:196, 1830-ból). Hogy ez a huszas években bizonyos egyházi rangnak hivatalos címe, arra illetékes tanunk van Guzmics Izidorban, aki Kazinczy-

nak ezt írja: „Villaxnak canonicus titulusa *Fő Tisztelendő*, de közönségesen nagyságolják őt, mint minden keresztes papot, barátot. Jól fogsz cselekedni, ha a borítékot latinul küldöd 's írod: Reverendissimo ac Amplissimo (ez vagyon Schematismusokban is), belől pedig nagyságolod a szerint, a mit Pesti tisztelkedésünk alkalmával mondogatni szoktál: honore nunquam peccatur“ (KazLev. 21:128, 1829-ből).

KEGYES JÓLTEVŐM

Z előző fejezetekben a címekről szólva tulajdonképpen az udvariasság jelzőivel foglalkoztunk, csakhogy ezek olyan jelzők voltak, amelyek bizonyos társadalmi osztályhoz tartozó férfiakat-nőket állandóan, mindenki részéről megilletnek, vagy megillettek. A címek nem azt mutatják, hogy a beszélő milyen viszonyban van a megszólítottal, hanem azt, hogy a megszólított kicsoda az egész társadalom szemében, vagy legalább is kinek-minek akarja magát

tartatni a társadalommal.

Ám a mi nyelvünk sokkal gazdagabb az olyan jelzőkben, amelyek nem a társadalmi rangot, hanem csupán a beszélőnek a megszólítottéhoz való személyes viszonyát fejezik ki. Már előbb is láttunk ilyeneket, azokat t. i., amelyekből idők multán a személyes kapcsolat kifejezésén túl rangot, társadalmi állást jelentő címek váltak. Ilyennek ismertük meg a *kegyelmes*-t, azután láttuk a *tisztelendő* és *tiszteletes* kétirányú életét s ez utóbbiakkal kapcsolatban a *becsületes*-ről is megemlékeztünk. Ha mármost a megszólítottira vonatkozó ilyen jelzőink nagy seregének négy századon át való életét, bokrosodását és halálát a magyar társas érintkezés szempontjából tekintjük, akkor ezeknek a jelzőknek történeti egymásutánja szinte minden tüzetes elemzés nélkül is végigvezet bennünket a régi magyar végváarak, nemesi udvarházak és kastélyok egymást váltó nemzedékein; halljuk a hangjukat, hangjukból kiérezzük a lelküket, meg a koroknak azt a változását, amely olyan másnak mutatja a nagyapa és az unoka világát. Szóval ezeknek a személyes viszonyt kifejező jelzőknek a történetében benne van a magyar társas érintkezésnek szinte egész története.

Előljáróban csak egyetlen mozzanatot emelek ki, amely ezeknek a jelzőknek a társadalmi érintkezés mikéntje szempontjából való fontosságát mutatja: tessék arra a később majd bővebb elemzésben részeseülő jelenségre gondolni, hogy a személynek szóló *kedves* jelző az olvastam jó másfélezer XVI. századi levélben egyetlen egyszer sem fordul elő! E szó nélkül ma el sem tudnánk családi vagy baráti levelet képzelni.

Ezeket a jelzőket vizsgálva első tekintetünk a *kegyes*-re esik, amely a XVI. és XVII. század társas érintkezésében ugyanannyit ér, mint a *kegyelmes*, hogyha ezt nem az 'úr' vagy 'asszony' jelzőjéül, vagyis nem címszerűen használják. A XVI. században a *kegyelmes*-nek ilyen módon való alkalmazása még igen szűkkörű. Legfeljebb ilyen kapcsolatban találkozunk vele: „*kegyelmes walaztoth* warok“¹, vagy határozóul alkalmazva: „Nagsagod *kegelmessen tekynchyen* az my niomorusag kyaltasinkra.“² Az első mondatot ebben a formában is olvashatjuk: „errwl the keg:-twl *kegiös valazt* varwnk.“³ De itt is kikhez beszélnek a levélírók? Az elsőben Páhy Pál Nádasdy Tamáshoz, a harmadikban a kanizsai lovagok és gyalogok a szintén magasan felettük álló Csányi Ákoshoz, a másodikban pedig a „szegény megnyomorodott“ jobbágyok „nagyságos és kegyelmes“ urukhoz. Amint azonban átlépünk a XVIII. század mesgyéjén, egyszerre két jelenségben is nagy változást észlelhetünk: az egyik a 'kegyelmes'-nek minden szélre-szóra való használata, a másik meg az eddig csak szórványosan jelentkező 'kegyes'-nek nagy térhódítása. Ez a térhódítás a XVIII. század közepén már akkora lesz, hogy elődjét szinte teljesen kiszorítja. A 'kegyelmes' majdnem egészen címmé merevedik, mind ritkábbá váló nem címszerű használatában is régi rangját tartja, míg a 'kegyes' ekkor már alig jelent többet, mint amit 'ma a 'szíves' vagy 'jóságos' szóval fejezünk ki.

Abban még nincs semmi feltűnő, hogy az erdélyi fejedelmeknek írva a XVII. század közepén „nagyságod *kegyelmes engedelméről*“ beszélnek,⁴ bár ötven évvel előbb ezt is minden jelző nélkül mondták. Ebből a kapcsolatból lesz aztán a XVIII. század második negyedében a *kegyes engedelmével* fordulatunk: „Tovább is *kegyes engedelméből* azon kegyelmességibe

¹ LevTKözl. 2:63, 1543-ból.

² LevTár 1:91, 1551-ből.

³ LevTár 1:273, 1557-ből.

⁴ TörtTár 1880. évf. 287, 1644-ből.

magamat alázatos Instantiámmal ajánlom“ (Macskásy F. gróf Esterházy J.-nak, MuzTörzs. 1742). De már feltűnő a ,kegyelmes’ és ,kegyes’ halmozása Rímay Jánosnál, akinek az új érintkezési formák eljövételében egyébként is kétségtelen része van; bár a nádorhoz ír és a királyhoz szól, mégis új világot jelent az, ahogy szüntelen „az Ngod nekem tett *kegyes* ajánlása“-ról beszél, meg ilyeneket ír: „Könyörgöttem alázatosan ő felségének, hogy Bécsben tett *kegyelmes* ajánlása szerint arról adna nekem *kegyes* választ, a mit Komáromban az ő felsége nevével ígértek volt nekem“ (RimLev. 162, 1608-ból). Bizony új világ az, amelyben „*kegyelmesen* parancsol“ valaki, még ha király is,⁵ vagy amikor „palatinus urunk ő Nga... tudakoztat *kegyelmesen*.“⁶ Még messzebb távozott a XVI. század közvetlenségétől az a kor, amelyben ilyeneket írnak: „*Kegyesen méltóztatott* meghalgtatni“⁷, meg hogy „M. Groff Uram eo Ngha *kegyessen* aszt *méltóztatott* megégérni.“⁸

A XVII. század elején megjelenik a „*kegyes olvasó*“ kifejezés, ahol a ,kegyes’ jelentése a ,jámbor’-éhoz áll közel, a század végén pedig már szörnyű pleonazmussal „*kegyelmes grátiá*“-ról beszélnek: „A Ngod hozzám mutatott *kegyelmes gratiáját* el nem mulasztom Ngodnak meghálálni“ (LevTár 2:402, 1696-ból, Turdics Judit Gr. Zichy Istvánnak). Persze a XVIII. század dehogy is mondott volna le erről az annyira szája íze szerint való frázisról, csak éppen a ,kegyelmes’-t helyettesíti a ,kegyes’-sel: „Azomban magamat kglđ *kegyes Anyai gratiájában* ajánlom“ (Kisfaludy B., MuzTörzs. 1722). „Ceterum Magamat feleségemmel neveletlen fiacskámmal szokot és tapasztalt Uri *kegyes Gratiájában* alázatosan recommendálván...“ (Márzsis G. F. Nagy Pálnak, uo. 1742). Ekkor kezdenek a nagyurak „*kegyes színe*“ előtt könyörögni: „Én alázatosan könyörgök és instálok Tktes Urnál, *kegyes színe előtt*“ (Kovács J. MuzTörzs. 1745). Megköszönik a „*kegyes anyai szeretettel* írott levelet“ (Kisfaludy B., uo. 1722), sőt nem átallnak Ó Excellenciájának „*kegyess lábaihoz*“ borulni (Kamocsai I., uo. 1742). Megjelenik a levelek megszólításában is, de megállapíthatóan csak személyes viszonyt fejeznek ki vele s nem egyértékű az immár címmé merevedett ,kegyelmes’-sel: „Méltóssághos Groffné Aszszonyom *Kegyes*

⁵ LevTár 2:199, 1609-ből.

⁶ VitnyLev. 2:115, 1663-ból.

⁷ MuzTörzs. 1722.

⁸ Böles J. F. Nagy Pálnak, MuzTörzs. 1746.

Anyám“ (Klobusiczky F., uo. 1730). „Méltóságos Báró *Kegyes Uram!*“ (Balogh J., uo. 1765). „Méltóságos és Nagyságos Báróné Asszonyom! *Igen kegyes Mlgos Asszonyom!*“ (uo. 1775). Hogy azonban mit jelent ezidétt valóságosan az ilyen „kegyes’ megszólítás, azt mutatja Máriásy Ferencnek a levele, melyben egy özvegy bárónét felszólít az urának kölcsönadott pénz megfizetésére, mert különben más eszközökhöz kell fordulnia; ám azért ebben a levélben így tiszteli a nem fizető adóst: „Méltóságos Báróné Asszony, *nekem drága kegyes Asszonyom*“ (uo. 1775). Kazinczynak természetesen kevés a kegyes így magában, tehát azt mondja: „Nagy Méltóságú Báró, Cs. K. Kamarás Úr és Fő Ispán, mély tiszteletű, *sok kegyességű Uram*“ (Id. Wesselényi M.-nak, KazLev. 5:120, 1807-ből).

Rimay Jánosnál, ennél a korban legelső vérbeli barokk írónknál bukkan fel a jó két és fél századig élt „*kegyes gyámolom*“, ahogyan a nádort tiszteli (RimLev. 162, 1608-ból); ennek közeli atyjafiát a „*kegyes jóltevőm*“-et csak jó kétszáz esztendővel későbbi időből ismerjük: Kazinczy Ferencet szólítják „*nékünk kegyes Jót tévő* s tellyes bizodalmu Urunk“-nak a vágási eklézsia kurátorai (KazLev. 13:293, 1815-ből). A huszadik század hajnalán már azzal is mosolyt keltett egyik élelapunk állandó alakja, hogy gazdatiszt létére birtokos urát állandóan „*kegyes jóltevőm*“-nek szólígtatta. Ám száz esztendővel ezelőtt viszonylag sokkal kisebb magasságban levőkkel szemben is hamar a tolla hegyére szökkent a levélírónak ez a kifejezés; például az újonnan választott főszolgabíró közzönti egy városi főjegyző ilyenformán: „Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr, *Kegyes Jóltevő Urunk!*“ (Pólyya F., MuzTörzs. 1820); apró szívességek, kisebb-nagyobb szolgálatok pusztá reménye már „*kegyes jóltevő*“-vé avat férfiakat-nőket egyaránt: „Tekintetes Asszony *Kegyes Jóltevőm*“ (Simon J. Kolosynének, uo. 1830). „Mélyen tisztelt Tekintetes Úr, *jóltevőm és pártfogóm*“ (Breuer S. Zsivora Gy.-nek, uo. 1856).

A XVIII. században és a XIX.-nek a legelején még jobbára „*kegyes patronus*“-a vagy „*kegyes patroná*“-ja van a magyarnak. Csuzy Zsigmond Zengedező Sípszó című prédikációs kötetét Gróf Koháry Istvánnak „*nékem kegyes Patronus nagy jó Uramnak*“ ajánlja (1723). A tanulmányai támogatását kérő ifjú így szólítja azt, akitől segítséget remél: „Tekintetes Asszony! *Kegyes Patróna Asszonyom!*“ (Muz. Roffi Borbély es. lt. 1800).

Ez a ,kegyes patronus', ,kegyes jóltevő' az, akinek „*úri lávoriba*“ ajánlja magát a levélíró,⁹ bár a ,favor'-ra való hivatkozás az egy szinten levők leveleiben is egészen közönséges. Ez a ,favor' meg a ,gratia' a ,kegyes jóltevő'-vel együtt az abszolút hatalommal bíró idegen királyság korszakának legjellemzőbb társasági szava. Idegen portán költ, de a magyar viszonyoknak is hű tükre az az életszabály, amelyet Faludi Udvari Ember-ében olvasunk: „Tudják az okosabbak, hogy az érdemnek nagy kerülő útja vagyon, ha nem segít mellette a *favor*“ (423. l). Nem politikát írok, hanem nyelvtörténetet: ám a hatóerők ezerágú szövevényében is meg kell látnunk, hogy a ,fávor' meg a ,kegyes patrónus' azon kor kegyhajhászásának a kifejezői, amelyben más népeknél is, de főképpen nálunk, még a legkiváltságosabb rétegek is ki voltak rekesztve a nemzet sorsának intézéséből, és érvényesülésük minden lehetősége az uralkodó kegyétől függött. Éppen a leggazdagabbak, legfüggetlenebbek versenyeznek ezért a kegyért, amelyet címek, kitüntetések, rangos állások formájában akarnak megszerezni. A szolgálalkúség elszomorító példái megrontják a közszellemet és mivel nem az érdem a jutalom, hanem a földöncsúszó meghunyászkodásé, a férfias, büszke önérzet veszendőbe megy; a legnagyobbak az uralkodótól várnak, az utánuk következők a király kegyeltjeinek fávórárt lesik: mindenkinek van valakije, akibe reménységének horgonyát akasztja, akitől azt várja, hogy a keveset számító igaz érdem helyett sorsának lendítője lesz.¹⁰ Ezen a nemzeti erkölcs szempontjából oly szomorú jelenségen hördül fel a legnagyobb magyar, mikor ezt írja a naplójába: „Én például, személyemre nézve kitűnő kegynek vehetem, hogy ő fölsége föl nem akasztat s életemet Isten után neki kell köszönnöm! Igaz, hogy az isteni és emberi törvényekhez alkalmazom életemet; de mit használ az, ha minden lehelletem csak kegyelemből van!... Úgy állunk a király irányában, mint a mindenható Isten irányában.“¹¹

Ilyen viszonyok közt természetes, hogy a ,fávor' meg a ,grácia' csakhamar ott kedveskedik a levélben akkor is, hogyha a levélírónak nem is lehet semmi várnivalója a címzettői; atyafiak, jóbarátok levelei sem lehetnek el nélküle, de a XIX. század elejétől fogva már jobbára magyar szót keresnek a ki-

⁹ Básti S., MuzTörzs. 1803, Pérchy M., uo. 1820.

¹⁰ Grünwald Béla: Az új Magyarország 189 s köv.

¹¹ Grünwald Béla, i. m. 223. l.

fejezésére; sőt már előbb is olvassuk, hogy valaki ő excellenciájának „Gratiában és kegyességében feláldozott“ marad (Apagyi, MuzTörzs. 1780). Később meg ilyenformán próbálkoznak: „atyafiságos szivességébe“, „kegyes atyai szivességébe“, „úri szivességébe“ ajánlják magukat annak, akinek írnak; még 1870-ben is olvashatni, hogy a barát barátjának „tapasztalt szivességébe zárt“ marad.¹² Ugyancsak a század elejétől fogva szokásos a „kegyes indulatiba“ való ajánlás,¹³ a negyvenes években pedig ilyen formája is támad ennek a fordulatnak: „Tapasztalt v. beceses úri hajlamiba zárt maradok“, „magamat tapasztalt úri kedvezéseibe v. úri jóvoltiba ajánlom.“¹⁴

A nyelvújítás a XVIII. sz. közepe táján a régi kegyes melléknévből újra elvonja a már Molnár Albert szótárában meglevő kegy főnevet és a XIX. sz. elejétől kezdve mindinkább kiszorítja az „úri v. tapasztalt kegyeibe“ való ajánlás a ‚gratia‘ és ‚favor‘ egyéb magyarjait.¹⁵

¹² Amadé, MuzTörzs. 1801; Thott I., uo. 1820; Fekete, uo. 1845; Forgács, uo. 1851; Somogyi, uo. 1870.

¹³ Kováts, MuzTörzs. 1811; Visolyi, uo. 1840.

¹⁴ Beszédes, MuzTörzs. 1845; Frits, uo. 1845; Purman, uo. 1856; Huzly, uo. 1848; Steinbach, uo. 1853.

¹⁵ L. NyUSz.-KazLev. 5:405. 1808-ból; 17:248, 1820-ból; Modrovich, MuzTörzs. 1835; IrodKözl. 19:463, 1842-ből; Sréter, MuzTörzs. 1850; Sárközy, uo. 1851; Simon, uo. 1853; Horváth, uo. 1855.

BIZOTT, BIZODALMAS; ÉRDEMEM FELETT VALÓ

,kegyelmes' és ,kegyes' használata az alacsonyabb rangúnak a magasabb rendűvel való érintkezésében gyökerezik; nyilván ilyen viszonyból sarjadt a *bizott* és *bizodalmas* is, bár a XVI. században már igen sokféle lehetett a viszony azok között, akik egymást „bizott v. bizodalmas uram“-nak tisztelték.¹ Lelki gyökereiket megmutatják a XVI. századi leveleknek az olyan fordulatai, mint aminővel például Mezőlaki Ferencnek Csányi Ákoshoz intézett levelében találkoztunk:

„az vr Isten vthan mynden bizodalmam chak kegelmedben vagyon ez vilagon“ (LevTár 1:325, 1559-ből), vagy ahogy a kanizsai lovagok és gyalogok ugyancsak Csányihoz szólnak: „Isten vthan csak the keg:ben biztwnk mynt bizot vrunkban“ (LevTár 1:272, 1557-ből);² vagyis az volt a „bizott uram“, akiben — legalább az udvarias szó szerint — Isten után legjobban bíztak. Feltehetjük tehát, hogy ki nem nyomozható multjában olyan viszony kifejezésére szolgált, mint aminőben „az regy zegen meg nyomorodoth zolgaya Peter deak“ volt a neki „myndenkör jo es regy byzoth wrá“-val Zichy Istvánval (uo. 1:60, 1549-ből). De abban a korban, amelyben a szóra vonatkozó emlékeink kezdődnek, már nemcsak az úr, a feljebbvaló ,bizott' vagy ,bizodalmas', hanem a barát, az atyafi is az; mindenki, akitől joggal lehet várni segítséget, támogatást, jóindulatot. Tehát nemcsak az „alazathos zolgaya“ írja könyörgő levelét a „nekem myndenkör byzodalmas wramnak“ (uo. 1:290, 1558-ből), nemcsak a szenyéri vitézek szólítják

¹ Latinul: „Domino mihi semper honorando atque *confidentissimo*“ (LevTár 1:97).

² L. még Bornemisza Péter Elektrájában (II, 1).

Csányi Ákost, jóformán feljebbvalójukat „tisztelede *bizot* nemes *vronk*“-nak (uo. 1:176, 1555-ből), és nemcsak a szegény író „aianla szolgálatiat mint *bizodalmas* es *kegielmes azzonianak*“ (Kár: Hal. Aij, 1575-ből), hanem például az ügyük, kérésük elintézését váró nemesek is a városbíró, városi tanácsot „*bizodalmas* Nemes tyztelendw Wram“-nak (RMNyE. 3₂:80, 1569-ből), „*bizodalmas* wram“-nak tisztelik (SoprLev. 153, 1586-ből). Különösen sűrűen találkozunk a XVI. században a „bízott barátom“ kapcsolattal: „Nemes vitezli wram es *bizot barátom*“ (Kapuy M. Zoltán Imrének, LevTár 1:43, 1547-ből). „Thyztölendő es *byzot barathom* es athyamffja“ (uo. 1:85, 1551-ből). „Witezlew wraim es nekem *bizot barátym*“ (G. Pető J. Nagyszombathoz, RMNyE. 2₂:91, 1552-ből). „Az nemes vitezlew Zallay Kellemennek etc. nekem *bizot barátomnak*“ (LevTár 1:221, 1557-ből). Ez a „bízott barátom“ a belső barátságnek valóságos terminus technicus a XVI. században, amint nem megszólításban való ilyen előfordulása bizonyítja: „Chanj wram enekem *byzott barátom*“ (Kerecsenyi L. Zrinyi Miklósnak, uo. 1:314, 1559-ből). „Ez bil tartom k. *byzotth barátomnak*, ha k. meg nem kemel engemet“ (K. L. Csányinak, uo. 1:315, 1559-ből). — Ez adatokból látnivaló, hogy a most tárgyalt század a ‚bízott‘ és ‚bizodalmas‘ jelzőt egy jelentésben használja; a XVII. század elején azonban a ‚bízott‘ teljesen eltűnik a társas érintkezés szókincséből és a ‚bizodalmas‘ egyedulalomra jut. Alig tévedünk, hogyha ennek a változásnak az okát a hosszabb *bizodalmas* alak ünnepélyesebb voltában keressük. De egyéb változás csíráját is megfigyelhetjük a két század határán: a *bizodalmas* mindinkább családias jellegű lesz s különösen a XVIII. század folyamán egyéb jelzők társaságában jobbára a ‚fiam‘, ‚öcsém‘, ‚bátyám‘, ‚atyámfia‘ jelzőjeként lép fel: „*Bizodalmas* fiam uram“ (LevTár 2:155, 1601-ből). „Méltóságos Gróf, *bizodalmas* kedves atyámfia“ (II. Apaffi Gr. Pekrynek, Az utolsó Apaffi 283, 1699-ből). „*Bizodalmas* kedves öcsém Uram!“ (Raimann, MuzTörzs. 1732). „*Bizodalmas* kedves Uram Sogorom!“ (Sz. Király Gy. MuzTörzs. 1741). „*Bizodalmas* kedves Battyam Uramnak“ (Fáy L. Fáy Istvánnak, uo. 1746). A század vége felé pedig mintha valami leereszkedés-félét is kiolvashatnánk belőle: Kazinczy „*Bizodalmas* Kedves Dobos Uram“-nak szólítja azt, akinek a fia számára pártfogását ígéri (KazLev. 1:121, 1787-ből); így tiszteli Gróf Széchenyi Ferenc is Kazinczyt: „*Bizodalmas*, Nagy 's Kedves Jó Uram, assessor

és Director Uram“ (uo. 2:9, 1790-ből). Sőt még akkor is bizonyos leereszkedést érzünk ki belőle, mikor a XIX. század határán osztályosa lesz az egyéb címeknek és jelzőknek és a ‚bizodalmas‘ ‚teljes bizodalommal való‘-vá vagy ‚különös bizodalmű‘-vá terebélyesedik: „Tekintetes Úr! *Tellyes bizodalommal való* Drága Nagy jó Uram Eöcsém“ (Szirmay A. Kazinczynak, KazLev. 2:6, 1790-ből). „Tisztelendő Úr, *Különös bizodalmű* Drága Jó Uram“ (Kazinczy Diószeginek, uo. 5:205, 1807-ből). „*Különös bizodalmű* drága Jó Uram, Fiscalis Úr, nagy érdemű barátom“ (Kazinczy Nyomárkainak, KazLev. 17:1, 1820-ből).

Egykorú nyilatkozatra is hivatkozhatunk annak igazolására, hogy a XIX. sz. elején valóban nagyon mélyre szállt le ez a jelző; valaha az „Isten után“ következő nagyurat illetve, ám a Farkas—Kövi-féle Pesti és Budai Secretarius 1829-i kiadása a ‚bizodalmost‘ már csak ispánnal, a ‚teljes bizodal-mút‘ kasznárral vagy kereskedővel szemben tartja helyénvalónak.

*

Az „*érdemem felett való*“ nemcsak felmagasztalja a megszólítottat, hanem a beszélőt le is alázza. Ennek a jelzőnek a gyökere is a XVI. század talajába bocsátkozik, már ekkor olvashatjuk, hogy „w N(agysága) *erdemem feleth valo nagy* kegyelmesgeeth muttatt hozzam“ (LevTár 1:355, 1559-ből), de csak a XVIII. század negyedik évtizedétől fogva lesz lépten-nyomon felbukkanó, állandó fordulata a levélbeli érintkezésnek: „*Érdemem felet való* Nagy Méltóságú jó kegyelmes Uram“ (Debreczeni Mária, MuzTörzs. 1732). „Nagy Méltóságú Groff Feldt Marchschall Uram, nékem *erdemem fölött nagy* Kegyelmes Uram Protectorom“ (Kamocsai I., uo. 1742). „Mélt. Groffné Asszonyom, nékem *erdemem felett valo Nagy* jo kegyes Asszonyom (Stahel Gy., uo. 1750). Amint látnivaló, egészen a század közepéig csak főrangúaknak adták ezt a jelzőt, amely ilyenformán nagy társadalmi távolság áthidalására szolgált; de a század harmadik negyedétől kezdve már a gyermekek szüleiket is így tisztelik, a XIX. század elején pedig már tekintetes uraknak és asszonyoknak is adományozzák: „*Érdemem fölött való* kedves Uram Atyám“ (F. Nagy J., MuzTörzs. 1775). „*Érdemem felett-való* Drága Nagy Jó Asszonyom Anyám“ (KazLev. 1:5, 1776-ből). „Tekintetes *erdemem felett való* Drága Ur“ (Szücs J. Kazinczynak,

KazLev. 13:219, 1815-ből). „Tekintetes Aszszony, *Érdemem felett való* drága Nagy Jó Aszszonyom“ (Jakabfalvi D., MuzTörzs. 1802). Ez a jelző természete szerint csak egy másik, személyes viszonyt kifejező jelző előtt állhat és rendeltetése az, hogy az utána következő jelzőnek vagy jelzőknek nagyobb nyomatókat adjon; ám a mult század elejétől fogva már nem jelenti azt, amit szavaival kifejez és bátran helyettesíthetnék akármelyik más, e korban divatos jelzővel. Ez a tartalmatlanná válás magyarázza azt, hogy e korban már nem okvetlenül kell utána személyes viszonyt kifejező jelzőnek állnia, hanem ilyenformán kezdik egymást tisztelni az emberek: „*Érdemem felett való Tekintetes Úr*“ (KazLev. 17:247, 1820-ból). Hogy mennyire tartalmatlanná válik ez a jelző s mondhatni a reflexmozgás színvonalára süllyed, azt a fentebb ismertetett ‚bizodalmas‘, ‚teljes bizodalmu‘ jelzőkkel való keveredése mutatja legbeszédesebben; ilyen megszólításokat olvashatunk ezidőtájt: „*Bizodalمام felett való* kedves Drága Uram Bátyám“ (Török Zs., MuzTörzs. 1802). „*Tellyes bizodalمام felett való* kedves Ur(am)“ (Patay J., MuzTörzs. 1803). Ha meggondoljuk, hogy mit jelent a ‚bizodalmas‘ jelző, akkor az ilyen megszólításból a címzettnek tulajdonképpen sértést lehetett volna kiolvasnia; ám a címzett nem sértődött meg, mert ő is korának gyermeke volt.

E tartalmatlanná vált fokozó jelzőnek itt való tárgyalását nem a jelentése, hanem a ‚bizodalmas‘-sal való keveredése tette kívánatosná. A tartalmatlanná válásban viszont egy másik barokk fokozó jelzővel közös a sorsa. Vitnyédi István tudomásunk szerint az első, aki 1663-ban egy grófot „nekem *kiváltképen való* kegyelmes uram“-nak szólít (VitnyLev. 2:108); ugyancsak ő tiszteli „nemes Magyarország palatinusát“ „nekem *kiváltképen való* kegyelmes uram“-nak (uo. 2:110). Igazi fénykora azonban a XVIII. század, amikor sűrűen olvasunk ilyeneket: „Mint *kiváltképpen való* Nagy jó Uramnak ajánlom alázatos szolgálatomat az Urnak“ (Dubravay J., MuzTörzs. 1732). „Nagy Uram, Nekem *kiváltképen* Jó Uram, Vice Ispány Uram“ (Mednyánszky P., uo. 1746). Mindezekben a *kiváltképpen való* természetesen a személyes viszonyt kifejező jelző előtt áll; egészen tartalmatlan udvariassági fordulattá akkor válik, amikor ilyeneket kezdenek írni „Bizodalmas Nagy jó Kedves *kivált képpen való* Sogor és Notarius Uram“ (Kázmér M., MuzTörzs. 1745). „Bizodalmas s *kiváltképen való* Uram Battyam“ (Lengyel J., uo. 1760).

SZERELMES, SZERETŐ, ÉDES

ÉG elhamvadt magyar szivek melegségét érezteti velünk a családi levelekben lép-ten-nyomon felbukkanó *szerelmes* jelző, amelynek régi szótáraink értelmezése szerint is ‚kedves, szeretett‘ a jelentése (NySz). *„Szerelmes uram, szolgálato-mat irom k. mint szerelmes uramnak“* — így szólítja meg Nádasdy Tamást a felesége az olyan levelekben, amelyekben „az k. Orsikaia“-nak írja magát s amelyeket így is címez: *„Az nagyságos nadasdy tahmasnak nekem szerelmes uramnak“*; a férj válasza is így hangzik: *„Ez l. a. az en szerel-mes orsikamnak“* (LevtKözl. 1: 287, 3:75, 80 stb). 70 évvel később Bethlen Gábor és felesége is *„édes szerelmes uram“*, *„szerelemes szívem“* *„szerelmes édes szívem“*-nek szólítgatják egymást (TörtTár. 1879. évf. 201—07) és még a XVII. század hatvanas éveiben is így írja levelét Bornemisza Anna: *„Mél-tóságos erdélyi fejedelemnek ő nagyságának nekem szerelmes uramnak adassék“* (LevTár 2:335,1661-ből). De nemcsak maguk a házaspárok, hanem idegenek is így jelölik meg az élettársak egymáshoz való viszonyát, aminthogy gyakran olvashatunk ilyen levélcímeket: *„Az ngs Forgács Mária asszonynak, az tks és ngs Révay Péter uram szerelmes házastársának“* (uo. 2:158, 1609-ből). A család többi tagjait is *„szerelmes“*-nek szólítják: a *„nagyságos uram, szerelmes apám“*¹, *„szerelmes fiam“*², *„a mi szerelmes leányunk“*³, *„az én szerelmes urambátyám“*⁴, *„vitézlő uram és énnekem szerelmes öcsém“*⁵, a XVI. században ott él-nek minden magyar ajkon. De a Halotti Beszéből ismert *„Sce-*

¹ LevTár 2:9.

² LevtKözl. 1:306, SoprLev. 78.

³ SoprLev. 133.

⁴ NádLev. 143.

⁵ LevTár 1:178.

relmes bratym“ is tovább él, vagyis a ‚szerelmes‘ jelző nem korlátozódik a családi életre, hanem ezen a körön kívül is kifejezője a bensőséges kapcsolatnak: „Wyteżlő és nekem *zerelmes athamffia* Thamas wram, kezenetemet irom mint *zerelmes barátomnak*“ (Boldizsár deák Komlóssy Tamásnak, LevTár 1:121, 1553-ból). „Zolgalatomat mynt vramnak és *zerelmes athyamfianak*“ (Zeke Jakab Sennyey Ferencnek, uo. 1:261, 1557-ből). „*Zerelmes Janos wram*“ (Márton deák Péchy Jánosnak, uo. 1:136, 1554-ből). A ‚szerelmes‘-nek az az eredetileg tág körű használata a XVII. századdal azonban mind jobban megszűkül; jelentésének ezzel a korlátozódásával jár együtt, hogy már önmagában, jelzett szó nélkül is határozott fogalmat jelöl; így Bethlen Gábor feleségéhez intézett leveleiben „igaz szerelmesed“ vagy „igen igaz szerelmesed“-nek nevezi magát (id. h.), Perényi Kata meg az urát szólítja „édes szerelmesem“-nek (LevTár 2:387, 1686-ból), sőt idegenek is így beszélnek a megszólított családtagjairól: „Ezzel ajánlom Isten gondviselésébe Kdet gyermekével *szerelmesével* együtt“ (uo. 2:338, 1670-ből). „Isten Kdet sok jókkal és jó egészséggel áldja meg *szerelmesivel* együtt boldogul“ (uo. 2:356). „Ha mire elég-séges leszek, mind klmednek, mind *szerelmesinek* kész vagyok szolgálni“ (TörtTár 1881. évf. 140, 1690-ből). „A’ Tekintetes Asszonyt, mint kegyes Patrona Asszonyomat *Vri Kedves Szerelmesivel* az Isten kegyelmes gondviselésébe ajánlom“ (Végh I. Kazinczynak, KazLev. 1:45, 1783-ból). Ime ez az ismert története szerint is legalább négyszáz esztendőn keresztül a legtágabb értelemben ‚szeretett, kedves‘ jelentésű szó a családi élet körébe vonul vissza és hol a feleséget, hol a gyermekeket, hol a feleséget a gyermekekkel együtt értik rajta. Itt már megjeljük a gyökerét a mai jelentésnek, amelynek a tartalma a két nem egymáshoz való szenvedélyes vonzódása. Ha meggondoljuk, hogy a ‚szerelmes‘ jelentésének ez a szűkülése a XVII. század elején indul meg, ha tudjuk, hogy Pázmány Péter már a mai értelemben vett ‚szerelmes levél‘-ről beszél, mikor Jovinianust említi, ki „eléb dobzódással rutitá, az után *szerelmes levél* írások között végezé életét“ (Préd. 888, NySz), akkor nyilván joggal hozzuk kapcsolatba e szavunknak a mai jelentésre való korlátozódását a barokk kor gondolat- és érzésvilágával, amelyben a szerelem szenvedélyének olyan nagy szerepe van. Pontos német analógiával is szolgálhatunk. Ismeretes, hogy Zesen az Adriatische Rosamund-ban megrója kortársait azért, mert „sie hören gern von der Liebe“ és gyönyörűséggel

olvassák fordításban a spanyol és olasz szerelmi történeteket. A társadalmi életnek meg az irodalmi érdeklődésnek ez az iránya teremti meg a XVII. században a „Liebe”-nek egész sereg összetételét (Liebespaar, Liebesangst, Liebesband, Liebesblick, Liebesdurst, Liebesnot stb), ekkor kapja a „reizend” (a „liebreizend” útján) mai jelentését és ekkor bukkan fel a „sich verlieben” kifejezés.⁶ E német példa is elegendő bizonyítékul szolgál feltevésünk helyessége mellett. De még szembezőkőbb módon támogat bennünket Gyöngyösi, akinek barokk költő volta már irodalomtörténeti közhely. Charicliá-jában ezt olvassuk: „Ne is állyanak el mind-addig egymástól, se szerelmes Vénus hadakozó Márstól, se hadakozó Mars szerelmes Vénustól, nyertessen még vissza nem jönnek dolgoktól” (16. l.). Vénus és Mars kapcsolata egyéb mitológiai vonatkozásokkal együtt Európaszerte tipikusan barokk költői és művészeti kellék; és a *Márssal társalkodó murányi Vénus* szerzőjének egy ilyen tipikusan barokk költői helye adja élénk első ízben a „szerelmes”-nek olyan jelentését, amelyben a két nem egymáshoz való szenvedélyes vonzódása az uralkodó elem!

A „szerelmes”-sel rokonértelmű a „szerető”, amelynek az ilyen megszólításokban, mint „szerető fiam”, a kódexek bőséges tanuságtétele szerint szenvedő a jelentése és úgy kell értenünk, mint ha ma azt mondjuk: „szeretett fiam”.⁷ E bensőséges jelentést ismerve, feltűnőnek kell találnunk, mennyivel kevesebb melegsége van ennek a szónak a XVI. századi magyar ajkon, mint az előbb tárgyalt „szerelmes”-nek. Például a házastársak nem szokták egymást „szerető”-nek szólítani; Payky Estván a testvérét „Zerethe athyamfya”-nak szólítja ugyan,⁸ de ez is, meg a „zeretew azzoniom”, „en szerete wram barátom” kapcsolat is⁹ inkább idegenek között járja és a XVII. században már nem is használatos. A „szerető”-nek mint önálló szónak a „Geliebte(r)”-re való korlátozódása szintén barokk jelenség.

*

Míg a „szerelmes” és „szerető” jelző a barokk világ beköszöntével lassan-lassan eltűnik a társas érintkezés szókinéséből, addig az *édes* legrégebb emlékeinktől fogva mind a mai napig

⁶ H. Sperber: Geschichte der deutschen Sprache, Samml. Göschen 915. sz., 101. l.

⁷ Vö. Beke, Nyr. 42:342.

⁸ LevTár 1:25, 1543-ból.

⁹ LevTKözl. 1:300; RMNyE 2₂:60; LevTár 1:13.

virágában van. A legbensőbb érzelmi kapcsolatok kifejezésére szolgál nyilván már nagy idővel a XVI. század előtt, hiszen már kódexeink tele vannak az „édes Jézusom“, „édes Üdvözítőm“ emlegetésével, sőt a Vulgata „quod bonus sit dominus“ kifejezését a Jordánszky-kódex már így fordítja: „Meely edes legyen az wr ysten“ (846). A feleség az urát „én édes szerelmes uram“-nak, „szerelmes én édes szivem uram“-nak,¹⁰ majd a XVII. században a *kedves* jelző felléptével „édes kedves uram“-nak szólítja. Nádasdy Tamás már a felesége „édes“ levelét emlegeti.¹¹ Ugyancsak sűrűen találkozunk ezzel a jelzővel emlékeinkben, de mégsem olyan gyakran, mint amilyen állandónak kellett lennie az élőbeszédben, a szülői és testvéri viszonyt kifejező szavakkal kapcsolatban; mert hiszen nemcsak megszólításokban olvassuk az „én édes atyám“ helében való atyám“ és az „édes asszonyom anyám“ kapcsolatot,¹² hanem már Molnár Albertnek a XVII. század elejéről való szótára a „pater genuinus“-t, a vér szerint való atyát „édes-atyá“-nak értelmezi, vagyis ekkor már az „atyám, anyám“ az állandó jelzőnek a jelzett szóhoz való tapadása következtében „édes-atyám, édesanyám“ lett. Már a XVI. század vége felé Berzsenyi Gergely deák ura egy jobbágyának pénzéről szólva, azt mondja, hogy „az eo edes battya“ atya neky az harmych het tallert“¹³; 1683 táján Gróf Batthyány Kristóf az „édes fiam“-nak szóló leveleit mindig így írja alá: „Édes Atyád B. Chr.“¹⁴ Így az „édes“ jelző ebben a kapcsolatban érzelmkifejezőből fogalomjelölő lett; ennek a következménye aztán, hogy az „édesapám, édesanyám“ a nép ajkán sok helyütt „ics-apám, ics-anyám“ lett (MTsz.), sőt némely vidéken az anyát csak „édes“-nek szólítják, a testvérek pedig „édes-eggyek“ (MTsz).

Persze barátok, atyafiak is „édesek“ egymásnak: „En edes János vram“ — írja a keresztúri kulcsár egy soproni polgárnak,¹⁵ „én édes uram“ Révay Péter Nádasdy Orsolyának¹⁶; Rimay János „édes komám uram“ Thurzó Imrének és „én édes jóakaró Rimai uram“ Esterházy Pálnak,¹⁷ „édes asszonyom“

¹⁰ NádLev. 84, 1551-ből; LevTár 2:67.

¹¹ NádLev. 33, 1559-ből.

¹² NádLev. 224, 1542-ből; TörtTár 1906. évf. 220, 1704-ből.

¹³ SoprLev. 65, 1570-ből.

¹⁴ TörtTár 1887. évf. 109.

¹⁵ SoprLev. 255, 1600-ből.

¹⁶ LevTár 2:211, 1610 s. köv.

¹⁷ RimLev. 224, 322.

Telekiné Vér Judit Vay Mihálynak.¹⁸ A Rimayhoz intézett ,édes'-ben van valami nagyúri leereszkedés; ezt érezzük Bornemissza Anna leveleiből is, aki alattvalóit „édes komám uram“-nak, „édes Nalátzi uram“-nak szólítgatja. Hogy mi lett az ,édes'-ből a XVII. század második felében, azt legjobban mutatja Botka Katának ez a levele: „Édes uram, Kd engem ne fenyegetsen, mert én bizony olyan embertől, mint maga, meg nem ijedek“ (Szvetenay Izsáknak, LevTár 2:321, 1668-ból). De a XVIII. században, nyilván a társadalmi tekintetben ,édeskés' barokk szellem megnyilvánulásaként új értéket kap ez a jelző: Fáy István II. Rákóczi Ferencet „édes kegyelmes uram“-nak szólítja,¹⁹ mások „Edes Mlgs Aszonyom kegyes Urném“-hoz szólhatnak;²⁰ Kazinczyt meg így tiszteli Wégh János: „Édes Tekintetes Uram, Érdemem felett való Kegyes Patronus Vram!“ (KazLev. 1:42, 1783-ból).

Az „édesem“ megszólítás a XVII. század második tizedében jelenik meg: „Kdet penig én édesem, fölötte igen kérem“ „... az Kd jó szerencsését Isten ő szent felsége Kdnek édesem pótolja meg“ (Lorántffy Zsuzsanna urának, Rákóczi Györgynek, LevTár 2:222, 1620-ból).

¹⁸ TörtTár 1881. évf. 140, 1640-ből.

¹⁹ TörtTár 1880. évf. 383, 1704-ből.

²⁰ MuzTörzs. 1741.

N A G Y A S S Z O N Y

Z Érdy-kódexben olvassuk, hogy Gellért püspök „tanácsának intéséből akkoron kele fel, hogy az Szíz Máriát ez Magyarországban Bódogasszonnak avagy ez világnak *Nagy Asszonyának* hívnák“ (544). A *nagyasszony* nevezetnek eszerint innen-onnan kilencszáz esztendőös multja van a magyar nyelvben. Ám azt hiszem, sikerül bebizonyítanunk, hogy Szűz Mária „Nagyasszony“ neve, meg a ma ismét divatos „úrino“ jelentésű *nagyasszony* között semmiféle kapcsolat sincsen, mert ez utóbbi egészen sajátos fejlődés révén csak mintegy kétszáz esztendővel ezelőtt vonult be a magyar szókincsbe. Hogy ezt kimutathassuk, fejtegetéseinket messziről kell kezdenünk és a *jó* jelzőről kell egyetmást elmondanunk.

Ez a *jó* nagy szerepet játszott a XVI. század leveleiben, de a század halálával divatját multa így magában, hogy aztán a XVIII. században egyéb jelzők népes társaságában annál elevenebb életre támadjon. Amennyire meg lehet állapítani, egyenrengűak tisztelték egymást vele, meg a magasabban állók mondták „jó uram“-nak az alárendeltjüket, ha bizalmasan akarták megszólítani. „Én *jó Estván uram*“ Károlyi István Drágffy Jánosnak,¹ „*io vram* es zerelmes apam“ az após a vőnek,² „*Jo Sophy aszon* es *Jo Magdolna aszon*“-nak szólítja Szalay János főispán és Nádasdy Tamás levele a Lengyel-nővéreket;³ „En szereteo *wram*, barátom es attyamfia *io Emre wram*“ „*Jo wram* es barátom“, „*Jo attyamfya* Komlossy *wram*“, *jo byzoth wram* es barátom“, „*Jo gergel wram*“, „*jo byzot Janos wram*“, így

¹ Századok 1918. évf 11, 1512-ből.

² LevTár 1:93, 1552-ből.

³ Levtközl.1:292.

beszélnek azok, akik baráti viszonyban vannak egymással.⁴ De „*Jo attyamffyay*“-nak szólítja Gersei Petheő János az alatta szolgáló három vitézt, mikor utasítást ad nekik;⁵ „*Jo Atjamfa Marthon Deak*“ Sennyey Ferencnek a familiárisa⁶ és „*Jó Mátyás uram*“ Bakics Anna minden levelében a család prókátora;⁷ csak elvétele találkoznak a „jó uram“ megszólításának olyan használatával, hogy feljebbvalót illetnek vele.⁸ De hogy milyen tartalmas szó volt néha ez a *jó* már a XVI. században, azt kiolvashatjuk Batthyány Ferencnek abból a szigorú hangú leveléből, amelyben egy lovát kéri vissza, amelyet a türjei prépost szolgálai elvettek: „Tyriey pripostsagbol egiebkort nem chelekettenek ilien dolgokat, mynt te kezted“ — írja a prépostnak, de azért mégis „*jo barathom*“-nak szólítja.⁹

A magyar emlékekből nem lehet megállapítani, de a társas érintkezés szavainak vizsgálatában szerzett tapasztalataink feljogosítanak bennünket arra a feltevésre, hogy eredetileg az volt a „jó uram“, akinek jóságára rá voltak utalva, akinek jóságától, kegyelmétől vártak, vagyis a nagyobb, a hatalmasabb. Sőt a leghatalmasabb, a földi isten volt a „jó uram“ Bizánceban, ahol bizonyos ünnepségek alkalmával, mikor a császár az arra kijelöltek között pénzt osztogatott, a kinstáros az uralkodó nevét nevezve, ezt kiáltotta: *δεσποῦ ἰ ἀγαθοῦ* „jó ur(unk)“¹⁰

A superlativusok kora, a XVIII. század támasztja fel a „jó uram“, „jó asszonyom“ kapcsolatot, de most már a *nagy* jelzővel fokozva. A *nagy jó uram* kapcsolatban először is a „nagy“ szó nyelvtani szerepét kell tisztáznunk, hogy kellőképpen megérthessük ezt a szerkezetet és érdekes továbbfejlődését. Nyelvünk multjának ismerői tudják, hogy ez a „nagy“ szó hajdan általános használatú volt fokozó jelző szerepében és régi írásainkban minduntalan találkozunk ilyen kapcsolatokkal: „Az ércnek neme régi időben *nagy drága* vala“; „*nagy kész* vala a halálra“; „*nagy szentséges*“ (NySz); „*nagy jó* egészséggel“; „*nagy jó* néven vettem.“¹¹ Ha még a ma is élő *nagyhamar*, *nagysietve* kapcsolatokra gondolunk, akkor mind-

⁴ LevTár 1:13, 45, 132, 234; SoprLev. 59, 137.

⁵ LevTár 1:210.

⁶ Uo. 1:146.

⁷ Uo. 2:35 s. köv.

⁸ A szenyérik Csányinak, uo. 1:246.

⁹ Uo. 1:312, 1559-ből.

¹⁰ Costantinos Porphyrogennetos: De cerimoniis aulea Byzantinae ex ree. Reiskii I, 18, 68.

¹¹ LevTár 1:92; SoprLev. 78.

járt nyilvánvaló lesz, hogy a ‚nagy kész’, ‚nagy szentséges’, ‚nagy drága’ annyi mint ma ‚*nagyon* kész, n. drága, *nagyon* szentséges.’ Így kell tehát értenünk a *nagy jó uram*-at is, amely a XVIII. századnak egyik legkelendőbb megszólítási formája: „Méltóságos Fejedelem! *Nagy jó* kegyelmes *Uram*.” (Radvánszky J., TörtTár 1906. évf. 222, 1704-ből). „Bizodalmas *nagy jó uramnak* nagyságodnak ajánlom alázatos szolgálatomat” (Bay F. Kemény S.-nak, KemOkm. 191, 1709-ből). „Tekintetes és vitézlő R. J. uramnak, bizodalmas *nagy jó uramnak* ő kmének” (TörtTár 1906. évf. 220, 1704-ből). „*Nagy jó Uram* Attyám” (Egerváry J., MuzTörzs. 1730). „Mindekben tapasztalt *Nagy jó Uram*” (Mesterházy L. F. Nagy Pálnak, uo. 1750). „Nagy Méltóságú Groff Magyar Országi Cam. Praes. nekem kivált *nagy jó kegyelmes Uram* Patronusom” (Beleznay M. Grassalkovics A.-nak, uo. 1751). „*Nagy jó kegyes Méltóságos Asszonyom*” (Keczer A. Perényi bárónőnek, uo. 1760). „Drága *Nagy jó Uram* Soghor *Uram*” (Czeglédy J. Farkas J.-nak, uo. 1760). Ez a ‚nagy jó uram’ annyira általános a XVIII. században, hogy a német és francia párbeszédet magyarító Királyi Beszélgetések-ben (1749) ezt olvassuk: „*Monsieur, Mein Herr, Nagy jó Uram*” (161. l).

Már most elárulom, hogy ebből a ‚nagy jó uram’, ‚nagy jó asszonyom’ kapcsolatból származottnak tartom a *nagyuram*, *nagyasszonyom* címszerű megszólítást. Ezt a feltevést az itt következő nyelvtörténeti tények kellőképpen igazolni is fogják. A valóságot figyelmen kívül hagyó elmélkedésnek nincs is a *nagyasszony* körül semmi magyaráznivalója: a dolog egyszerű, a *nagyasszony* a *kisasszony*-nak párja. Igen ám, de amint már említettem, a régi *kisasszony* mellett hiába keressük a XVI. és XVII. században a *nagyasszony*-t, amelyre mint fogalomszóra nem is volt szükség, ismervén az ‚asszony’-nak régi ‚domina’ jelentését. Ellenben tény az, hogy eddigi ismereteink szerint a XVIII. század harmincas éveitől fogva, a ‚nagy jó asszonyom’-mal egy időben, a z z a l s o k s z o r v á l t a k o z v a élnek vele országszerte. Természetesen a ‚nagy jó uram’ és a ‚nagyuram’ viszonyában is ugyanazt tapasztaljuk. Például az elébb utolsónak említett Czeglédy Imre, aki sógorát ‚Nagy jó Uram’-nak szólítja, levelét így fejezi be: „*Nagy Uramnak* Soghor *Uramnak* szívbéli alázatos szolgálója”. Jeszenák Pál Rajtsányi Anna Máriát „Kiváltképen való *Nagy Jo Asszonyom*”-nak szólítja, de a levélnek már első mondatában így ír: „Uri levelét *Nagy Asszonyomnak* . . . minden engedelmességgel vet-

tem“ (MuzTörzs. 1765). Hogyan kell értenünk ezt a váltakozást? Úgy, hogy a XVIII. század folyamán a régi nagy drága, nagy erős, nagy szép'-féle kapcsolatok egészen a multéi lesznek, nyelvtani tudatuk elhomályosul, a minden ajkon ott élő nagy jó jelzőnek pedig tudatos vagy tudattalan nyelvészkedéssel új értelmet adnak: a XVIII. század közepe felé a *nagy jó uram* nem azt jelenti, amit eredete szerint jelent; nem nagyon jó uram'-nak, hanem nagy és jó uram'-nak értik. Ilyenformán könnyen érthető a váltakozás: a nyelvérzék szerint a nagy' a jó'-val nyelvtanilag egyenrangú, egymás mellé rendelt jelzője az uram'-nak, s a tiszteleten nem esik csorba, hogyha a kettő közül a kevésbbé tartalmasat elhagyják. És hogy ez a magyarázat nem önkényes, íme a kézzelfogható bizonyíték: „*Nagy s jó Uram, Nagy s jó Uramat*“ (Tarnóczai Mihály, MuzTörzs. 1732). „*Bizod. Dragha, Nagy, S-jó Uram*“ (Szőlősy F.— F. Nagy Józsefnek, uo. 1770). „*Tekintetes Úr, Különös bizodalommal való Nagy és Jó Uram*“ (Szombathi I. Kazinczyna, KazLev. 2:449, 1801-ből).

A nagyuram, nagyasszonyom kapcsolatokat így megmagyarázván, hadd közöljünk még néhány adatot XVIII. századi életük megvilágítására: „*Az én nagy Asszonyomnak kérem én respectussomat*“ (Forgách, MuzTörzs. 1730). „*Nagy alázatossan Nagy Asszonyomat követem*“ (Motucz A. Tornainé Bencze Évának, uo. 1730). „*Nagy Uram Notarius Uram*“ (Mednyánszky P., uo. 1745). „*Tekintetes Nagy Uramnak Zer dahelyi Imre Uramnak... Kérem Nagy Uramat sógor uramat Kdt*“ (Zichy Borbála, uo. 1746). „*Drága Nagy Asszonyom, Sóghor Asszonyom*“ (Czeglédy Imre, uo. 1760). „*Bizodalmas Nagy Uram Battyam*“ (Beniczky S., uo. 1760). „*Tekéntetes Nagy Asszonyom*“ (Mattarics A., uo. 1775).

A XIX. század fordulóján már a régi asszony anyám, asszony néném kapcsolat is ezzel a nagy' jelzővel bővül: „*Az én szerelmes és el-felejthetetlen Nagy-Asszony-Anyám*“ (Gaal Tádé, uo. 1810). „*Darányi Nagy Asszony Néném*“ (Oroszy Teréz, uo. 1815). A negyvenes években pedig már valóságos rangszóvá merevedett a nagy jelző, mégpedig a legkisebb értékű rangszóvá; ez kitetszik az 1847-i Pesti Divatlap egy cikkéből, amelyben a cikkíró azon panaszkodva, hogy a címek által való aprólékos megkülönböztetés nehézkessé teszi a társalgást, pontos rangsorba állítja a magyar címeket: „*Nagy, nemzetes, tekintetes, nagyságos, méltóságos* stb. szép egy sereg ugyan, de mind kevés arra, hogy általok nyilvános életünk

minden aprányai (nuance) a kívánt lelkiismeretességgel kijelölthessenek“ (2:1350). Ezen a bizony nem valami magas fokon mutatja a *nagyasszonyt*-t Szigligeti Szökött Katonája (1843), amelyben Gémesi jegyző a módos falusi kovácsnét, Korpádinét tisztelettel nagyasszonynak (I, 7). Persze azért lehet valami hízelgés ebben a kovácsnénak való tiszteletadásban, mert Czuczor és Fogarasi szótára még a hatvanas évek nyelvhasználatára nézve is azt mondja: „Még ma is némi kitűnő jelentése van azoknál, kik az úri nőket *tekintetes nagyasszony* neven cimezik“. A „még ma is“ azt mondja, hogy régen nagyobb rangja volt, a „némi“ meg azt, hogy a régi rangból nem igen sok maradt. A *nagyuram* CzF szerint is még szerényebb állapotra jutott, mert „ma csak középrendű urakat és tisztviselőket illet, pl. *nagyuram, ispán uram! nagyuram, bíró uram*“.¹²

A mai köznyelv a *nagyuram*-at nem is ismeri, a *nagyasszony*-t pedig sajtóságosképpen olyan nagy rangra emeli, amilyen magasan a *nagyasszony* soha sem állott. Még a történeti folytonosságból is érthető, hogy *nagyasszony*-nak tisztelte például Prielle Kornéliát és Jászai Marit, a két nagy magyar színésznőt a baráti körök. Talán még az is érthető, hogy *nagyasszony*-nak nevezik az újságok a vagyonos és előkelő polgári rendű matrónákat, különösen ha jótékonyaságukkal, közért való munkálkodásukkal kitűnnek. De már különös az, hogy így emlegetik a legnagyobb főnemesi családok idős nőtagjait is, főképpen hogyha életük során valami nevezetes történeti eseménnyel jutottak kapcsolatba. Sőt *nagyasszony*’ újabban a legmagasabb közjogi méltóságot betöltő magyar ember felesége is; része lehet ebben Szomory Dezső *Nagyasszony* című színművének is, amelyben a *nagyasszony*’ Mária Terézia, akit természetesen csak a költő képzeletében szólítottak *nagyasszony*’-nak, de a valóságban nem. A szónak ez az újratámadt nagy becsülete világossá teszi, hogy tudatos, szándékos felújítással van dolgunk.

¹² Némely vidéken, pl. Csallóközben, tapasztalatom szerint a kisbirtokos nemesség asszonyait meg a falusi jegyzőnét még ma is *nagyasszony*-nak szólítják.

KEDVES, JÓAKARÓ, SZÍVES

Éz eddig tárgyalt jelzők jórészt a XVI. század, vagy még régibb idők talajába bocsátják gyökerüket, most majd azokat vesszük sorra, amelyek a XVII. században vagy még később válnak a társas érintkezés elemeivé. Első helyet kell adnunk ezek között a *kedves*-nek, ennek a ma szinte nélkülözhetetlen jelzőnek, amely tüstént azután, hogy a XVI. és XVII. század határán megjelenik, elárasztja minden rangúak leveleit, egyszerre használatának egész gazdagságában lép fel, sőt azt mondhatni, hogy idők jártával szerepköre inkább szűkült, hogysem bővült. Maga a szó nem a XVII. sz. alkotása; ősi magyar szónak közkeletű képzővel való továbbképzése, százsámra olvashatjuk már kódexeinkben, csak éppen hogy a társas érintkezésben nem éltek vele a XVII. század előtt.

Régen is, mint most, kettőt jelentett: azt is, hogy „nekem kedvem szerint való”, meg azt is, hogy „neked kedved szerint való”. De hogy mennyivel tartalmasabb szó ez a *kedves* a pályája elején, azt világosan mutatja a *kedvetlen*-nek ilyen használata: „Ő kme pedig igen alkalmasnak írja, ha felségedet levelem által megtalálnák biztatván azzal, hogy felségednél *kedvetlen* nem leszen írásom” (Pázmány Bethlennek, PázmLev. 1:362, 1623-ból). Vagy mikor azt írják, hogy „aztán az gyűlésnek vége leszen, kiki haza felé mehet *kedvesen*”, vagyis „kedve szerint” (RimLev. 289, 1625-ből). A *kedves* társasági szóul való használatával 1599-ben találkozunk először; ekkor írja levelét Forgách Zsuzsánna „az Ngos Révay Ferencznek, Turócz vármegye főispánjának *kedves uramnak*” (LevTár 2:142) és ettől fogva se szeri, se száma az ilyen kapcsolatoknak: „*kedves atyámfia*” (uo. 2:213), „*kedves jóakaró atyámfia*” (RimLev.

227, 1620-ból), „*kedves* fiam“, „*kedves* fiam uram“ (LevTár 2:309, 377), „*nekem kedves* öcsém uram“ (uo. 2:270, 1639-ből), „igen jó akaró uramnak, *kedves* bátyámnak ő kemének“ (ThökLev. 1, 1668-ból), „*kedves* néném asszonyinak ő kemének“ (LevTár 2:358, 1680-ból), „*nékem kedves* hitős társamnak“ (uo. 2:387 1686-ból), „*kedves* Uram Atyámnak“ (TörtTár 1880. évf. 380, 1704-ből).

Nyilvánvaló, hogy mindezekben a kapcsolatokban a *kedves* a letűnt század *szerelmes* jelzőjének a helyét foglalja el, amely még fel-felbukkan ugyan a régi ‚szeretett‘ jelentésben, de mivel a barokk világ szája íze szerint való jelentésszűkülés lett a sorsa, a családi és baráti kapcsolatok kifejezésére mind alkalmazatlanabbá válik. Éppen így a *szerelmes* helyét foglalja el akkor, amikor nem a megszólított ‚kedves‘, hanem valamelyik hozzátartozója: „Az Kd *szerelmes* házastársa és *kedves* kis leánykája“ (RimLev. 218, 1618-ból). „Nemzetes R. J. uram *kedves* házastársa“ (uo. 347, 1630-ból). „Az jó Isten áldja és éltesse Kegyelmedet... *kedves* háza népével“ (uo. 227, 1620-ból). „Istentől Kdnek *kedves* gyermekivel egyetembe minden jókat kívánok“ (PázmLev. 1:214, 1631-ből). „Az kd *kedves* bőcsületes atyjafia sógora“ (TörtTár 1878. évf. 1631-ből). „Nagyságod *kedves* fia Báró Klobusiczki Ferencz ur“ (MuzTörzs. 1741).

Már a század elején kezdenek „a nekem írt *kedves* levél“-ről beszélni;¹ a levélre „jó és *kedves* választ“ várnak,² holott valamivel előbb „fölte igen *kedvem* szerint való“ válaszról,³ az ezeröttszázas esztendőkbén meg, amint tudjuk, legföljebb „jó válasz“-ról beszélnek. Ekkor kezd a magyar atyjafiának, barátjának „*kedves* egészséget“ kívánni, már ekkor olvassuk a levél végén, hogy az „Isten éltesse sokáig *kedves* jó egészségben“, meg hogy a „hévizi förödése *kedves* egészségére“ szolgáljon,⁴ holott fél századdal előbb még az is, aki „eoreoke walo zolgaia“-nak írta magát, elegendőnek tartotta e kívánság ilyen formába való öltöztetését: „Az vr Isten algia meg kegielmeteket es eltesse sok eztendeig *jo* egessegen“ (LevTár 1:361. 1560-ból). Csak a *kedves*-nek még tartalmasabb volta (‚kedve szerint való‘) magyarázza, hogy a század elején még „*kedves* sok jó-

¹ LevTár 2:219 stb., 1620-ból.

² LevTár 2:244, 1622-ből.

³ TörtTár 1879. évf. 100, 1609-ből.

⁴ LevTár 2:234, 1624-ből; PázmLev. 1:325, 1623-ből; LevTár 2:298, 1643-ből.

kat“ is kívántak egymásnak az emberek (RimLev. 299, PázmLev. 2:19, 370). Ekkor kezdik ‚kedvesen venni‘ a levelet meg az apróbb-nagyobb szívességeket, amelyeket a XVI. század embere ‚jó néven‘, vagy ‚nagy jó néven vett‘: „Az Kigyelmed levelét az Kd küldte szép és igen jó körtvélyekkel *igen kedvesen* vettem“ (RimLev. 192, 1610-ből). „Két rendbeli levelét édes öcsém uram, *igen kedvesen* vettem“ (LevTár 2:425, 1707-ből).

Alig hogy felbukkan, máris egyéb régi jelzők társaságában jelenik meg; itt-ott még a haldokló szerelmes-sel, de aztán szinte állandó társául szegődik az édes-nek; a század elején még beszélnek a „Kdnek *kedves szerelmes* nénjé“-ről, „*szerelmes, édes, kedves* öcsém uram“-ról, de aztán egészen a XVIII. század végéig, helyenként még azon túl is csak az ilyen kapcsolatok járják: „kedves édes bátyám“, „édes kedves ismeretlen uram“, „kedves édes apám uram“, „kedves édes fiam“, „édes kedves néném asszony“, „kedves édes leányom“, „kedves édes fiam uram“, „kedves édes uram atyám“ vagy „édes kedves atyám uram“.⁵

A rendkívül gazdag használat érteti meg velünk, hogy a harmincas évektől kezdve már a „Kegyelmed *kedvesi*“-nek emlegetik azokat, akiket az elmúlt század a „Kd háza népé“-nek, vagy pedig részletezve ilyenformán nevezett: „Asszonyom és a kd szerelmes gyermekei.“ Rimay még „kedves házanépi“-ről is beszél (RimLev. 320, 1629-ből), de aztán nála is és a századon át egyebüttl is csak ilyeneket olvasunk: „Minden lelki testi jókat kívánok K-nek *kedvesivel együtt*“ (LevTár 2:272, 1639-ből). „Áldja meg Isten *kedvesivel együtt*“ (uo. 2:323, 1662-ből). „Istentől minden áldásokat kívánok uram kdnek *kedvesivel együtt*“ (TörtTár 1881. évf. 210, 1676-ből). A *kedves*-nek ‚Geliebter, Geliebte‘ jelentését is már a XVII. század végétől fogva ismerjük (Thaly: Adal. 1:156).

A *Kedvesem* megszólítást a szentimentális XVIII. század vége hozta divatba; Kazinczyt nem csak László öccse szólítja Kedvesem-nek, hanem egészen idegen ember, Molnár János is így ír neki: „Tekintetes Uram és Kedvesem!“ (KazLev. 1:150, 163). Ennek a kornak azonban a *kedves* már nem elegendő; ahogy a tiszteletes-ből nagytiszteletű, mélytiszteletű, a tekin-

⁵ LevTár 2:300, 1644-ből. RédeiMaradv. 120, 1660-ből; LevTár 2:389, 1690-ből; uo. 2:368, 1705-ből, 2:420, 1706-ből; 2:375, 1709-ből; MuzTörzs. 1740, 1775; KazLev. 1:4, 1763-ből.

tetes-ből nagytekintetű, a méltóságos-ból nagyméltóságú lesz, azonképpen „*nagy kedvességű barátom*“-nak szólítja Kazinczy Cserey Farkast (KazLev. 5:61, 1807-ből).

Csak a XVII. század közepe táján indul útjára a *jóakaró* mint udvariassági jelző; persze ez is régi összetétel, de csak az 1660-as években kezdik a magyar levélírók egymást „jóakaró uram“-nak tisztelni. Olyan korban bukkan fel ez a jelző, amikor az udvari ember életszabályainak is egyik legfontosabbja a patrónuskeresés. Nyilván azt várnók, hogy a nagy úr a kisebb rendűnek, a pártfogásra szorulóknak, vagy a helyzeténél fogva hatalmas a vele egyenrangúnak a jóakarója, ahogyan Rákóczi György erdélyi fejedelem ígéri Rimay Jánosnak, hogy „mindenkor *jóakaró*, kedveskedő és szolgáló barátja“ akar lenni (RimLev. 339). Azonban már a XVII. század második felében nemcsak Széchy Mária szólítja Teleki Mihályt „nekem böcsülettel való *jóakaró* Uram“-nak (TörtTár 1895. évf. 503, 1667-ből), hanem Thököly Imre is így tisztel nála sokkal kisebb rangú tiszteket: „Nemzetes vitézlő Peley Ferenc somlyai vicekapitány *jóakaró* uramnak ő kegyelmének“ (ThökLev. 239, 1680-ból). „Tekintetes nemzetes Frater István *jóakaró* uramnak“ (uo. 240, 1681-ből). Hogy gróf Mikes Mihály Rákóczi teljhatalmú megbízottját „Tekintetes Úr, kedves *jóakaró* uram“-nak szólítja, az érthető (TörtTár 1906. évf. 202, 1704-ből), de mikor gróf Széchenyi Antal egy városi jegyzőt „Bizodalmas *Jó akaró* Notarius Ur“-nak szólít, akkor itt a „jóakaró“-nak már pusztán szokás-értéke van s tartalma csak annyi, mint mikor ugyanennek a levélnek a végén a gróf a notárius uram „tökéletes igaz szolgájá“-nak vallja magát (MuzTörzs. 1742). Pusztán udvariassági szavá válását legjobban az olyan levelek mutatják, amelyekben a címzett is, meg a levélíró is „jóakaró“; gróf Batthyány Lajos „*Jó akaró* Kedves Farkas Ur(am)“-nak szólítja azt, akinek maga is „kész *jó akaró* szolgája“ (MuzTörzs. 1760), gróf Festetics Pálnak meg a tulajdon gazdatisztje „*Jó akaró* tisztartó Uram“, akinek viszont ő is „Igaz *jó akarója*“ (uo. 1750).

*

A *szív*-nek a társas érintkezésben való sűrű emlegetése is a XVII. század második felében kezdődik. Maga a *szíves* szó is ennek a századnak az alkotása, de még Pázmány a „szíves ember“-ről olyan értelemben beszél, hogy „mint az orosz lány

ordítás, úgy meg-rettenti a szives embert-is a király haragja“ (Préd. 112), Zrinyi meg Deli Videt hasonlítja „szives-oroslán“-hoz (ASyr. Aa4b), vagyis az egyik bátor emberről, a másik bátor oroslánról szól. Azonban a *szives* a század hetvenes éveinek leveleiben már „szivem szerint való, jó szívvel való“ jelentésben a szolgálatra való készség egyik kifejezője lesz. Már a század elején is néha „jó szivből való“ szolgálatukat“ ajánlják egymásnak az emberek (RimLev. 296, 1626-ból), ám csak ötven esztendővel később olvasunk ilyeneket: „Ezzel az Istentől áldást kívánván Kd *szives fáradtságára*“ (TörtKal. 114, 1679-ből); „Kd *szives fáradozását* böcsülettel recognoscálni akarjuk“ (TörtTár 1880. évf. 418, 1681-ből). „Vaji uram ő klme nem kételkedik kegyelmed ígirt jó akarátjában, *szives* segítője ő klme is klmed dolgainak“ (uo. 1881. évf. 139, 1690-ből).

Csak a következő század formálja ki a *szives*-sel való egyéb udvariassági fordulatokat; így 1740 táján kezdenek az emberek egymásnak *szives üdvözlét*-et küldeni: „Az Asszony *szives köszöntése* mellett magamat kedves sogor ur(am) *szives affectio*-jában ajánlom“ (Sz. Király György, MuzTörzs. 1741); „Kalocsai Érsekségemhez nyilatkozottat *szives üdvözlétét* . . . nagy köszönettel s hasonló kötelességgel vettem“ (gróf Csáky, uo. 1745). „Bajnárul 23-dik prsentis költ Méltóságos Bátor Uram Levelét és abban foglalt *szives üdvözlését* Nsgdnak aláza-tossággal vettem“ (Szondy Kata, uo. 1750). — A „*szives sorai*“-nak első megjelenését láthatjuk Benkő Ferencnek ebben a mondatában: „*Szives levele* egy tiszteletre méltó tárgy léssen mindenkor nállam“ (KazLev. 2:225, 1791-ből). Ekkor vallják magukat az úri osztály tagjai mások *szives tisztelőjé*-nek,⁶ ekkor kezdenek *szives tisztelettel* lenni egymás iránt, ettől fogva beszélnek „az Úrnak *szives tisztelettel* vett levelé“-ről,⁷ amint-hogy maga a *tisztelet* is — később sor kerül rá — csak a XVIII. század második felében lesz udvariassági szóvá.

A *szívesség* szó, amely ma ellenszolgáltatás nélkül való baráti cselekedetet jelent, a levelekben való felbukkanásakor, az 1780-as években még tágabb körű: szívbeli hajlandóságot, jó-akaratot jelent: „Attyafiságos *szívességébe* ajánlott maradok“ (Tihanyi S., MuzTörzs. 1780). „Ez által hozzám mutatott *Szívességét* az Urnak nagyra bötsülöm és köszönöm . . . Tapasz-

⁶ KazLev. 2:10, 1790-ből.

⁷ KazLev. 5:207, 1807-ből.

talt *szívességébe* ajánlott maradok minden betsülettel és *szíves-séggel*“ (gróf Széchenyi F., KazLev. 2:9, 1790-ből).

A *szívesen* ma a szolgálatra való készségnek a kifejezése: *szívesen* vagyok segítségére, *szívesen* teljesítem a kérését vala-
kinek. Ezt a készséget a XVI. és XVII. század embere az *örö-
mest* szóval fejezte ki: „*eremest* zolgaltam neky zolgalok es“
(LevTár 1:238, 1557-ből); „k. *ewremest* zolgalok“ (uo. 1:221,
1557-ből); „Kyre mynidenkor az en kewes zolgalatommal *ighen
eremesth* kez vagyok“ (uo. 1:355, 1559-ből). A XVIII. század
előtt nem is találkozunk a szolgálatkészségnek más kifejezésé-
vel, csak nagy ritkán olvashatjuk azt, hogy valaki „*szíve sze-
rint* törekedik“ barátja dolgában.⁸ Ám a XVIII. század elején
a *szívesen* lesz a régi fordulat helyettesítője: „*szívessen* anélkül
is zolgalok Kk“ (Boronkay M., MuzTörzs. 1720); „Sogor
Uramnak *Szívessen* zolgalok“ (Büky Pál, uo. 1760). A szót
ebben a jelentésében használjuk ma is; de akkor még tartalma-
sabb volt, etimológiai hovatarozása nem homályosult el, ezért
az udvariasság nyelvében egyéb kapcsolatai is vannak; nem-
csak ilyeneket olvasunk: „Isten keglDET szerencésen éltesse *szí-
vesen kívánom*“ (MuzTörzs. 1722, 1741, 1745), hanem még azt
is, hogy „*szívesen* bának’ valamit: „Az neheztellésnél is *szí-
vesebben bánom*, hogy azon való busulásoddal erőtlenségedet
nagyobbítod“ (Bükk A., uo. 1741); sőt még „*szívesen* condoleál-
nak’ is: „*Condolealok szívessen* atyafiságosan jelentett szomo-
ruságához“ (Grassalkovics A., uo. 1750).

A *szívből*, sőt *tiszta, igaz szívből* való jókívánság vagy üd-
vözlés is csak a XVIII. század magyarjának ajkán születik
meg: „*Tiszta szívünkől kívánjuk*“ (A rozsnyói süvegesek II.
Rákóczi F.-nek, TörtTár 1884. évf. 729, 1704-ből). „*Tiszta igaz
szívemből kívánom* . . .“ (Rajcsányi Á., MuzTörzs. 1746). „Igaz
alázatossággal zolgalok és Istentül eő sz. fölségítül telles uri
contentumokat *Tiszta Igaz szívemből kívánok* az Urnak“ (Ma-
kai B., uo. 1746). „Ezen levélnek írója *szívből köszönti* a Te-
kintetes Urat“ (Varga M., uo. 1740).

⁸ LevTár 1:180.

Ú R I E M B E R

XVII. század második felében egy olyan udvariassági jelző bukkan fel, amely a késői barokk idők új emberideálját hozza szemünk elé; ez a jelző az *úri*, az új emberideál pedig az *úri ember*. Hiszen azelőtt is beszéltek *uri rendec*-ről (NySz), de az *úr* szónak, amellyel az Árpádok idejében királyi heregeket tiszteltek, még a XVI. században is olyan előkelő volt a társadalmi értéke, hogy az *úri rend*-en a születési arisztokráciát gondolták. Ám az *úri ember*

kapcsolat csak most kél szárnyra, csak mostantól fogva kezdik egymást ezzel tisztelni nemcsak a főrangúak, hanem a főrangúak társaságában élő középrendűek is. A nyugati műveltségű Vitnyédi Istvánnak, a költő Zrinyi udvari emberének leveleiben találkozunk először az *úri emberség*-gel: „Megismertük azt már mi sokképen, mert mind esküvésével, mind keresztény hűtivel, mind *úri emberségével* sokszor megcsalt bennünket“ (VitnyLev. 2:197, 1664-ből); egy előkelő magyarra haragszik ilyen kemény szóval a levélíró azért, mert szeretett ura ellen ármánykodik. Majd Széchy Mária nevezi Teleki Mihályt *úri ember*-nek: „Édes jóakaró Teleki Uram, ismerem oly becsületes hazája szerető *úri embernek* Kdet“ (TörtTár. 1895. évf. 504, 1667-ből). Gróf Teleki Mihály az Erdélybe küldött Radvánszky Jánosnak írja: „Eddig is olyan egy *úri emberre* szükségünk lőtt volna Erdélyben“ (uo. 1906. évf. 7, 1704-ből); aztán a XVIII. században mind gyakrabban beszélnek „egynyihány rendbéli *uri emberek*“-ről (Mezőszegedi F., MuzTörzs. 1730) és a harmincas évektől kezdve alig vehetünk kezünkbe levelet, amelyekben az *úri ember*-rel, vagy az *úri*-nak egyéb jelzői használatával ne találkoznánk ilyen formán: „Ne vegye

annyira az Ur Eötsim Uram, mintha én egy olly jeles *Uri embertül* és meg hitt jó *Uri Attyamfiatul* mint az Ur Eötsim Uram legh kissebben is el partultam volna“ (Rajcsányi Á. Zerdahelyi I-nek, MuzTörzs. 1746).

Ki volt a XVII. század végétől fogva az *úri ember*? Faludi erkölcsi műveiben, amelyek az ő előtte való százészetendő nyugati társadalmi felfogását tükröztetik, találhatunk némi támasztékot az 'úri ember' fogalmának megismerésére. „Tanult, forgott és már hivatalhoz kötött *uri személyek*“ -ről beszél egy helyütt (NU. 311), másutt meg a táncról és a muzsikáról szólva azt mondja, hogy „a világ deliái megkívánják mind a kettőt, ugymint az *uriásan nevelt erkölcsnek* tulajdon cifráját (NE. 28). Az Udvari Ember-ben is az ilyen 'úri személy'-nek szól ez az oktatás: „Nem éred bé vele, ha kiköszörülted eszedet, az akarat is megkívánja az ő csínját és a külső magaviseelés tulajdon saját cifráját. Találunk embereket, akik belől kívül mindenünnen ékesek és soha sem vetköznek ki a *gála-szépéből*: amit gondolnak, helyes, beszédek rendes, természetük deli, magaviselések mindenképpen kellő-tetsző, csuda benne a készség és szívgerjesztő az illendőség“ (420. l). Íme, tanult, forgott, hivatalt viselő, helyes beszédű, jól öltözködő, táncban és muzsikában otthonos az *uriásan nevelt úri személy*.

E jegyekből akkor is tüstént ráismernénk a barokk embereszményre, a *cortegiano*-ra, az *honnête homme*-ra, a *galant*-ra, a *gavallér*-ra,¹ hogyha nyomra vezetődül nem ötlene szemünkbe a *gála* is, amely spanyol hazájából az úri életforma példaadásával együtt indult el a XVI. század végén kelet felé.

Nem akarom tüzetesen fejtegetni, hogyan lesz az irodalmi, művészeti, társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok együttes hatása folytán a renaissance antik heros-ideáljából a barokk virágkorának *athleta Christi*-je, „*Jézusnak megszentelt hadnagya*“ mellett² a társaságban nők körül forgó, tanult, művelt, jól öltözködő és jó megjelenésű gavallér az az eszménykép, amelyre mindenki mint követendő példára

¹ Szerb Antal: Az Udvari Ember, *Minerva* V, 224—286. l. Brunot: *Histoire de la langue française* III, 235, 256. Fritz Schramm: *Schlagworte der Alamodezeit*, Beiheft zum XV. Bd der *ZfdWf.* 33. és 50. l.

² Horváth János: Napkelet IV. 341.

tekint.³ Hogyan, mint jut el hozzánk ennek a szalonembernek, udvari embernek, gavallérnak társadalmi eszménye, azt egyelőre nehéz volna megmutatni; de az a körülmény, hogy főrangúak és főrangúak társaságában élő művelt köznemesek ajkára tolul az *úri ember* szó először, rámutat arra a társadalmi rétegre, amely ennek az eszménynek helyzeténél, nyugati műveltségénél fogva közvetítője volt. A magyar *úri ember, gavallér* története sok egyéb társadalmi kérdés történetével együtt még megiratlan; de amennyire multunkat ismerjük, bizvást mondhatjuk, hogy a XVII. és XVIII. század magyar 'úri embere' más volt, mint a párizsi szalonok vagy az apró német fejedelmi udvarok galanja vagy gavallérja. De az előbb elmondottakból kétségtelen, hogy az *úri* a magyar földbe átlántált udvari embereknek, gavalléroknak, vagy legalább is az ilyenekül tisztelteknek jelzője volt. Fontos benne az, hogy már nemcsak a születés vagy társadalmi állás előkelőségét, hanem az egyéni értéket is hangsúlyozza. Hogy azért szinte egész életén át mégis csak közép- és főnemesek jelzője, az természetes: hisz az úri embernek előbb ismertetett belső és külső tulajdonait az akkori gazdasági és társadalmi viszonyok között még csak igen kevés nem-nemes szerezhette meg. A XVIII. század közepe táján már úgy tetszik, hogy az *úri* jelző minden birtokos, hivatalt viselő nemes embernek kijár. De hogy azért a 'társaságbeli' lényeges jegye az úri ember fogalmának, arról igen meggyőzően szól hozzánk egy magyar iskolai vígjáték, a „Fen-héjázó, és maga sorsával meg nem elégedő embernek holondsága“, melyet először 1769-ben „az Egri Diszes ifjuság“ adott elő. Ez a kitűnő magyarsággal írt munka, amely Molière *Le bourgeois gentilhomme* c. vígjátékának jezsuita iskolai adaptációja,⁴ a francia *gens de qualité*⁵ magyarját két ízben egymás után ugyanolyan kapcsolatban más-másképpen adja. Jordán úr, az úrhatnám polgár ajkáról hangzik el ez a mondat: „A' szabó azt mondotta, hogy az *uri feő emberek* regvelenkint, mind illenben [ruhában] szok-

³ W. Weisbach: Der Barock als Kunst der Gegenreformation 58. és 196. Ermatinger: Barock u. Rokoko in d. deutschen Dichtung 101. s. köv. Vossler: Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung 354.

⁴ Gragger Róbert: Molière első nyomai a magyar irodalomban, IrodKözl. 19:147. és köv.

⁵ Brunot i. m. III, 236, IV, 319.

tak jární: Mon tailleur m'a dit que *les gens de qualité* étoient comme cela le matin“ (IrodKözl. 19:329) — egy perccel előbb az ugyane francia szavakkal kifejezett fogalmat így adja vissza: „Én ma szép uj ruhával fel-ékesítem magamat, mint egy *galánt gavallér*hoz illik“ (uo.). Íme az *úri főember* és a *galánt gavallér* mint ugyanannak a társadalmi eszménynek magyar kifejezései.

Az *úri ember* eszményének az antik herossal való kapcsolatát igazi barokk módon szemlélteti az a lakodalmi köszöntő vers, amelyet 1760-ban Zoványi György írt Báró Kemény Simon és Wesselényi Polyxena esküvőjére. A „költő“ versének végevárhatatlanul hosszú címében a völegényt „Vir-tussaira nézve Krónikák' örök Ditséreteit Érdemlő Hazánk' köz-javára született *Ifju Uri Heros*“-nak nevezi, a meny-asszonyt meg „Pálmás virtusokkal fénylő, Momustól is Meg-ditsérendő Tiszta Erköltsü *Ifju Uri Heroína*“-nak tiszteli (MuzTörzs. 1760). — Ez az *úri heroina* már nem a Holo-fernes-ölő Juditok hősi magatartásában jelenik meg, hanem az *úri ember* méltó párja, akit műveltség, finom elme ékesít; így is jellemzi őt a versszerző, mondván: „Tanult ugyan-is Ez Szent Theologiát, Tanulta bövséggel a' Philosophiát, Tud böltsen eleget régi Históriát, Tud ha kivántatik *tréfás Politiát*.“⁶ Íme a *politia*, a francia *politesse*-nek nem eredete, hanem jelentése szerint való latinja világosan utal a *dámá*-ra, a *gavallér*-nak társaságbeli párjára. Ez a *dáma* szó, amely a németeknél már a XVI. század első felében járatos,⁷ nálunk sem Csokonainál bukkan fel először („Dorotya vagyis a *dámák* diadalma a fárságon“), hanem már száz esztendővel előbb beszél Bethlen Miklós „két igen szép ifjú *úri dámá*“-ról (Önélet. I, 319); ettől fogva aztán sokszor esik szó levelekben „nagy Kavallérok és czifra *Dámák*“-ról (KazLev. 1:42, 1783-ból). Tárgyunk szempontjából igen érdekes, hogy a *dámá*-nak a magyar ajkon való megjelenésével egy időben találkozunk először az *úri asszony* emlegetésével: A' Méltóságos Gróf *Uri Ifju Asszony Bánffy Kristina*“ (IrodKözl. 18:67, 1718-ból); „Méltóságos Bánffy Kata *Uri Asszony* ő Nagysága“ (uo.); „Nagy Titulusokkal nevezetes

⁶ Versszerzőnk mintha csak Le sieur de Grenailles *L'Honnête Fille* c. munkáját (1640) használta volna forrásul, ahol az „ifjú *uri heroina*“ tudnivalói ezek: „l'astronomie, la morale, la politique, l'éloquence, le latin et même le grec, l'histoire“. (L. Magendie i. m. 382. l.)

⁷ Schramm i. m. 59.

Méltóságos Bethlen familiából való nagy gróff *Uri Aszszonytól*, Méltóságos Bethlen Kalára *Uri Aszszonytól*“ (uo).

A XVIII. század közepéig egyre bővül ennek a jelzőnek a használata. Már az 1690-es években kezdenek az úri emberek *úri személyé-ről*, *úri ajánlásá-ról* beszélni: „Méltóztassék... magát is *úri személye* szerint közinkben megalázni“ (Abauj rendei a főispánnak, TörtTár 1896. évf. 711, 1693-ból). „Ngodnak is méltóságos *uri* személyét s kegyes gratiáját s favorát... előttem. viselvén“ (uo. 1896. évf. 712, 1699-ből). II. Rákóczi Ferencnek *úri hívei* vannak: „Az fejevári házak reparatiójában Kd legyen industriosus egyetértvén gróf Teleky Mihály *úri hívünkkel*“ (Radvánszky Jánosnak, uo. 1906. évf. 212, 1704-ből). Sőt *úri* lesz most már minden, ami az úri ember személyével összefügg; egy meghalt úri asszony „*keserves Uri férjé*“-ről beszélnek (IrodKözl. 18:68, 1718-ból); a címzettnek *úri gráciájá*-ba ajánlják magukat, *úri válaszá*t várják, megköszönik *úri levelét*: „Kgd *úri gratiájában* magamat alázatosan recommendálván, maradok éltem fottáig Kgd alázatos szolgája“ (Klein J. Rimay J.-nak, TörtTár 1906. évf. 201, 1704-ből). „Ezzel ajánlom magamat Nagyságod megtapasztalt *úri gratiájába*“ (Bay F. Kemény S.-nak, KemOkm. 192, 1709-ből). „Bizom is Kglmetek *Uri jóakarattyába*“ (Ilosvai Mária, MuzTörzs. 1730). „Ajánlom magamat *úri becses indulataiba*“ (Kaz. Király Pálnak, KazLev. 1:453, 1789-ből). „*Uri levelét* az két hordó borral együtt illendő becsülettel vettem“ (TörtTár 1880. évf. 393, 1709-ből). „Kd *úri levelét* alázatosan vettem“ (uo. 1885. évf. 388, 1712-ből). „*Uri érdemes leveleit* vettem minden illendőséggel“ (KazLev. 2:165, 1791-ből). „*Betses Uri Levele* az Urnak Tábla Biró Urnak“ (uo. 13:258, 1815-ből). „*Uri válaszá*t elvárom“ (Ilosvai M., MuzTörzs. 1730).

Végül már az úri embernek nemcsak a háza, fáradsága lesz úri, hanem a keze is, amelyet a XVIII. század közepén kezdenek nálunk levélben csókolni: „Az ő illy véletlen szomorú Halálán gyászba borult *Uri nagy Bánffi Ház*“ (Irod. Közl. 18:68, 1718-ból). „Az Urra Eötsim Uramra és az egész *Attyafiui Uri Házára*“ (Rajcsányi Á. Zerdahelyi I.-nek, MuzTörzs. 1746). „A Tekintetes Urat *Uri házával* együtt tiszta szivből invitályuk“ (KazLev. 13:293, 1815-ből). „*Uri faradcsagát* Ngos Generalisom hálaadással fogja venni“ (Kiss J., MuzTörzs. 1750). „Consiliariusné Aszszonyom nénnyének *Uri kezeit tsokolom*“ (Zerdahelyi S., uo. 1765). „Tettes Nagy

jo Aszonyomnak, én Társomal együtt alázatossággal *tsokolván Tettes Uri kezeit. Uri angyalkát ő szent Felsőge éltesse*“ (Ondruss S. Kubinyi G.-nak, uo. 1765). A „tekintetes úri kezei“ meg az „úri angyalka“ a legmagasabb foka annak az alázatos udvariasságnak, amelyet e jelzővel kifejeztek; valóban, e kortól fogva, bár társadalmilag egyre terjed, bizonyos józanságot tapasztalhatni az *úri* jelző használatában, talán azt a józanságot, amelyet a rokokó a barokkal szemben hasonló szellemi tartalom mellett is jelent.⁸

Az *úri* jelző lassú haldoklása a XIX. század első tizedeitől fogva figyelhető meg, ekkor kezd eltűnni legműveltebbjeink, a magyar írók és költők ajkáról. Ám azért Kisfaludy Sándor még 1834-ben is Fáy Andrásnak „becses Uri levelé“-ről beszél (IrodKözl. 19:243), mert költőnk a vidéki birtokos nemesség közt töltötte életét, ahol ez a jelző a szabadságharcot is túlélte s még az ötvenes években is elég gyakran ajánlják magukat egymás „*úri* vonzalmiba“ (Forster B., MuzTörzs. 1851), sőt ekkor még új változata is támad az *úri ember*-nek: az *úri egyén*.⁹

Az *úri* jelző még most sem halt ki egészen; régi nemesi kúriák tájékán itt-ott még meghúzódik és magamat is valahogy a száz esztendővel ezelőtt letűnt világ hangulatába ragadott nemrég egy felvidéki udvarházban kelt néhány soros levél, amely *úri* barátságomra hivatkozik.¹⁰

⁸ Herbert Cysarz: Deutsche Barockdichtung 275. Fr. Schürr: Barock, Klassizismus und Rokoko in d. frz. Literatur 36.

⁹ „Egy Nógrádi *Úri Egyén*... az érintett Nógrádi *Úri Egyén*“ (Madarassy Lajos, MuzTörzs. 1851).

¹⁰ Nem tudom, nincse-e valami kapcsolat e jelző és a német *adelich* hasonló használata között: „Dero gantzen *adelichen Hauses*“ (Steinhausen i. m. 2:378) „Dasjenige *Hoch-Adeliche Hausz*“ (Oesterr. Secr. 403).

DRÁGA, BECSES, ÉRDEMES

most tárgyalt úri jelzővel kapcsolatban, ha visszaemlékezünk, nem egyszer találkoztunk a *drága, becses, érdemes* jelzővel, de csak a XVIII. század második feléből való levéltöredékekben. A III. Károly idejétől fogva rohamosan erősödő német társadalmi és irodalmi hatásnak a gyümölcse mind a három; az első a német *teuer*-nek, a másik kettő a *wert, würdig*-nek magyarázása.

A német szentimentális barátságoknak mondhatni beteges korszakában a *teurer, teuerster Freund* megszólítás még kevés is volt annak az érzelmentgernek a megérezkítésére, amelyet a levélírók sokszor ismeretlen barátok iránt is kifejezésre akartak juttatni. Nálunk azonban valami szokásos, divat szerint kijáró, tartalmatlan szó lesz belőle, amelyről határozottan meg lehet állapítani, hogy felbukkanásától a mai napig, azáltal, hogy lassanként a valóban benső érzelmi kapcsolatok kifejezésére korlátozódik, értékben, tartalomban egyre gyarapodik. Mert 1740-től fogva a múlt század negyedik évtizedéig nemesak az „Édes *Drága* Batyam Uram“, „*Drága* Édes Uram Öcsém“¹ járja, nemesak „Mélt. Báró *Drága* jó Uram Batyam“-nak vagy „Bizodalmas és kedves nagy jó Uram *drága* jó Uram Sóghorom“-nak szólítják egymást,² hanem ilyeneket is olvasunk: „Tekintetes *Drága* Jo Aszonyom“, „Bizodalmas Itélő Mester Uram, Nékem kiváltképpen való *Drága* Nagy jó Uram.“³ Hogy Kazinczyt Baróti Szabó Dávid „Kedves *drága* Ötsém“-nek, Dessewffy József gróf pedig „*Drága* édes kedves Ferentzem“-nek szó-

¹ MuzTörzs. 1740, 1742.

² MuzTörzs. 1741, 1745.

³ MuzTörzs. 1760, 1750.

lítja,⁴ az kétségtelenül meleg barátságuk megnyilvánulása; hogy Baresai Ábrahám Radvánszky Jánosnak „*Drágalátos Orestesem*”⁵ az, amint az Orestes és Pylades barátságára való utalás is mutatja, szintén mély érzelmi kapcsolatok kifejezője. Ám bajos volna tartalmatlan udvariaskodásnál egyebet kiérteni abból, mikor Grassalkovics Antal ezt írja: „Ma reggeli 9 órakor az mi *drága Ersekünk*... boldogul ki múlt e világbul”⁶, vagy amikor a grófi férjnek a tulajdon feleségéről mint „a mi *Drága* és különösen tisztelendő Mlgs Groffnének”-ről beszélnek;⁷ manapság az ilyen *drága* jelzőnek pisztoly-párbaj lenne a legenyhébb következménye. Nem kevésbé mosolykeltő az, hogy Molnár János Kazinczynak „a' T. Úr *drága* levele bekkenőjé”-ről beszél, meg hogy Lánczy Ferenc ugyancsak Kazinczynak „*drága* Uri favoriban ajánlott” marad.⁸

*

A *becses személye, levele, neve, becses figyelme* kifejezések a hetvenes években kezdik hódításukat. Íme néhány adat legrégebbi előfordulásukra, úgy amint időrendben a szemem elé ötlöttek: „Ha az Úr velem még tovább is jóságát *becses írásával* éreztetni meg nem fárad, örökösön kötelez” (Bessenyei S., IrodKözl. 16:71, 1771-ből). „Öcséd uradnak *böcsös könyve*” (Radvánszky J. Bessenyei S.-nak, uo. 16:78, 1772-ből). „A Betü-Rakó az utolsó igazításbann szörnyüképpen elhibázza az Urnak előttem mindenkor emlékezetben lévő *betses Nevét*” (Rát Mátyás Kazinczynak, KazLev. 1:137, 1787-ből). „Az Egek vigyázzanak *betses Életedre*” (Kis J. Kazinczynak, KazLev. 1:137, 1787). „Ma vettem *becses levelet*” (Szirmay A. Kazinczynak, KazLev. 2:6, 1790-ből). „Ha a gazdálkodás bajai megengedik, méltóztassék *becses jelenlétével* bennünket megörvendeztetni” (Szemere Pál, KazLev. 13:43, 1815-ből). „De kitsoda vagyok én, és kitsoda Tekintetes Kazinczy Ferentz Úr, hogy *betses Figyelmét* nyomorult soraimmal bátorkodom terhelni” (Id. Ferenczy I., KazLev. 21:427, 1830-ből).

Az *érdemes*, bár nyilván a *becses*-sel egyazon német

⁴ KazLev. 1:17, 17:62.

⁵ IrodKözl. 21:207.

⁶ MuzTörzs. 1760.

⁷ MuzTörzs. 1780.

⁸ KazLev. 1:141, 21:153.

tőről fakadt, mindjárt megjelenésekor egészen más jelentésű; beszélnek ugyan „*érdemes* Leveléről az Úrnak“⁹, sőt a testőr Czirjék Mihály nem áttal illet írni: „Tisztelem *érdemesei*-det“¹⁰ (,deine Werthen’), akiken Kazinczy hozzátartozóit érti, ám általánosságban nagy különbség van a kettő használata között: a *becses* az egyén, az *érdemes* a közösség számára való értéket hangsúlyozza. Ugyanez a különbség a két jelzőnek superlativusa, a *nagybecsű* és *nagyérdemű* között; mindkettő a század végén jelentkezik, ekkor kezdenek „nagybecsű aján-dékod“-ról, „nagybecsű leveled“-ről, „nagybecsű barátságod“-ról¹¹ írni, sőt csakhamar „megbecsülhetetlen Barátom“-ról, „minden becslet felyül muló szép leveled“-ről is olvashatunk.¹²

Az *érdemes*-nek és *nagyérdemű*-nek említett értékét nyilvánvalóvá teszi az ekkor felbukkanó „*érdemes hazafi*“ megszólítás. Ebben a két század határán egyre nagyobb körre terjedő megszólításban igen érdekes szellemtörténeti tanulság rejlik. II. József uralkodása utolsó esztendeinek nemzeti felbuzdulását, a haza, az alkotmány sorsa iránt egyre fokozódó lelkes érdeklődést ismerve, a magyar viszonyokból is megmagyarázhatónak tarthatjuk ezt a megszólítást. De az a körülmény, hogy éppen a „rein menschlich“ rajongójának, a világpolgári eszmékkel telített Kazinczynak az ajkán születik meg s az ő társaságából terjed tovább, mégis arra készítet bennünket, hogy egy kissé hazánk határain túl, nyugat felé tekintsünk. Hosszabb fejtegetés helyett utalunk Meinecke könyvére,¹³ amely a német szellem zászlóvivőinek gondolatait tüzetesen elemezve mutatja meg, hogy a jellemében egészen világpolgári XVIII. század végén feltörő nemzeti gondolat legjelesebb képviselőiben is át meg át volt itatva az előző évtizedek nemzetfeletti, egyetemes emberi ideáljaival. Humboldt Vilmos, Novalis, Schlegel Frigyes műveiben más és más módon, de helyenként mindegyiknél szinte vegyületi egységben jelentkezik a nacionalizmus meg az általános emberi gondolata. Sőt Fichte is, aki 1807-ben tiszta nacionalizmustól fűtött beszé-deit intézte a német nemzethez, még hét esztendővel előbb a hazaszeretet és világpolgári gondolkodás („Vaterlandsliebe und Weltbürgersinn“) szoros együvértartozását hirdette (id. m.

⁹ KazLev. 1:118.

¹⁰ KazLev. 1:62.

¹¹ KazLev. 2:468; 5:106, 220; 17:204, 293.

¹² KazLev. 5:32, 292.

¹³ Fr. Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat, 3. kiad. 1916.

1:94. l). Ilyen megvilágításban aztán semmi feltűnőt sem találni abban, hogy éppen ez a világpolgári gondolatokkal átítatott kör bocsátja szárnyára az „*érdemes hazafi*“ megszólítást, amelynek nagy tisztesség-voltát, hamar való elterjedését természetesen akkori magyar viszonyaink magyarazzák. Először Aranka Györgyöt illeti Kazinczy a „rég ólta tisztelt *érdemes Hazafi*“, „*érdemes tisztelt Hazafi*“ megszólítással; majd Kazinczyt is mind többen tisztelik így: „Te nemeslelkű *nagy-érdemű Hazafi*“, „Tekintetes Úr! *Nagy érdemű 's Tudós Hazafi*.“¹⁴ Ez a nemzeti ügy szolgálatával szerzett megbecsülés szól ki magából a jelzőből is még a XIX. század elején a „Nagy érdemű Tekintetes Úr“, „Nagyérdemű barátom“, „K. F. Urnak, több Tettes Ns Vármegyék nagy érdemű Tábla Birájának“ és más efféle megszólításokból.¹⁵ De hogy ez a nagy tisztességet jelentő *nagyérdemű* jelző is mennyire lehanyaglott, mielőtt aránylag rövid élete után sírba szállt, azt minden magyaráztatnál jobban mutatja a vásári kikiáltók „*nagyérdemű közönség*“-e, amellyel 1843-ban találkozunk először.¹⁶

Az „*érdemes hazafi*“-nál még hatásosabb, még többet mondó a „Nagy Haza-Fi“, ahogy Endrődy F. tiszteli Kazinczyt.¹⁷ A *hazafi* maga is csakhamar jelző lesz, majd a mult század elején a *hazafiúi* melléknevet képezik belőle: „Vettem ismét a Tekintetes Ur tudományos *hazafi* ajándékát“ (Prónay L. Kazinczynak, KazLev. 2:30, 1790-ből). „Szivembe zárt *Hazafi Polgár* Mlgs Cserey Farkas Ur“ (uo. 5:1, 1807-ből). „Vegyétek külömböztetett *hazafiui* köszönetemet“ (Szenvey Kazinczynak, uo. 21:35, 1829-ből).

A „*nagy hazafi*“-val kapcsolatban még meg kell említenünk, hogy Kazinczyék, nyilván német hatás alatt, de a szavak hangulati értékének tudatos mérlegelésével szívesen alkalmazták ezt a *nagy* jelzőt vagy valamilyen jelentésbeli rokonát, mikor a jelzett szó pusztán a *férfi* vagy *ember*: Kazinczynak Kiss János „*Nagy Férjfi*“, „*Páratlan férjfi*“, Pyrker László „*páratlan nagyságú Ember*“; Guzmicsnak Kazinczy „*dicső Férfi*“, „*dicső ember*“;¹⁸ érezzük, hogy e kevés szóval minden cikornyás jelzőnél többet akarnak mondani.

¹⁴ KazLev. 1:395, 517; 2:145; 5:188.

¹⁵ KazLev. 5:11, 332; 13:293; 17:204.

¹⁶ Honderü 1843, I, 618.

¹⁷ KazLev. 2:271.

¹⁸ KazLev. 5:90, 183; 21:105, 229, 222.

Kazinczynak az érdem és hírnév méltatására még egyéb jelzői is vannak; így nagyon szereti a ‚fény’ emlegetését, különösen a *nagyfényű* összetételben: „*Nagy és igaz fényű Hazafi*“-nak, „*Nagy és igaz fényű Férjfiu*“-nak szólítja Gróf Festetics Györgyöt, Báró Prónay Sándort; Kisfaludy Károlyt meg „*Nagy fényű férjfi, tisztelt társam barátom*“-nak.¹⁹ Eckhardt Sándor érdekesen fejtegeti, hogy a felvilágosodásnak, az Aufklärung-nak, a Siècle de la Lumière-nek a „fény“ a tudatosan választott szimboluma.²⁰ Nyilván a *nagyfényű* is a felvilágosodás eszmeköréből szökken minduntalan Kazinczy tolla hegyére. — Sőt még tovább mennek a hazafias érdem elismerésében: Kazinczy „*szent* tiszteletét“ jelenti id. Báró Wesselényi Miklósnak, „*szentül* tiszteli“ B. Prónay Lászlót, B. Prónay Sándornak pedig „*szent* hazafiuságú“ atyjáról szól.²¹ Pápay Sámuel Kazinczy barátságát „egy Szép Lélek’, egy *Szentelt Magyar Barátságának*“ nevezi, Kassai József pedig megköszöni Kazinczy „*Szent* fáradságát, hogy önkénytt igaz *Hazafiu* indulatjából“ támogatja igyekezetét.²²

Szentszentalizmusuk alig talál elég hatásos jelzöt érzelmeik fokának a kifejezésére; ök kezdenek „*legforróbb* tisztelettel“ adózni, „*legforróbb* köszönetet“ mondani, söt Guzmics Kazinczynak egy „*forró* tisztelőjé“-ről is beszél.²³ Kazinczynak Ráday Pál „*mennyei szivü*“ barátja, Dessewffy Aurél anyja pedig „A’ Méltós. Gróf *Isteni szivü* Asszony Anyja.“²⁴

¹⁹ KazLev. 5:342, 515; 17:116.

²⁰ A francia forradalom eszméi Magyarországon (Ember és Természet 6. sz), 11. s köv. l.

²¹ KazLev. 5:122, 338, 401, 445.

²² KazLev. 5:437, 13:70.

²³ KazLev. 1:77; 21:9, 78.

²⁴ KazLev. 5:303, 21:311.

XIX. század közepétáján egy olyan udvariassági jelző lesz általános használatú, amelynek elterjedése kétségtelenül összefügg hazánk akkori politikai viszonyaival. Szórványosan már a XVIII. század végén felbukkan a *magas* jelző; Mészáros Ignácnak nyilván német eredeti után készült Magyar Szekretariusa (1793) egy „hadi fejedelem“-nek „*magas* oltalmá“-ról beszél (99. l). A szabadságharc évtizedében is találkozunk vele, mikor „a figyelmező olvasó *magas* kegyébe“ ajánlja az író munkáját,¹ de a magánérintkezés még egyáltalán nem ismeri. Pedig a német hatásnak áradata ezt a jelzőt is elterjeszthette volna nálunk, hiszen a németben legalább is a XVIII. század közepétől fogva olyan közkeletű a *hoch* jelző, hogy előkelő embernek írt levelet szinte el sem lehet képzelni nélküle: a „*hohe* Gnade“, „*hohe* Güte“, „*hoher* Principal“, „*hoher* Befehl“, „*hohes* Wohlwollen“, sőt „*hoher* Trauerfall“ lépten-nyomon a szemünk elé bukkan.² Ám 1850-től kezdve egyszerre közkeletűvé válik a magyar úri és polgári osztály levelezésében is és ennek a hirtelen közkeletűvé válásnak az oka is egészen nyilvánvaló. Hogyha az ember a Nemzeti Múzeum levéltárának az ötvenes évekből való törzsanyagát forgatja, szinte több nyomtatvány akad a kezébe, mint kézirat; és ezek a nyomtatványok jobbára a katonai kormányzat két- vagy háromnyelvű parancsai, amelyek minduntalan a „*hohes* Ministerium“, „*hohe* Regierung“ rendeleteire hivatkoznak; persze ezek a kifejezések a magyar szövegben is így hangzanak: a *magas* miniszterium, a *magas* kormány. „*Magas* Császári és Királyi Ministerium“ (Szilágyi

¹ Pesti Divatlap 1846, I, 411.

² Oesterreichischer Secretarius, passim.

L., MuzTörzs. 1852). „A magas kormány“ (Gróf Andrássy Gy. uo. 1866). „A tiltott kártyajátékokra vonatkozó *magos* kormányi rendelet“ (uo. 1854). Ez időtől fogva mindjobban terjed a magánérintkezésben is, főképpen arisztokratákkal vagy miniszterekkel szemben: „*Magas* kegyei, melyekkel nyomorteljes létemet halmozza“ (Gróf Zichy L.-nak, uo. 1852). Az előkelő emberek „*magos* köré“-ről³ szólnak, az országbírónak „*magas* államférfíúi bölcsessége“ előtt hódolnak,⁴ a „főméltóságú“ hercegprimás „*magas* parancsai“⁵ és a miniszterelnök „*magos* kívánata“⁶ szerint cselekesznek.

³ Botár F., MuzTörzs. 1852.

⁴ Horváth B., MuzTörzs. 1861.

⁵ Apponyi Gy., MuzTörzs. 1862.

⁶ Gróf Chotek, MuzTörzs. 1864.

A MAGÁZÁS TÖRTÉNETE

ANAPSÁG a kevésbbé bizalmas viszony-
nak vagy a nagyobb tiszteletnek kife-
jezéséül a beszélgetők harmadik sze-
mélyben szokták egymást megszólítani:
Jöjjen el hozzánk ebédre a barátjával;
tiszteljük meg a házunkat! Nagyon fel-
tűnő jelenség ez; lélektanilag sem köny-
nyen érthető, miért fejez ki a harma-
dik személy nagyobb tiszteletet a máso-
diknál, különösen ha meggondoljuk,
hogy az ember csak embertársával szem-
ben él ezzel az udvariaskodó formával,

de ha vallásos lelke Istenéhez emelkedik, kinél bizonyára senkit
sem tisztel jobban, megelégszik a bizalmasabb második sze-
mélyű megszólítással. Az imádságok évezredes multjukkal e
tekintetben valóságos nyelv- és társadalomtörténeti emlékek:
emlékei annak a kornak, amikor a harmadik személyű meg-
szólítás egyáltalában nem volt használatos. Mert újabb fejlő-
dés ez a mi nyelvünkben és azokban az európai nyelvekben is,
amelyekben tudomásunk szerint járatos: a németben, olaszban
és a spanyolban. Annyira újabb magyar szokás ez, hogy a
XVI. századból való leveleinkben még nyomát sem találjuk.
E levelek tanusága szerint tegeztek akkor még egymást min-
den rendű és rangú emberek, bármilyen nagy is köztük a
különbség születés, társadalmi állás vagy kor tekintetében.
Tegezi a katona följobbvalóját, szolga az urát, fiú az apját-
anyját, tegeznek egymást egészen idegen emberek hivatalos
érintkezésben. A mai magázás csiráját mégis megtalálhatjuk
a XVI. század társalgási nyelvében, amint az itt következők-
ből ki fog világítani.

Mert ennek a XVI. századi tegezésnek különböző formái
vannak. Testvérek egymás között vagy a szülők gyermekeikkel
szemben többnyire a tegezésnek mai formáját használják:
„Szerelmes fiam, kérek az Istentől *neked* minden lelki és ez

világi jót és Isten adja, hogy sok új esztendőt élhess Istennek nevének dícséretére“ — írja Zoltán Imrének az édesanyja (LevTár 1:68, 1550-ből). Ám távolabb állók beszédében, írásában rendszeren ott találjuk a *Nagyságod*, *Uraságod*, de legtöbbször a *Kegyelmed* szót megszólításképpen. Ezek után az ige természetesen 3. személybe kerül, de azért az ilyen megszólításnak tegezés-volta nyilvánvaló, mert hiszen a *nagyságod*, *uraságod*, *kegyelmed* a birtokos személyranggal tisztán megjelöli a 2. személyt. De hogy a régiek érezték is a megszólítás második személyű voltát, az nyilvánvaló a XVI. század közepe táján még élő *te kegyelmed*, *te nagyságod* kapcsolattól: „Jelenchwk Ezth *The Naghságodnak*, hogh Bethlenbwl az my hazunktul az vigne Jöthwnk el hogh *The Nagh*(ságoddal) zembe legyekh“ (LevtKözl. 1:289, 1540-ből). *Tekegelmedet* azon kirem mint wramat hog *tekegelmed* ennekem meg bochasson“ (uo. 1:295, 1542-ből). Emlkezhetyk *vrasagod*, mykepen kenyergettem im nemeli nap *vrasagodnak* Kalmanchehen, hogy *kegielmed* ennekem egy zabad levelet zerzene“ (LevTár 1:352, 1559-ből). Jól figyeljük meg, hogy a levélíró a *nagyságod*, *kegyelmed*, *uraságod* megszólítást mindig kiteszi, ahányszor csak mondanivalója a címzett személyével valamilyé vonatkozásban van, kiteszi az összetett mondat minden tagjában, mai nyelvérzékünk szerint egészen feleslegesen. Amint azonban a mondatsor valamelyik tagjából elmarad ez a megszólítás, rögtön kiderül, hogy a beszédnek ez a formája csak udvarias tegezés, mert az ilyen megszólítás nélkül való mondatokban a megszólítotttra vonatkozólag második személlyel szerkesztik az ígét és második személyű birtokos ragot használnak: „Továbbá tudja *te kegyelmed*, meddig én szolgáltam *te kegyelmedet*, úgy tetszik, esztendeig és nyolcadfél hónapig, azért tudod, mit *adtál* és mit nem *adtál*, ami kevés ruhát *adtál*, bizon itt nyüttem el *nálad*“ (LevTár 1:75, 1550-ből). A *nagyságod* és *kegyelmed* után a harmadik és második személynek ilyen váltakozásával a legkülönbözőbb formában találkozunk, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy valóban csak udvarias tegezéssel van dolgunk. Ime néhány példa a sok közül: „Nám *te kegelmed* Ennekem Egiebkor Mynden dolgot . . . *meg yrt*, wag penig Enmagamnak *meg montad*“ (Nádasdy Tamásnak szolgálja, Farkas Lőrinc Levtközl 3:76, 1543-ből). „*Naghsaghod jrya* megh my *akarathod*“ (uo. 4:122, 1546-ből). „Ennek elötteys irtam vala *kegelmednek* az registrum felől . . . *öczeddelis rayky* ianos *vrammalis szoltam* vala felöle“ (Nádasdy T. Rajky G.-nak

uo: 4:118, 1546-ból). Az sem ritka, hogy a levél a mai keresetlen tegezéssel kezdődik s csak később lép fel benne a *kegyelmed*, *nagyságod*: „*Kérlek* mint jó uramat és barátomat, ez levelet add meg az én barátomnak, László uramnak . . . Ha pedig honn nem volna, az levelet *kegyelmed adja* vagy T. uramnak, vagy B. uramnak“ (LevTár 1:44, 1547-ből). Sárkány Margit a győri püspöknek írt könyörgő levelét így kezdi: „en esmerethlen szolgáló *leyaniod*“, holott később „az *nagsagod* kegelmes hirre newé“-ről beszél (SoprLev. 48, 1563-ból). Nagy uraknak és főrangú asszonyoknak, egy Batthyány Ferencnek, egy Majláth Istvánnénak a szolgálók írnak ilyenformán: „Kegyelmess vram, thowaba walló solgalathomert *weussel* gondoth ram, kytth thudyak meg solgalny *kegielmednek*“ (LevTár 1:6, 1530-ból). „En *Nagysagodnak* sokath immar nem irhatok, de azert Mig Ilek örök *zolgad* akarok lennie *kegielmes azzonyom*“ (Levt. Közl. 1:303, 1542-ből).

Aki kételkednék, hogy az ilyen beszéd a XVI. században még általános élő nyelvszokás, az olvassa el a Balassi Menyhárt árultatásáról való komédiát, ahol a szolgálók folyton így beszélnek urukkal: „Én jól tudom, kit *nagyságod* nem ért, hogy semmi *hited* immár ezeknél nincs és *becsületed*“ (RMKT. 7:266).

Sőt többet mondok: nemcsak a nagyurat, hanem a legnagyobbat, királyát is tegezte a XVI. század elejének magyarja a most ismertetett módon. Drágffy János temesi ispán egy nemrég napvilágra került levelében találjuk meg ennek kétségtelen bizonyítékát. Ez az 1524-ből való levél arról értesíti Várdai Ferenc erdélyi püspököt, hogy panaszt tettek ellene a királynál azért, mert nem es szolgálját, Szentmihályi András gyalui provisort jogtalanul fogságba vetette. A fogoly testvérén kívül három vármegye küldöttei is a király elé járultak s a nemesi szabadság megvédelmezését többek között e szavakkal kérték tőle: „Kegyelmes wronk, kyldethek mynketh the felsegedhez ez warmegyek az my atyankfyay kewnyeregnek felsegednek myvel mynd *orzagodwal* mynd pap parazt *Jobagodwal megh attad* az nemesnek zabadsagath. Felseged ma es tarcza azzonban“ (MNY. 25:68).

Persze a század második felében a második személynek akár az igén, akár birtokos személyrag alakjában a főnéven való szereplése mind ritkább lesz a *nagyságod*, *kegyelmed* társaságában. Lassanként következetes lesz a nyelvhasználat a nyelvtanilag kijáró harmadik személy használatában akkor is,

hogyha egy-egy többtagú összetett mondatnak minden tagjában nincsen is külön kiteve a megszólítás. De azért még a XVII. században is elevenen érzik azt, hogy a *kegyelmed* annyi mint *te kegyelmed*, vagyis tegezõ forma; hiszen Pázmány például tegezi a fiatal Battthány Ádámot és így ír neki: „Édes fiam, azt jól eszedben *tartsad*, hogy Isteni félelemmel és tekéletes étellel kell az igaz Hitnek kertét beárkolni“ — de azért a levélét így fejezi be: „*Kdnek* szeretettel szolgál“ (PázmLev. 2:72, 1629-bõl). Még a század harmadik negyedében is megállapítható a második személynek ez a tudata a *kegyelmed*-ben az ilyen fordulatokból: „Nem gyõzök eléggé csodálkozni az Kgd nagy hallgatásán, nyilvánással nem igen jól vagyon *dolgotok*“ (VitnyLev. 2:213, 1664-bõl). „Istenre kérem s kényszerítem *Kgdet, éljete* az authoritással“ (uo. 2:214).¹

A nyelvtani szerkezet szerint természetes, hogy nemcsak a *kegyelmed*, *nagyságod* után áll az ige egyes szám harmadik személyben, hanem így szerkesztik az ígét akkor is, amikor a *nagyságtok*, *kegyelmetek*-kel több személyt szólítanak meg: „hath kewnyorgok kegelmetheknek mynth kegelmes wraymnek *Ne hagon kte* *legen* hazamhoz valam y segeychegwel... *kegelmetek ne feletchye* Illen zegen *zolgayath* el mynth En wagok“ (Oroszy Péter Nádasdy Tamásnak és Szalay Jánosnak, Lev. Közl. 1:308, 1543-bõl). Persze mihelyt a *kegyelmetek* elmarad a mondat élérõl, tüstént feltûnik az ígének többes második személye, tehát tegezõ formája: „Kerem kegelmetheket Mynd kegelmes wray(m)oth hogh Ezen kewnyörgesemre *thegethek* walazth“ (uo.). Csak sokkal késõbb lép fel a *kegyelmetek* után álló többes harmadik személyû ige: *kegyelmetek jöjjenek* — akkor, amikor a megszólítás nyelvtani szerkezetének a tudata elhomályosult és a *kegyelmetek*-ben csak a több személyre való vonatkozást érezték. A nyelvtani szerkezet tudatának ez az elhomályosulása, úgy látszik, a XVIII. század közepe táján fejezõdik be; ettõl kezdve szinte kivétel nélkül így beszélnek: „Majd meg *láttják* *nagyságtok*; soha illen dolgot nem *láttak* *nagyságtok*“ (IrodKözl. 19:346, 1769-bõl). Csak Arany János, a tudatos nyelvmûvész mondat illet még száz esztendővel ez után is a bírái elõtt álló Ágnes asszonnyal: „Méltóságos nagy uraim! *nézzen Istent kegyelmetek*“.²

Hogy a *kegyelmed*, *nagyságod*-ban kifejezett második személy mennyire lényege volt a megszólításnak, abból is megtet-

¹ Simonyi: MNyelv I, 8; Kertész, MNy. 4:400.

² Lehr, Nyr. 6:115.

szik, hogy egészen a XVIII. századig lehetetlen volt nyelvünkben a beszélgetők között ilyen fordulat: *Nagyságos Uramat kérem, Kegyelmes Uramtól várok*, mert az ilyen fordulatokat régen egy harmadik személyre vonatkozóan értették, hanem még akkor is, ha a *nagyságos, kegyelmes uram* benne volt a megszólításban, a közvetlen kapcsolat kifejezésére a *nagyságod-at, kegyelmed-et* is ott találjuk ilyenformán: „kerem te nagsagodát *minth* kegyelmes vramat“ (LevTár 1:207, 1556-ból). „Erről Nagtul kegelmes walazt warok *mynt* kegelmes wramtul“ (uo.). „Kegielmeteket kerem *minth* byzot vraymat“ (uo. 1:240, 1557-ből). „Isten tarcha meg N. *mint* kegyelmes wramat“ (uo. 1:278, 1558-ból).

Ez a *mint*, mely a harmadik személyű megszólítást a másodikhoz fűzi, a XVIII. század elejétől fogva elmarad ugyan, de azért a beszélgetőtársnak vagy a címzettnek harmadik személyű megnevezését ezután is, egészen a század végéig a *kegyelmed, nagyságod* avatja megszólítássá ilyenformán: „Bizodalmas *öcsém uramnak Kdnek* ajánlom besülettel való szolgálatomat“ (LevTár 2:408, 1705-ből). „Bizodalmas *uramnak* kötelességgel való szolgálatomat ajánlom *kgdnek*“ (TörtTár 1906. évf. 217, 1704-ből). „Bizodalmas *nagy jó uramnak nagyságodnak* ajánlom alázatos szolgálatomat“ (KemOkm. 191, 1709-ből). „Alázatosan kérem... parancsolni méltóztassék *uram kgd*“ (TörtTár 1906. évf. 201, 1704-ből). „Nagy kedvesen vészem kedves *öcsém Uramnak kglmdnek*“ (Eötvös József Bük Andrásnak, MuzTörzs. 1732). „Maradok *Uramnak kld(ne)k* köteles szolgálaja batja“ (Sajnáczai János, uo. 1732). „Maradok nagy jó kegyes *Mgos Aszonyomnak Na(gysá)dnak* engedelmes régi hív szolgálaja“ (Keezer A. Perényi bárónőnek, uo. 1760). „Méltóságos *Báróné Asszonyomnak Nagyságodnak* hivatalbéli alázatos szolgálaja“ (Ocskai András, uo. 1775).

Míg így a magyar nemesi társadalom egy részének ajkán és tollán az ősi tegező forma történelmi fejleménye él még a XVIII. században, addig ugyanennek az osztálynak igen sok képviselője idegen hatás alá kerül és eltűnik beszédéből az ősi tegezésre emlékeztető *kegyelmed*. A társadalmi érintkezés nyelvi formáiban is megtaláljuk annak az ismert történelmi folyamatnak a kifejeződését, hogy a nemesség egy része nyelvben és szokásaiban a hagyományok útját járja, míg igen sokan a német szellem jármába kerülnek. Ezeknek a beszédében kezdődik a *kegyelmed* helyett az *Úr*-ral való megszólítás, amely a német hatásnak a XVIII. század folyamán való folytonos erő-

sődése következtében a XIX. század elejére az úri osztály ajkáról már szinte teljesen eltűnteti a *kegyelmed*-et. A németben francia hatás alatt a XVII. század elején lesz divatos az ilyen megszólítás: „*Der Herr* wolle mir berichten: értesítsen engem *az Úr!*“ Az ilyen megszólításhoz természetesen harmadik személyű ige jár, sőt a beszéd folytatásában a *Herr* v. *Frau* ismétlése helyett az *er* és *sie* névmást használják: „Sonst weiss ich Ihme nichts zu berichten:³ *Övele* (Kegyelmeddel) nincs egyéb közölnivalóm“. Lessing *Minna von Barnhelm* c. vígjátékának első felvonásában a kocsmáros meg Just, Tellheim őrnagy inasa az *er* névmással szólítgatják egymást: „Herr Wirt, *Er* is doch ein Grobian: kocsmáros úr, *ő* mégis csak goromba fráter“ — ezt vágja többször is a neheztelő inas az őt békítgető kocsmáros fejéhez. Az ilyen megszólításban már nincsen második személy, semmi sem emlékezteti tehát a beszélőt a hajdani tegezésre. Nálunk a XVIII. század elején kezdenek ilyen módon beszélni és írni: „Csáki András uramat is *hivassa az Úr!*“ (Munkácsi János Radvánszky Jánosnak, TörtTár 1906. évf. 19, 1704-ből). „Ebben alázatosan kérem *az Urat, az Úr méltóztásék* bennünket vezetni, hogy mi tévők legyünk“ (Mező-Szegedi Ferenc, MuzTörzs. 1730). „Ezeket mindeneket *az Urak* tapasztalt aequanimitásának subjeciálván, reménlem... úgy *el járnak az Urak*, hogy sem az igazság, sem az jó szomszédság meg nem sirtetődik“ (Gosztonyi János, MuzTörzs. 1742). „Amint *az Úr írja!*“ (Horváth Ádám, IrodKözl. 21:453, 1789-ből). „Ezzel Isten sok számos esztendeig éltesse *az Urat!*“ (TörtTár 1906. évf. 199, 1704-ből). „Minden illendő dologban való szolgálatomat ajánlom *az Urnak!*“ (Meltzer Vencel Fáy Istvánnak, TörtTár 1880. évf. 393, 1709-ből). „Tekttes Ur! Nekem jó Uram. *Az Ur* levelét nagy respectussal vettem“ (Csulai Pál Kendeffy G.-nak, MuzTörzs. 1730). „El várván *az Ur* tudósítását... maghamat in reliquo gratiajába ajánlom és maradok *az Urnak* alázatos szolgálója“ (Dubravay Imre, MuzTörzs. 1732).

De nemcsak *az Úr*, hanem *az Asszony* is járta a XVIII. században megszólításként; például többek között Horváth Sándor így ír „nagy jó patrona asszonyának“, Garamszeghi Péchy Annának: „Ajánlom mindenkor alázatos szolgálatomat *az Asszonnak*. Akartam *az Asszonnak* értésére adnom...“ (MuzTörzs. 1732).

Amint egy XVII. századi német levelezőkönyv, „der all-

³ G. Steinhausen: Geschichte des deutschen Briefes 2:226.

zeit fertige Secretarius“ szerint a *Herr* szót az úri rend neve előtt kétszer mondják,⁴ azonképpen nálunk is divatba jön ez a szokás, mégpedig olyanformán, hogy az egyik *úr* személyragos: „Tellyes készüllettel voltam, hogy holnapi napon indullyok az *Ur Atyám Uram* udvarlására“ (Bük A. ipának, Eötvös Miklós-nak, MuzTörzs. 1730). „Az *Urnak Notarius Uramnak* tökéletes igaz szolgálója“ (Niczky Lázár, uo. 1742). „Bizodalmas jó *Patronus Uramnak az Urnak* igaz alázatos szolgálója“ (Makay Bol-rizsár, uo. 1745). „Bizodalmas régi jó *Uramnak az Urnak Sógor Uramnak*“ (Kiss S. Felsőbüki Nagy Pálnak, uo. 1746). „Koráig minden alkalmatossággal tapasztaltam különös szives-ségét az *Aszonymak Sóghor Aszonymak*“ (Czeplédy Imre, uo. 1760). „Alázatosan kérem az *Urat Fiscális Urat*“ (Kazinczy Képes Sámuelnek, Lev. 21:252, 1830-ból). A megszólításnak ez a módja nemesak írott szó, hanem az élőbeszédnek is szava-járása volt; bizonyítékul Csokonai színműveit idézhetjük, ahol a szereplők így beszélnek: „S Mantuába volt az *úr, principális uram?*“ (Karnyóné, Öm. III, 317). „Még most itten láthat az *úr, Koppóházi uram*“ (Tempefői, uo. III, 173).

Hogy az *Úr* mennyire elhatalmasodott a XVIII. század végén a *Kegyelmed* rovására, bár amint láttuk, sokáig egymás mellett éltek, arra nézve érdekes vallomást szólaltathatunk meg. Rát Mátyás, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* szerkesztője Kazinczynak írt leveléhez egy másnak szóló levelet is mellékelte s arra kéri, juttassa el a címzetthez: „Melly hogy igazán kézhez adódjék, arra való gondolkodásra kérem *Kegyelmedet* (Engedje meg, hogy *Ma g y a r o s s a n s z ó l l j a k*)“ (KazLev. 1:140, 1787-ből). Miért kér bocsánatot Rát Mátyás? Azért, hogy nem így írta: *kérem az Urat*; ebből a bocsánatkérésből tehát megtanulhatjuk azt, hogy a XVIII. század végének műveltjei tudták, hogy az *Úr* mint megszólítás idegen fészekben költ, aztán hogy ebben a társadalmi osztályban már a *kegyelmed* nem igen szokásos, meg nem is annyira távolságtartó, mint az idegenből vett megszólítás.

Ez az *Úr* és az *Asszony*, amellyel a XVIII. század végén még arisztokraták is élnek hasonló rendűekhez szólva (Csokonai ÖM. III, 125), még a XIX. század első tizedeiben is általános használatú a magyar honorácior osztály társalgási nyelvében. Ám a németben, ahonnan vettük, már a XVIII. század közepén nagyon mélyre szállt az értéke, úgyhogy egy 1749-ből való

⁴ Steinhausen i. m. 2:81.

nyelvtan már gorombaságnak minősíti az efféle megszólítást: „Wenn mir der Herr erlaubt“, mert udvarias ember akkor már így beszél: „Wenn Sie mir erlauben“.⁵ — A magyarban bekövetkezett elértéktelenedéséről majd később bővebben fogunk szólni.

Az *Úr*, az *Asszony* megszólítással kapcsolatban természetesen már nem is fordulhat elő második személyű ige, mint ahogy a *kegyelmed*, *nagyságod* XVI. századi szerkezetében tapasztaltuk. Most már a harmadik személyű ige és birtokos személyrag annyira kifejezője az udvariasságnak, hogy megszólítás nélkül is így beszélnek: „*kerüljön* beljebb! *tegye* le a kalapját!“ Kétségtelen, hogy a harmadik személyű megszólítás véglegessé válásában az *Úr*, az *Asszony* divatja közrejátszott. De már a XVII. század levelei, amint említők, ritka kivétellel következetesek a *kegyelmed* után való harmadik személy használatában; ám azzal a jelenséggel, hogy a beszélő az ilyen *kegyelmed*-féle megszólítás nélkül is harmadik személyhez intézi szavait, csak a XVIII. században találkozunk. Kiadott emlékeink közül először Máriássy Kata Johanna 1709-ben vejehez, Gerhard Györgyhöz írt levelében bukkan fel ez a nyelvhasználat: „Az írődeák alázatosan *kéreti*, Rózsnyón oskolába járó... elrongyosodott fiát *méltóztasson* megruházni“ (Lev-Tár 2:373).

Megfejtésre vár még az a kérdés, hogyan jutott a *maga* névmás a *Kegyelmed* jelentésében megszólító szerephez. A szó ilyen használatának szótári feljegyzésével először Baróti Szabó Dávid *Kisded Szótárában* találkozunk (1784) ilyenformán: *Maga (Kelmed)*. Levélirodalmunkban már egy századdal előbb felbukkan, igaz hogy csak szórványosan, de az egyik ilyen előfordulása megszólításként való használatát kielégítően meg is magyarázza. Aspermont hercegné Rákóczi Julianna írja 1699-ben Okolicsányi Lászlónak: „Édes Okolicsányi uram, az *Kd* leveléből értem, hogy ösém uram nem idegenkedik az alkutól, de amint *maga Kd* is tudja, akit a tűz egyszer megéget, nem örömet nyul másodszer hozzá.“ Majd ugyanabban a levélben pár mondattal tovább így ír: „Én persvasus vagyok, hogy ha lelkiismeretére kérem *Kdet*, énnékem *maga* is javallani fogja, hogy többször ne vonassam magamat orromnál fogva.“ (LevTár 2:431).⁶ Látnivaló, hogy a *maga* mindkét

⁵ H. Wunderlich: Der deutsche Satzbau 2:248.

⁶ Simonyi, Nyr 40:5, Kertész, Nyr 55:102.

esetben a *kegyelmed*-del van kapcsolatban: a második mondat *magá*-ja felváltja a *kegyelmed*-et mint annak valóságos egyértékese, az első mondatban pedig a *maga* a *kegyelmed* nyomósítására szolgál. Nyilvánvaló, hogy az eredetileg nyomósításra szolgáló *maga* a *maga kegyelmed* kapcsolatból vált ki. Van még egy 31 esztendővel korábbi adatunk, amelyben a *maga* ugyancsak a *kegyelmed*-del felváltva fordul elő; Botka Kata 1668-ban ezt írja Szvetenay Izsáknak: „Édes uram *Kd* engemet ne fenyegetsen, mert én olyan embertől, mint *maga*, meg nem ijedek“ (LevTár 2:321). Botka Kata anyagi kérdések miatt igen indulatos levelet ír Szvetenay Izsáknak; Rákóczi Julianna pedig rangban magasán Okolicsányi László felett áll; ez kiviláglik a levél egész hangjából, de különösen ebből a befejező mondatból: „Maradok *Kd*nek becsülettel való *jóakarója*“. Íme azt állapíthatjuk meg, hogy a *maga* már első felbukkanásakor sem megy valami különös tiszteletet kifejező megszólítás számba. Erre mutat különben az a megfigyelésünk is, hogy az arisztokrácia és a középnemesség XVIII. századi leveleiben egyáltalán nem fordul elő. Hogy hol bujkál a *maga* legalább is száz esztendőn keresztül? Nyilván az alacsony rendűekkel való szóbeli érintkezés szava lett és ennek írásos emlékei nincsenek.

Amikor a XVIII. század végén bűvópatak módjára újból felszínre kerül, semmivel sincs benne több tisztelet-becsület, mint amennyit első felbukkanásakor kifejez. A *méla Tempefői*-nek paraszti multságokat kedvelő, műveletlen Éva grófkisasszonya beszél így a könyvekért és költőkért rajongó nénjével, Rozália grófkisasszonnyal: „*Maga* mindég mást gunyol a haszontalan időtöltésért, holott *maga* holmi dib-dábsággal, holmi szemét könyvekkel tölti napestig idejét“ (Csokonai, ÖM. III, 139, 1795-ből); ám a művelt Rozália ajkát ez a szó soha el nem hagyja. Igen jól illik a *maga* annak a bosszús levélnek a hangulatához, amelyben az „Édes Ötsém Uramat“ a már kétszer kért adósság megfizetésére intik: „Azota elégszer találkoztunk és *maga* csak kérte volna a pretensióját, lehet, hogy *maga* meg felejtkezett mind ezekről“ (Eperjesi Teréz E. Zs.-nak, MuzTörzs. 1815). „Tekintetes Feöbíró Ur“-nak szól ugyan a következő *maga*, de indokolja a levélírónak a címzetthez való viszonya, amely e töredékből is kiderül: „Tessék elgondolni, hogy a *maga* személye sokkal betsesebb előttem, mintsem hogy *magát* mint bírót ezen dologba compromittálni fogom“ (Döry György Vizsolyi Eduárdnak, uo. 1840). Eötvösnek *Éljen az*

egyenlőség c. vígjátékában az alispán fia a kertészükhöz szól imígyen: „*Maga* Biri, menjen át mindjárt Ilkához, vigyen neki virágot“ (III, 4).

A *maga* hatvanas évekbeli életére nézve jellemző az, amit Czuczor-Fogarasi mond róla: megfelel a német *Sie*-nek, a francia *vous*-nak, de „a közép- és felsőbbrendűek már jobbára a *kegyed* és *ön* címásokat használják“, a köznép nyelvén sines egymás között divatban, csak ha a felsőbb osztály beszédét utánozzák, vagy ha felsőbb osztálybelihez szólnak. — Ma megint nagy divatja van a *magá*-nak, mégpedig a fővárosban és a vidéken egyaránt ifjaink és leányaink ajkán. Hogy társasági szó lett, abban bizonyára része van a *magácská*-nak, amelyet az ötvenes évektől kezdve ismerünk, de nyilván már előbb is divatban volt: „*Magácska*... kedves rossz feleség“ (Fáy G., MuzTörzs. 1859). Ez a nőknek szóló kedveskedő kicsinyítőképzős forma persze nagy mértékben enyhítette a *maga* ridegségét, s nyilván ezen keresztül lett a töszó is az egy társaságban forgolódo ifjak és leányok megszólításává. Ám ennek a használatnak a gyökerei is messzebbre nyulnak vissza, hiszen már a *Pesti Divatlap* 1844-i évfolyamában a következőket olvashatjuk: „Feltűnő, hogy a kisvárosok mindkét nemű fiatalai egymást derűre borúra *maga* címmel illetik, úgy hogy e kegyetlen szólás módtól versében sem tér el a kisvárosi költő, így énekelvén:

Szeretem én *magát* nagyon,
Mert fekete szeme nagyon.“⁷

A dunántúli nép a régi *kegyelmed* szerepében nemcsak a *magát*, hanem az *ő* névmást is használja, még pedig az elsőt vele egyenrangú idegenekkel, az *ő*-t pedig városi emberekkel szemben. „*Ű is elgyün a hegyre?*“ — kérdezte tőlem nemrég Zalasabarban egy öreg gazda ismerősöm. „Istennek ajálom *üket*: *Kegyelmeteket, magukat*“ — mondják Veszprém vidékén (MTsz). E jelenség magyarázatát, minthogy dunántúli nyelvszokásról van szó, annak az előbb ismertetett „*Herr Wirt, Er ist doch ein Grobian*“ szerkezetnek a hatásában kereshetnők. Ám az ilyen magyarázat ellen két meggondolás is szól. Az egyik az, hogy az effajta műveltségi hatások nem az alsóbb rétegek útján szoktak terjedni, hanem mindig a maga-

⁷ Ez a dal megvan a Sárospataki Daloskönyv 1826-i kiadásában, l. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, 140. l.

sabb társadalmi osztályokból szivárognak le a nép közé. A másik meg az, hogy míg a hasonló német nyelvszokást csak a XVII. század elejéről keltezik, addig a magyar nyelv multjában már két emberöltővel előbb kimutatható. Zomor Jánosnak leendő vejéhez a lakodalmi költségek viseléséről 1554-ben írt levelében olvassuk a következő mondatot: „Azért k[egyelmed] lassa most is melyken (szándékon) akar meg maradny: vagy azon, hogy ytt legyen az halas es k[egyelmed] kewesen jewyen, az menyegzewys ytt egyewt legyen, vagy kegyg azon, hogy *Keg: vgy jew az mynt Ew akarja es az ew thyztessege Mutattya* es az ebed vtan ottan el wyzy k(egyelmed) az k(egyelmed) yegyesset“ (MNY. 2:217). A magyar régiségben ezideig csak ez az egyetlen ilyen adat bukkant fel, de ez olyan kétségtelen hitelű, hogy a német hatás gondolatát el kell utasítanunk. Magyarázatul elfogadhatónak látszik az, hogy a *kegyelmed*-hez tartozó harmadik személyű ige hatása folytán nyomul be a harmadik személyű névmás megszólításként a mondatsorba akkor, amikor a beszélő a *kegyelmed*-et nem teszi ki. Ez a *kegyelmed* pótlásául befurakodott ő aztán a dunántúli nép ajkán magázó megszólításként állandósult. Ezzel szemben viszont előbbi fejtegetéseinkből tudjuk, hogy a XVI. század magyarjának szava, hogyha a *kegyelmed* elmarad, mindjárt tegezésre fordul s eddigi XVI. századi ismerőseink a most tárgyalt mondatnak ilyen fordulatot adtak volna: „*Ke-gyelmed úgy jő, az mint akarod.*“ Ha nem volnánk híjával a közép- és újkori latin társalgási nyelv tudományos történeti feldolgozásának, megkísérelném e megszólításnak latin hatásként való magyarázatát, mert bizonyos jelenségek erre irányítják figyelmünket.⁸

⁸ Nem tudom elhallgatni, hogy mire gondolok: A XVI. századi latin levelekben, hogyha a már egyszer kitett *Magnificentia Vestra, Dominatio Vestra* megszólítást nem ismétlik, akkor mindig az *eadem* névmás helyettesíti: „*Sciat eadem, nos honorem nostrum nunquam cupivisse defraudare*“ (LevTár 1:32, 1546-ból). „*Seruus eiusdem in omnibus*“ (uo. 1:148, 1555-ből). „*Altissimus Eandem conseruet*“ (uo. 1:165, 1555-ből). Ezt az *eadem*-et fordíthatja némely latinul is beszélő XVI. századi magyar az ő névmással olyan formán, ahogy az utolsó idézetünket ma is mondanák Dunántúl: „Tartsa meg őt a Mindenható!“ A XVIII. század végéről már a magyar ő magázó szerepével teljesen egyező latin analógiákat idézhetünk. Bethlen Miklós önéletírásában latinul közli a Caraffával folytatott latin beszélgetést, amelyben a tábornok, aki Bethlent *vestra illustrissima dominatio*-nak tiszteli, ilyeneket mond: „Et ideo in particulari vocavi, ut solus cum solo loquar de *suae patriae publico bono*“: „az ő hazája közjávárol“. „Est mihi a sua majestate specialiter recommendata *sua persona*“: „az ő személye“ (2:75).

Csak azt akarom még megemlíteni, hogy a *kegyelmed* szerkezetének azt a közönséges tegezéssel való összekeverését, amelyet a XVI. században tapasztaltunk, két vidéken korunkig megőrizte a népnyelv. A moldvai csángóknál és Baranya megye déli részén, az Ormánságban még egy negyedszázaddal ezelőtt így beszéltek: *Gyere tisztartó uram! Gyere, jöjjön kend! Mit busúlsz kegyemed? Gyere be nállunk, gyeák úr!*⁹

Ezzel be is fejezem a magázásról, a harmadik személyű megszólításról való fejtegetéseimet, hogy tüzetesen megvizsgáljam a *nagyságod*, *kegyelmed*-féle szóalakokat s megvilágítsam keletkezésüket, formai és értékbeli változásukat.

⁹ Simonyi, Nyr. 40:5.

A NAGYSÁGOD, KEGYELMED ÉRTÉKE. ÖN ÉS KEGYED

IZSGÁLJUK meg mármost, mit jelent a *nagyságod*, *waságod*, *kegyelmed* az udvariasság szempontjából? Először is azt jelenti, hogy a nagyságos, kegyelmes úr immár nem is személy, hanem valóságos fogalomná emelkedik, a nagyság, kegyelem fogalmává. A nagyság, kegyelem, mint a megszólítottnak tulajdonsága elválik a személytől, önálló tárgyi létet kap. A megszólított annyira át van itatva nagysággal és kegyelemmel, hogy a beszélő e tulajdon-

sággal tökéletesen azonosítja őt, s a húsból és vérből való 'nagyság, kegyelem' magaslatára emeli; illik reá az, amit az örült Lear mond magáról: every inch a king: király minden porcikája.¹ Ez az elvont fogalomná nemesítés igen nagy tiszteletet fejez ki, mert hiszen azt jelenti, hogy a beszélő nem is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat. Nem azt mondja: „*Kérlek téged kegyelmes uram*“ — ahogyan kétségtelenül beszéltek nem is nagy idővel az első magyar levél kelte előtt, hanem így szól: „*kérem kegyelmedet*“. Ha azt mondanám: *téged*, akkor a szavammal sértő módon hozzád nyúlnék; de nem mondom, nem is mondhatom, mert személyed az elvont fogalomnak a szavam számára is elérhetetlen magasságában látszik. „*Gyere nagyságos uram*“: itt személy szól a személyhez, hozzányúl, megérinti őt; „*jöjjön nagyságod*“: a személy a fogalomhoz szól, a személyből szublimált harmadikhoz. Ez a magázás kialakulásának lélektani gyökere, ez magyarázza meg, miért van a harmadik személlyel

¹ Ihering: Der Zweck im Recht⁴ 2:524.

való megszólításban több tisztelet, vagy legalább is nagyobb távolságtartás, mint a közvetlen tegezésben.

A személy ilyen elvont fogalommá emelésének a társas érintkezés nyelvében már évezredek multja van; a kései római császárok kezdik magukat *nostra majestas, celsitudo, serenitas, mansuetudo*'-nak nevezni, ők ajándékozzák meg előkelő tisztviselőiket a *tua eminentia, excellentia, magnificentia*' stb. megszólítással.² A középkorban az ilyen elvont főneveknek már egész serege szolgál megszólításul: *benignitas, paternitas, dominatio, bonitas, dignitas vestra; discretio, sapientia, honestas vestra*; sőt uralkodók leveleiben nemcsak a *devotio* és *fidelitas*, hanem a *humilitas vestra* is olvasható.³ Persze ez a latin szokás nemcsak nálunk terjesztette el a *nagyságod, kegyelmed, uraságod, atyaságod*⁴ megszólítást, hanem az olasz *Vostra Signoria*, a spanyol *Usted (Vuestra Merced)*, a francia *Votre Grâce*, az angol *Your Lordship* és a német *Gnaden, Würden* is latin gyökérről fakadt.⁵

Ha mármost az ilyen elvont fogalmat jelentő megszólításoknak a magyar nyelv történetében való életét, értékváltozását vizsgáljuk, a *nagyságod*-ról mindjárt megállapíthatjuk, hogy tekintélye mindaddig csorbíthatlan maradt, amíg a *nagyságos* cím értéke le nem fokozódott. Sőt még a belőle rövidült *nagysád* is, amely sokkal régebben született meg, mint ahogy eddig hittük.⁶ életének első száz esztendejében semmit sem veszít a *nagyságod* eredeti rangjából. Sőt erről a *nagysád*-ról azt is érdemes feljegyezni, hogy éppen úgy mint őst, kezdetben férfira, nőre egyformán alkalmazták. Én először Klobusiczky Antalnál találkoztam vele, aki 1730-ban a „Méltóságos Grófné, Kegyes Asszonya Anyjá“-hoz intézett leveleiben ilyenformán él vele: „Ezzel kegyes Annjai kezeit esókolván élek s halok *Nacsádnak*“. — „Tudom sok rendbéli *Nacsád* Mlgos személyéhez való alázatos köteleességemet“. „*Nacsád* magával született s minden embert magához vonító kivált képen való nagy kegyessége“ (MuzTörzs. 1730). Ettől kezdve mind sűrűbben bukkan fel, s mint említettem, férfiakra vonatkoztatva is. Bathyány Franciska klarissza fejedelemasszony gróf Keglevich Zsigmond kanonoknak 1762-ben írt levelében így szólítja a cím-

² Ihering i. m. 2:674 jzet., Denecke, ZfdU. 6:324.

³ Gramatica Nicolai Perotti 86—89. l.

⁴ Csokonai ŐM. III. 213.

⁵ Ihering i. m. 2:535.

⁶ Kardos Albert Bessenyeiből és Gvadányiból idézi Nyr. 2:517.

zettet: „Hozzám bocsátott méltóságos levelét *Nacsádnak* teljes veneratioval vettem... Értvén *Nacsád* szándékját... *Nacsád* kegyes gratiája“ (TörtTár 1909. évf. 49). Csak annyi kétségtelen, hogy a XIX. század elejétől fogva már egyre inkább nőket, természetesen még főrangú nőket illet, s Kazinczy, ki Gyulay Karolina grófnőt több ízben *nagysád*-nak nevezi (KazLev. 13:188, 1815-ből), Wesselényi Miklósnak ezt írja: „*Nagyságodnak* alázatos szolgája“ (uo. 5:247). Ám Kisfaludy Károly *Csalódások* című vígjátékában Lombai inspektor uram Elemér grófot és Köröndy Linát egyformán *nagysád*-nak tiszteli. Sőt még Szigligeti *Szökött katoná*-jában (1843) is így beszél Monti grófhhoz a titkára: „A *nagyságod* bálja sem volt dísztelenebb; itt több a fény, *nagysádnál* több volt az ízlés“ (II, 1). Ugyancsak ebben a népszínműben találom írott nyomát annak a későbbi évtizedekből olyan jól ismert értelmetlenségnek, hogy a *nagysád* kiszakad a mondatból és önálló megszólítássá lesz. „Ez hát ő?“ — kérdi Camilla a szobalányától. „Igen, *nagysád*, ez férje volt“ (II, 2). Három évvel később, Garay János *Tollrajzok* című tárcagyűjteményében (1846) pedig már a *nagysád*-nak kicsinyítő képzővel megtoldott alakjával találkozunk: „A'patvarba! csak nem beszél ön komolyan? 's lehet illy embereket látni Pesten?“ „Akármennyit, *nagysádkám!*“ (2:135). Czakó Zsigmondnak *Kalmár és tengerész* című drámájában pedig felbukkan a még a kilencvenes években is divatos szép *nagysád* megszólítás (I, 3, 8. 1845-ből). Az első *nagysád* ezredesné, grófnak a felesége; de a *nagysádkám* már egy meg nem nevezett akárki, Pesten idegen nő, akit az író csak az előadás élénkítésére szerepeltet; a szép *nagysád* pedig egy gazdag pesti kereskedőnek a felesége. Ime tehát a negyvenes években kezdődik az a nyelvtani értelmetlenség, amely csak az udvariasság nyelvében lehetséges, hogy úri nőket, majd alacsonyabb társadalmi osztályokbeli asszonyokat is három emberöltőn keresztül *Matild nagysád*, *Erzsi nagysád*-nak szólítanak s levelekben így tisztelik őket: „*Tisztelt Nagysád!*“ (Toldy István Prielle Kornéliának, IrodKözl. 18:446, 1872-ből).⁷

Ezekből az adalékokból megállapítható, hogy a *nagysád*-nak a nőkre való korlátozódása akkor fejeződik be, amikor ezt az udvariassági szót a mondatból kiszakítva kezdik használni. Hogy a szabadságharc után már csupán nőkkel szemben élnek

⁷ A Honderü e megszólítást több nőre is alkalmazza: „*Szép nagyságok!*“ (1843, I, 71.)

vele, arra egykorú tanut idézhetünk: Mocsáry Lajos, az ismert függetlenségi politikus *A magyar társasélet* című munkájában (2. kiad. 1856) az az időben szokásos sokféle címről szólva, azt szeretné, hogyha a magyar társaságban is a francia *monsieur* és *madame* egyszerűségével szólítanák egymást az emberek. „Nőknél — úgy látszik — az olyan könnyen folyó *nagysád* a kar *Madame* lenni, sőt még a *Made-moiselle* is magában foglalja.“ (26. l.)⁸

A nyelvi jelenségeknek egy megfigyelője még 1872-ben is újnak érzi a nőknek ilyen módon való megszólítását, amikor azt mondja, hogy a *nagysád* és a még értelmetlenebb *nagysám* „újabbán különösen a nők megtisztelő címévé lett: *Drága Nagysám!* vagy *Drága Nagysád!* — mondja a fiatalember a kisasszonynak. Levélben: *Igen tisztelt Nagysád!*“⁹ Ám a *nagysám* sem újság 1872-ben, mert már Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regényének Ollósi szabója kétszer is *nagysám*-nak szólítja a vénkisasszony Bebek Katalint (Révai kiadás, II, 33).

De a *nagysága* kérem csak a szabadságharc utáni idők termése. Érdekes a történetében az, hogy első felbukkanásakor éppen úgy, mint a *nagysád*, férfiakra is vonatkozott. A „cs. k. kis terennei esendőrök“ a „Nagyságos Ebetzky Ur“-nak írt levelüket így fejezik be: „Maradunk *Nagyságának* tisztelői“ (MuzTörzs. 1854). A következő idézeteket tartalmazó két levél címzettjét nem ismerjük, de a levelek tartalmából nyilvánvaló hogy mindegyik férfinak szól: „Mélyen tisztelt *Nagysága!*“ (Tauseher, MuzTörzs. 1863);¹⁰ „Mélyen tisztelt *Nagysága!* Bártorkodom felkérni tisztelt *Nagyságát!*“ (Rosos Klementin, uo. 1856). A hatvanas évek közepétől kezdve azonban már csak nőkre alkalmazzák; az „Édes Nagyságos Asszony“-nak szólított Fáy Gusztávnéhoz így beszél a levél folyamán a levél írója: „Köszönöm egész alázatossággal hozzám való szívességit *Nagysága!*“

⁸ A nőkre való korlátozódás folyamata már a 18. század végén megindult, amint Wályi K. András *A'norma és a levélíró* c. 1789-ben írt munkájában olvashatni: „A *Nagyságod* nevezettel közönségesen hibásan élnek. Az egyedül Asszonyságokat 's főszületésű Kis-Asszonyokat illet. Az Uraságok Illustrissimus nevezete magyarul Méltóságos Úr“ (119. l). Hogy itt még csak valóban a folyamat megindulásáról beszélhetünk, nemcsak abból tetszik ki, hogy a „Nagyságod nevezettel közönségesen hibásan élnek“, hanem még inkább abból, hogy maga az író is egy minta levélben a címzett gróft *Nagyságod*-nak szólítja.

⁹ Komáromy Lajos, Nyr. 1:453.

¹⁰ Ugyanaz az író egyik levelét így kezdi: „Mélyen tisztelt *Nagysága!*“

ságának és Istentől minden jót kívánok Nagyságának“ (Györy István, MuzTörzs. 1866). Aki a levél elején „Alázatosan tisztelt Nagysád“, attól a levél végén így búcsúznak: „Alázatosan tisztelt Nagyságának tisztelője“ (Varjas Krisztina Vizsolyi Eszternek, uo. 1866).

Ennek a nagyságá-nak a lélektani magyarázata egészen világos már abból, amit az udvariasság nyelvéről eddig megismertünk: alázatos tartózkodás a második személyű megszólítástól; mert a második személyt még tisztán kiérezték nemcsak a nagyságod-ból, hanem a nagysám tanúsága szerint a nagysád-ból is. A hatvanas évek közepe táján annyira megy ez a személytől való irtózás, hogy szörványosan a nagysád minden személyrag nélkül is előkerül megszólításkép: „Tisztelt Nagyság!... Szigethyné t. Nagyság...“ (Artner, MuzTörzs. 1865).

Azonban másképpen van a *kegyelmed* sora. Hogy nagy tisztelet, nagy távolság kifejezője volt hajdan, azt a *kegyelmes*-sel való egy töről eredése is mutatja; de már a XVI. században, amióta sorsát figyelemmel kísérhetjük, csak nyomai-val találkozunk egykori nagyságának. Erre a hajdan való nagyságra mutat az, hogy a XVI. század első felében közrenden valóknak, sőt szolgálknak főrangúakkal való érintkezésben a *kegyelmed* sokszor a *nagyságod*-dal váltakozik. „Ez lewel adassek az en *nagszagoss* vramnak Botthani Ferencznek“ — írja Akác Pál, „*kegyelmes* vram“-nak szólítja B.-t, de már a levél szokásos bevezető mondata így hangzik: „Solgalathomat koroskenth ayannlom *kegyelmednek* mynth vramnak“ (LevTár 1:6, 1530-ból). Fánecs János, Szalay János pozsonyi főispán familiárisa Nádasdy Tamást természetesen *nagyságos uram*-nak szólítja, de a levelek szövegében hol *te nagyságod*-nak, hol *te kegyelmed*-nek tiszteli (LevTárKözl. 3:81, 82, 1545-ből). Éppen így hol *te nagyságod*, hol *te kegyelmed* Thurzó Ferenc nyitrai püspök a csábrági porkolábnak, pedig a levél elején ugyanesak megnagyságolja, mondván: „My nekewnk *kegyelmes nagyszagos* wronk erewke walo zolgalathonkoth ayanywk mynth *kegyelmes* wronknak“ (LevTár 1:106, 1553-ból). Gál deák galgóci udvarbíró úrnőjét, Thurzó Erzsébetet „*Tekentetes es nagsagos* nekem mindencoron *kegielmes* azzonyom“-nak címezi, de aztán így szól hozzá: „Akaram megiielen-teni *keg.-nek*, hogy az ewdö alat, myg mi *kegielmednel* otffen woltunk, azzoniom, az *kegielmed* zerelmes attiaffia igen beteg

volt“; majd meg újra nagyságotlásra fordítja a szót: „egiebet is amit welem tezen nagsagod, az Isten fizeti meg *nag-nak*“ (uo. 1:292, 1558-ból).

Am ez a *kegyelmed* régi nagy tekintélyére mutató jelenség a XVI. század második felében egyre ritkább lesz s ettől fogva egyenrangúak tisztelik így egymást, vagy alacsonyabb rendűeket szólítanak *kegyelmed*-nek; de míg a XVI.—XVII. században főrangúak is így beszélnek egymással, addig a XVIII. század közepe táján, amint láttuk, már csak a közép-nemesség egy részének ajkán él, mígnem a lassanként túlsúlyra vergődő *az Úr, az Asszony* egészen kiszorítja, úgyhogy a század végén már bocsánatot kell kérnie Rát Mátyásnak Kazinczytól a *kegyelmed*-del való magyaros megszólításért.

Ilyenformán a *kegyelmed* legalább is a levélbeli érintkezésből eltűnik a XIX. század beköszöntével; de azért a vidéki nemesházak beszélgetésében még a század második felében is él. Viszont ennek a megszólításnak a rövidülései még ma is használatosak, igaz, hogy csak a falusi nép között, de ma már ott sem valami nagy tisztelet kifejezői. „*Kend csak kend, az anygát!*“ — mondják tréfásan a Zala mentén. Erre a *kend* alakra és a *kegyelmed* többi változatára: a *kelmed* és *ked*-re csak a XVIII. század elejétől fogva vannak kétségtelen hitelű adataink. Magának II. Rákóczi Ferencnek egy Beresényi Miklós-hoz intézett levelében olvassuk: „Az mint *kiend* mondja: kevés szóval sokat hazud a török“ (Lev. 3:7, 1710-ből); aztán a levél további folyamán *kegyelmed*-nek szólítja hadvezérét; abból, hogy ilyen előkelő embert illetnek vele, nyilvánvaló, hogy a *kiend* születésekor semmivel sem volt alábbvaló szülőanyjánál, a *kegyelmed*-nél. Ugyancsak esorbíthatlan értéke volt e rövidítés többes személyragos alakjának még negyven esztendővel később is. Nem tudjuk ugyan, kinek írja Balassa Teréz ezt a mondatot: „[Isten] vigasztallya a *kjentek* szomorú szívét“ (MuzTörzs. 1750), de a levél hangjából kétségtelen, hogy barát-hoz vagy rokonhoz szól, akit nyilván nem sértegetni akar a *kjentek*-kel. De ha *kjend* van, akkor már előbb *ked*-nek is kellett lenni; ezt a *ked*-et, mint gyermekkorra székel nyelvkinésnek elemét vitte magával a számkivetésbe az 1690-ben született Mikes Kelemen *kéd* alakban s ezzel szólíthatja leveleiben az édes nénjét. Bár mindkét alakot meg kellett előznie a *kelmed*-nek, mégis csak 1730-ból tudom az erre vonatkozó első adatot idézni; ekkor írja Szentiványi Krisztina Rozsnyón kelt levelében: „Ajánlom becsülettel való atyafisságos szolgálattomat

kjelmednek, az *kjelmed* leveleit tegnap vettem“ (MuzTörzs. 1730); még többször is él ezzel a megszólítással a levélíró, aki nyilván nem akar sértegetni vele, mert hiszen atyafiságos szolgálatát ajánlja a címzettnek. Ezekből a hangtörténetileg is érdekes adalékokból nyilvánvaló, hogy a XVIII. század első felében a *kelmed*, *ked*, *kend* még semmivel sem kisebb értékű a *kegyelmed*-nél. Ugyanezt tudjuk megállapítani még két évtizeddel későbbi időkből is. A *Bourgeois gentilhomme*-nak már említett 1769-ből való magyar fordításában az urhatnám Jordán urat szólítja így az inasa: „Én uram mindenütt *ked* után járok... Biz uram *ked* üz magából bolondot, nem én, én csak tsudáalom az *urat*“ (IrodKözl. 19:336). De viszont Jordán úr is így beszél a szolgálatára álló muzsikuskhoz: „Már el is feleitettem, mint híják a *kentek* dudolásait“ (uo. 329); de már néhány évvel előbb, 1760-ban egy németnyelvű magyar nyelvtan szabályként állapítja meg, hogy közembereket illet a *kend*: „*Kend* ist ein ehrenwort bei und zu den gemeinen leuten; man bedient sich dessen, wenn man jemanden per herr oder frau tractiren will; als: höret der herr? *hallja kend*; frau nachbarin, wie geht es der frau? szomszéd asszony, mint van *kend*?“ (Adami: Spr. 165). De azért még ez a *kend* is sokkal több a XIX. századinál; hogy több, azt a megfelelő német mondatok kétségtelenül bizonyítják, mert hiszen a XVIII. század végén van a németnek ennél kevesebb tiszteletet kifejező magázása is. De hogy az író a *hallja kend* német fordításául nem azt mondja: *höret Er* — abból nyilvánvaló, hogy a *kend* ekkor még nem szállt le jelentésének legmélyebb szintjére. Ám a XIX. század elején már csak paraszti sorban levőknek mondják ilyenformán: „Draut! *Ked* pedig mihelyt levelemet kapja, mindjárt egy szekeret fogadván, menyen Ajtára“ (Gróf Mikó, MuzTörzs. 1802). „Isten áldja meg *Kendet*, Csatári Imre“ (KazLev. 21:170, 1829-ből). Ime, a *kend* már nem úr!¹¹

Ezeknek az eredetileg nagy tisztességet jelentő megszólításoknak a múlt század negyvenes éveiben való értékét jól szemlélteti Eötvösnek már említett vígjátéka. Ebben az alispán booskoros nemes korteseit *kelmed*-nek, *kelmetek*-nek szólítja (II, 4), az alispán huszárja pedig sértődve vágja szemébe a gróf inasának: „*Kend s mindig kend!* Csak úgy szól, mintha cselédje volna az ember... Ha *kend* engem *kendez*, mért ne *kendezném én is kendet?*“ (III, 1). „Az *Úr*“ pedig egy rossz-

¹¹ A *kegyelmed* s *kend* hangtani viszonyára l. Horger, MNy. 25:253.

hírű tyúkprókátor, akire így förmed az alispánné: „Hé Gáborszky! Az *Úr* szüntelen leskelődve, kémkedve jár gyermekeim körül“ (II, 6). A század nyolcvanas éveiben pedig az *úr* már valóságos sértés lesz a kabátos emberek társaságában. Csiky Gergely színművében, a *Cifra nyomorúság*-ban Zenóbia, az uzsorás vénkisasszony, akinek vaskos gorombaságokat kellett hallania, pattog ilyen szavakkal: „*Hallja az úr*, személyesen akartam beszélni a gazdájával, de az ilyen népséggel nem lehet egy szobában maradni“ (II, 5).

Az 1844.-i Pesti Divatlap cikkírója így évődik a *kend*-nek akkori értékéről: „Semmivel sem bánthatod úgy meg (a kisvárosi embert), mint ha *kend*-nek mondd; ha hibázott, nevezd gazembernek, zsványnak, csak *kend*-nek ne csúfod, mert ezzel megölöd, oh csak ez egy szót törülhetné ki örökre beszédmodjából (199. 1).

A *kegyelmed* és származékainak meg az *Úr*-nak ilyen lefokozódása következtében a mult század második negyedében mindjobban kibontakozó társasélet híjával volt az olyan megszólításnak, amellyel az úri társaság tagjai egymást tisztelhettek volna. Gondoskodni kellett tehát a súlyosnak érzett hiány pótlásáról; íróink gondoskodtak is és szinte egy időben két megszólítást hoznak forgalomba: a *kegyed*-et és az *ön*-t. Szerencsés lelemény szülte, ezért a közhasználat csakhamar szentesítette is mindkettőt. Az a nagy érdeklődés, mellyel íróink ez új szavakat fogadták s azok a viták, amelyeket e szók felidéztek, élénk bizonyosságai irodalmi és társaséletünk erőteljes fejlődésének és a napkirály Franciaországának a *monseigneur* és *monsieur* meg egyéb udvariassági szavak használatához fűződő, nem egyszer állami ügyé dagadt harcait juttatják eszünkbe.¹²

A *kegyed*-et Szemere Pál alkotta 1820-ban; születése körülményeiről Döbrentei a következőket írja: „A magyar kénytelen a társalkodásban mindég a sok különféle hosszú titulusok említésére, mikor valakivel beszél, s ez nálunk az emberi osztályokat távolabb tartja egymástól, mint a többi európai nemzeteknél s a titulus örök említése bizonyos hidegen elválasztó falat von közbe s az idegent nem szólíthatjuk meg oly bizodalommal, mint a német, francia s olasz...“ „Szerencsém lévén együtt lenni novemberben 1820, Pesten Vitkovics-

¹² Brunot: Hist. de la langue française 4:358. s köv.

nál gróf Majláth Jánossal, Szemerével és Thaiszszal, ez előjött, s minthogy a szükségét nyelvünkben éreztük, gondolkoztunk kipótlásán. Szemere a *kegy*-et vélte, mert a régi idő úgysis ebből vette az egykor tiszteletben volt *Kegyelmed*-et, a mi utóbb *Kelmed*, *Kend* lett s elaljasodott. E szerint a Sie, Vous, Ella, Lei megszólítás nyelvünkön így esnék: Honnan jó *Kegy* vagy *Kegyed* s ezzel meg lehetne szólítani minden ismeretlent, minden rangút, a sok titulus említése nélkül. Tréfás megegyezésünknel fogva, én kész lettem jegyzésben ezt a Publicum eleibe hozni“ (KülfSzinj. 1:142, 1821-ből). Döbrenteinek ezt az előadását maga Szemere is megerősíti (Munk. 2:257).¹³ Azonban az írók egy része még egy évtized múlva sem tudott a *kegyed*-del megbarátkozni. Guzmics inkább a tegezést ajánlja Kazinczyhoz írott levelében: „Én azt szeretném, ha mindnyájan ehez szoknának Magyaraink, annál inkább, hogy ha a sok hideg urazással nem akarunk élni, nyelvünkön ide illő harmadik személyt nem találunk. Döbrentei *Kegyed*-ét nehezen kapjuk fel. S volna-e a *Te*-ben valami tisztelettel meg nem férhető?“ (KazLev. 21:43, 1829-ből). Kazinczynak sem kell „a Döbrentei által folyamatba hozni akart, de *Kend*-hez közeljáró *Kegyed*“ (KazLev. 21:479, 1831-ből). Vörösmarty nincs ugyan a *kegyed* használata ellen, de nem szereti, hogy ezzel „a társalkodást egyenlőségi lábra“ akarják állítani. „A *kegyed* megmaradhat, mikor valakit címezni akarunk, de egyenlő conversatióban az *ön* hasonlíthatatlanul jobb“ (Ath. 1837. szept. 7). A *fátyol titkai*-ban Vörösmarty egyik szereplőjének az ajkára adja a két megszólításról való véleményét: „Városi úr, valami finomúl kellene megszólítani. *Kegyed-e* vagy *Ön?* mert mívelt magyaroknak így illik szólania; vagy éppen *önkegyed?* de ez már felette sok volna. Igaz, hogy most kegyére igen nagy szükségem volna; de az *ön* függetlenebb, szabad emberhez illő s férfiasabb“ (ÖM. 7:205, 1834-ből).

Dessewffy József Vörösmartyval szemben védelmébe veszi a *kegyed*-et, hangulati értékét vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy sokkal több melegség van benne, mint az *ön*-ben. Sőt ha a *kegyed* hosszúnak tetszik, szívesen látná a *ked*-et vagy *kéd*-et is, „ha feledni tudnók, hogy őseinknél a *kend* vagy *ked* vagy *kéd* valakit kevésbe vevő megszólításnak tartatott.“ A mindenkivel szemben való egyforma megszólítás híve s sze-

rinte „a társalkodási egyenlőség elébb-utóbb a társaságit is húzza maga után“ (Helmeeczyhez 1837 szept. 27).¹⁴

Ez egykorú nyilatkozatokból látnivaló, hogy írónk a nagyon hideg és körülményes „az úr, tekintetes táblabíró úr“, „tekintetes consiliarius úr“-féle megszólítást akarták valahogy elkerülni. Abban, hogy egyetlen rövid szóval akarták a címet helyettesíteni, s hogy mindenkit egyforma megszólítással akartak illetni, a kornak a fenti nyilatkozatokban kifejezetten is hangsúlyozott demokratikus törekvése nyilvánul meg.

Bármennyire nem tetszett Kazinczynak ez az új társasági szó, már őt is kezdik így szólítani. Kovacsóczy Mihály hozzá írt leveléből valók ezek a mondatok: „Januarius 1-től fogva Kassa lakosa vagyok, és így valahára közelebb óhajtasaim tárgyához, az én fiúi tisztelettel szeretett tanító Barátomhoz, *Kegyedhez*.“ „Örvendve hallottam Szemere Pétertől *Kegyednek* ép voltát“ (KazLev. 21:463, 1831-ből); igaz, hogy ugyancsak Kovacsóczy két hónappal később Kazinczyt „Tekintetes Uraságod“-nak szólítja (uo. 528).

Vörösmartynak és Dessewffynek a *kegyed*-ről való nyilatkozatában szó esik az *ön*-ről is. Ezt a megszólítási formát az eddig uralkodó vélemény szerint Széchenyi alkotta és terjesztette el. A társalgásban való meghonosodás kétségtelenül Széchenyi hatásának tulajdonítható, de a szó nem az ő alkotása. Az *ön*-t mint egyes számú harmadik személyű névmást, is, ipse, ille' jelentésben már Révai (1806) és Sándor István kikövetkezteti az *önként*, *önkényén*, *önmaga* alakokból.¹⁵ Sőt mint udvariassági szót is, 'Sie, vous' jelentésben Kazinczy már 1815-ben alkalmazza Rummy Györgynek írt levelében: „Az *ön* augusztus 18-án írt levele a július 24-ről keltezett levelét még válaszolatlanul találta. Ne kérdezze hallgatásom okát, azt talán *ön* is fogja tudni“ (KazLev. 13:125). Kazinczynak azonban nyilván nem tetszett az *ön*, csak próbálkozott vele, de ez egy levelén kívül másutt többé nem használja.

Széchenyinek tehát e szó használata tekintetében vannak már elődei; mégis meglehet, hogy a 'Sie' jelentésű *ön*, amely nyomtatásban először a Stadiumban lát napvilágot, Széchenyinek mindenkitől, Kazinczytól is független leleménye. Az új szóhoz ezt a jegyzetet fűzi Széchenyi: „Ezen szót *Ön*, míg jobbra nem taníttatom, magyarban úgy használom, mint a német *Sie*-t“ (105. l.).

¹⁴ Idézi Baross Gyula, Nyr. 26:107.

¹⁵ Tolnai Vilmos, MNy. 4:82.

Széchenyit 1827 óta foglalkoztatja egy új megszólítási forma gondolata; „mert a *Maga* és *Kegyed* helyett kell valamit találni, ha török is, szakad is“ (Liebenbergnek, 1828-ból). Először azonban a harmadik személyű *ő* névmásra gondol: „Par parenthesis írjunk mi magunknak próbatétel miatt a harmadik személyben“ — írja Döbrenteinek (1827. júl. 6); aztán így is ír ebben az esztendőben s a következőben: „Ezt legyen *ő* oly jó Károlynak megmondani.“ „*Őneki* küldöttem a Munkám legelső példányát... a bőrben kötött példány az *ővé*“ (Liebenbergnek, 1828). Kétségtelen, hogy Széchenyi az *ő*-nek udvariassági szó gyanánt való lefoglalásában nem arra a már ismertetett dunántúli nyelvszokásra támaszkodik, hanem a német *er*-nek ilyen használatára gondol; ezzel azonban nem lehetett megelégedve, tudva azt, hogy ez az *er* semmivel sem több a *kend*-nél; azért veti fel az *ön*-t abban a Liebenberghez intézett levélben, amelyből fenti második idézetünk való, de csak óvatosan, mintha másnak a gondolata volna: „Többek között egy valaki *Sie, Vous, You, Lei* helyett *Ön*-t proponálja. *Önmaga, Önbélatása, Önnön akarátja* etc. — Quid ad hoc?“ Liebenberg javallja, Széchenyi pedig ettől fogva leveleiben él vele; a nyomtatott *ön* aztán olyan gyorsan elterjed, hogy 1835-ben már a szótárakba is bejut.¹⁶

Amit Dessewffy József a *kegyed* mellett és az *ön*-nel szemben felhoz, ugyanazt mondja Czuczor—Fogarasi szótára a hatvanas években: „Az *ön*, *önök* inkább férfias, komoly s gyöngéd részvét nélküli a *kegyed* pedig némi vonzalmat és tiszteletet tanúsító megszólítás.“ Ilyenféle különbségtevést ma is hallani olyan idősebbektől, akiknek szókinéséből még nem kopott ki ez a két szó; de ennek a hangulati különbségnek az érzése nyilván csak egyéni és nem volt általános, legalább a negyvenes-hatvanas évek levélirodalma ezt mutatja. Kossuthot például Wesselényi *kegyed*-nek (MuzTörzs. 1835), viszont Szenvey (uo. 1836) és Lovassy István (uo. 1840) *ön*-nek szólítja. Bár az *ön* „inkább férfias, komoly“, mégis szerelmesek is kölcsönösen önzik egymást (Éljen az egyenlőség I, 1). Egyeseknek a szókinésében meg mindkettő egy értékkel van otthon. Ugyanaz a levélíró ugyanahhoz a címzetthez szól egyszer ilyenformán: „Szabad legyen *Önt*, mint mindennemű haladás... pártfogóját... egész bizodalommal felszólítani“ — máskor meg eképpen: „Bátorkodom... *kegyedet*, tisztelt barátom,

¹⁶ Vö. Vizsota Gyula, MNy. 1:78; az idézetek mind innen valók.

egész bizalommal felszólítani“ (Tarczy Beöthy Zs.-nak, Muz. Törzs. 1840). Ezt a váltakozást a szabadságharc utáni évtizedekben is megfigyelhetjük; a hetvenes-nyolevanas évekre nézve Csiky színművei azt mutatják, hogy a *kegyed* inkább nőknek, az *ön* inkább férfiaknak járó megszólítás.

A *kegyed*-et is elérte az a sors, mely a *nagysád*-ot kiemelte a mondatból és önálló megszólítássá tette. 1856-ból való az a levél, amelyben először olvastam ilyeneket: „*Igen tisztelt Kegyed!... Tisztelt Kegyednek* alázatos szolgája“ (Rudnyánszky Kálmán, MuzTörzs. 1856).

A *kegyed*, bár minden rangúaknak volt szánva, a társadalom középrétegén túl soha sem emelkedett; a hivatalos érintkezésben meg ugyancsak szerény rangja volt. Egy 1845-ből való levelezőkönyv¹⁷ szerint a tekintetes alispánt a levél folyamán *Tekintetes Alispán Úr*-nak vagy *Tekintetes Uraságod*-nak kell szólítani, viszont a szintén tekintetes kir. ügyészt, táblai ügyvédet, uradalmi ügyészt, egyetemi tanítót, a csak „nemzetes“ városhíró és tisztartót, sőt a még csak nem is „nemzetes“ polgárt *kegyed*-nek kell tisztelni. Ugyanez az író a *kegyelmed*-et jobbágyok megszólításául könyveli el (71—73. l.).

¹⁷ Schultz István: Útmutatás az írásbeli feladásra.

URASÁG, ASSZONYSÁG

nagyságod, kegyelmed, ön, kegyed történetét végig nyomozván, érdemes lesz egy pillantást vetnünk a többi megszólításul használatos elvont főnév: az *uraságod, méltóságod, excellenciád* stb. multjára is.

Az *uraságod* a latin *dominatio vestra* magyarja és híven az *úr* szó XVI. századi értékéhez, ezzel is csak főrangúakat szólítottak. Így Nádasdy Tamás a címzettje annak a levélnek, amelyből ez idézetek valók: „Az elo

Istenert kerem *kegyelmes vrasagodat*, hog *kegyelmes vrasagod* legien byro benne . . . Ez lewel adatoth az *kegyelmes vrasagod* haza alath Kanisa alath“ (LevTár 1:80, 1551-ből). De a jelzők is elárulják, hogy az *uraságod*-dal főrangúhoz szól a levélíró: „Kenyergek *kegyelmes nagysagos vrasagodnak* alazatossan, . . . segetenne megh *vrasagod* walamy zanto lowal“ (uo. 1:336, 1559-ből). „*N(agy-ságos) k(egyelmés) vrasagodath* zolgalyia“ (uo. 1:177, 1555-ből). De érthető, hogy egyszer-egyszer Csányi Ákost is így szólítják (uo. 1:359), meg hogy a század végén a folyamodó a soproni tanácshoz is eképpen szól: „Tiztelendo es nemes Vraim . . . kiuanok *vrasagtoknak* minden iduessleges előmenetet es hozzu eletet“ (Sopr. Lev. 146, 1585-ből). — Ám a XVII. században nyilván nagyon megszűkült a használata, mert ezer meg ezer levélben egyszer sem találkoztam vele; de amikor a XVIII. században újra divatos lesz, az *úr* szó értékváltozásával párhuzamosan egy fokkal alacsonyabb társadalmi réteget, a középnemességet, a honorácior-osztályt illetik vele; a jelzői is megváltoznak: a *tisztelt* meg a *tekintetes* jár vele együtt. Kazinczynak a század végétől fogva így írnak: „Vagyok *Tisztelt Uraságodnak* kész szolgája Rát Mátyás“ (KazLev.

1:138, 1787-ből). „Kívántam *Tekintetes Uraságodnak*, mint Fő Litteratorunknak, kedveskedni azon Munkámmal“ (uo. 5:42, még 21:49, 59 stb.). Így szólítják egymást idegen kabátos emberek Szigligeti Szökött Katonájában: „Mikor Méltóztatot Pestre érkezni *téns uraságodnak?*“ (III, 1).

Az *uraságod*-nak a XVIII. században való újjraéléde, sőt használatának egy népesebb társadalmi osztályra való átvitele az *uraság* szónak „földbirtokos“ jelentésével gazdagította nyelvünket. Az *uraság* szó igen régi nyelvünkben, de első jelentése „hatalom“, majd „dominium“; a XVII. században jelentkező „úr“ jelentést már csak az *uraságod*-ból való elvonás eredményeképpen lehet megérteni. Ez az „úr“ jelentés korlátozódik a XVIII. században úgy, hogy rendszeren akkor élnek vele, mikor az úrról mint földesúrról van szó (Rottn György, MuzTörzs. 1742, Böles József, uo. 1745, Tóth Péter, uo. 1770 stb.); a XIX. század elején: „Több *uraságok jobbágyai*“, „más *uraságok birtokai*“ (Husztai János, uo. 1801).

Az *uraságod*-nak olyan nagy kelete van a XVIII. századtól fogva, hogy a harmadik személyű *urasága* megszólítás sem mostanában született meg a pesti kereskedők ajkán,¹ hanem már ötnegyedszázados multra tekinthet vissza; hadd iktassam ide azt az egyébként is jellemző levélrészletet, amelyben Szegedi István és atyjafiai boldog ünnepeket kívánnak Nagyszigethi Szily Józsefnek: „Kik is azonban hogy az Isten *Méltóságos Uraságának* ezen beálló Karátsonvi Szent Ünnepeket és következő új esztendőtt többekkel számosakkal együtt szíve szerint való boldogságban elérni és eltölteni engedje, igaz és alázatos sziveinkbül a midőn kívánnánk, mély tisztelettel maradunk *Méltóságos Uraságának* legalázatosabb szolgálói és sógorai“ (MuzTörzs. 1810). Még 1848-ból idézhetem a következőket: „Meg nem foghatom, ... hogy T. *Urasága* engem ... mi okból fenveget“ (Zsótér János uo). „Ha T. *Urasága* a feltételeket elfogadni méltóztatik ...“ (ua. uo.). Csak véletlen, hogy a Körútig való folytonosságot nem tudom adatokkal igazolni, de hogy a folytonosság megvan, s hogy az *urasága* nem pesti sütet, az így is kétségtelen. Lélektani magyarázatául felesleges megismételni azt, amit a *nagyságá*-ról már elmondtunk.

Az *uraság*-nak a XVIII. században való nagy divatja udvariassági szóvá tette a régi *asszonyosság*-ot is. Sándor István

¹ Loisch János, MNy. 11:362.

,matrona, domina'-nak, Adami ,ansehnliche Frau'-nak értelmezi. Megszólításban második személyű birtokos személyraggal ritkán találkozunk vele, nyilván nem is volt nagyon elterjedt. „Hallhatta *asszonyságod* gyakrabban“ (Fal: NE. 81). „Necsalja meg magát *asszonyságod*“ (Csokonai, ÖM. II, 293). „A gyökösházi erdőtskénken termett makkra nékem szükségem inkább vagyon, mint tisztelt *Asszonyságodnak*“ (Csutor János, MuzTörzs. 1810). Annál gyakrabban élnek e szóval akkor, amikor nem úri nőkhöz, hanem úri nőkről szólnak: „Mind az két *Asszonyságnok* köszöntissit kedvess(en) vettem, kérem tessik az Urnak viszontag mind az két *asszonyságot* nevemelis köszönteni“ (Gróf Graffenstein Ujhelyinek, MuzTörzs. 1765). „Ennek a tisztelt *Asszonyságnak* [egy őrnagy özvegyének] tudtával irom e' sorokat“ (Kaz Lev. 2:511, 1802-ből). „A Grófné, egy édes beszédű *Asszonyság*“ (Döbrentei, KazLev. 5:210, 1807-ből). „Méltóságos Szerentsiné *Asszonyság*“ (uo. 5:170). „Tekintetes Szemere Pálné *Asszonyság*“ (uo. 21:578, 1831-ből). „Tek. Bártfayné *asszonyság*“ (uo. 21:353).

Ez adatok pusztá felsorolásából is nyilvánvaló, hogy a XIX. század társalgási nyelvében az *asszonyság* a régi nagytekintélyű *asszony* helyét foglalja el. Ezt az előkelő rangját még a szabadságharc után is jóideig megőrzi s az ötvenes évek leveleiben még grófnőket is így emlegetnek: „Motesiczky született *Gróg Pongrátz Asszonyság*“ (Ghyecz Miklós, MuzTörzs. 1851). „*Zichy Juli Asszonyság*“ (Sárközy Albert uo.). „*Mgos Gróf Festetich Victoria Asszonyság*“ (Tárnok Alajos, uo. 1857). Ám a hetvenes években az *asszonyság* már csak a városi társadalom alacsonyabb, nem úri, vagy úri formák szerint élő osztályában jelent tiszteletadást; most már a volt szakácsné, a háziúrrá emelkedett kőműves felesége, az a *Mézesné asszonyság*, akinek olyan kedves szerepe van Csiky Gergely *Cifra nyomorúság* című színművében (1881). Viszont a *Proletárok* (1880) Szedervári Kamillája, a „vértanú özvegye“ már sértésnek érzi ezt a megszólítást. A zsarolásban társa, a szilenciumos prókátor felolvass neki egy levelet: „Annyi volt honvédbajtársam özvegye és árvája fordul hozzám segélyért, hogy az *asszonyság* részére ennél több nem jutott.“ Az *asszonyság* szónál felháborodva szakítja félbe ez a kicsalt pénzből élő nő a felolvasót: „*Asszonyság!* — *Paraszt!*“ (I, 1). Abból, hogy a vidéki levélíró még udvarias akar lenni ezzel a megszólítással, holott a fővárosi asszony már sértésnek érzi, megint azt tanulhatjuk, hogy a társasági szavak egy időben, különböző társa-

dalmi osztályok ajkán más és más értékűek lehetnek. Él-e még valahol ez az *asszonyosság* megszólítás, nem tudom. De ha él is, nagyon mélyre húzódhatott, mert a városi házak legkisebb tisztet viselő alkalmazottjának a feleségét sem illetik már ezzel a hajdani nagyrangú tisztességszóval.

A *méltóságod*-dal 1704-ben találkoztam először, holott a *méltóságos* cím divatja, amint láttuk, már jó nyolevan esztendővel előbb kezdődik: „*Méltóságodnak* eziránt való atyai s úri grátiája“; „ha *mgd* olyan jövődöbéli nagy jó remén-séggel biztatna bennünket“ (TörtTár 1878. évf. 29, 30). „*Méltóságos* Barone Asszonyom! Sajnalkodva értettem *Méltóságod* Uri Levelébül“ (Gróf Erdödy János, MuzTörzs. 1775).

Érdekes, hogy a „földbirtokos’ jelentésű *uraság* analógiájára a *méltóságod*-ból is elvonták a *méltóság* szót, nagy úr’ jelentésben; körülbelül száz esztendeig élt a társalgás nyelvében ilyenformán: „Kéntenittünk Mgs Báró Orczy István Urtól ő Ngsától arendálnunk (a birtokot), már perellyen kgd jelentett Mgs Urral... oly *Méltóság* is, ki nem olly könnyen változó és bennünket manuteneálni minden becsülettel kész“ (Árendások ismeretlenek, MuzTörzs. 1741). „Ugyan s meghalt az az áldott lelkű jó *méltóság*?... Öt fiaia maradtak a megboldogult *méltóságnak*“ (Csokonai, ÖM. III, 182). „N: *Méltóságú* Csábrági és Szitnyai Gr. Koháry Ferencz Úr Ó Excezentziájá“-ra vonatkozik az a „megintett *méltóság*“ kifejezés, amellyel Horkovits József uradalmi fiskális levelében kétszer is találkozunk (MuzTörzs. 1815).

Igen érdekes és a barokk idők alázatosságára jellemző, hogy nem elégesznek meg azzal a válaszfallal, amelyet a már régtől fogva használatos *nagyságod*, *kegyelmed* a beszélő és a megszólított közé emel, hanem nagyurakkal szemben halmozzák az ilyen elvont rangszavakat és a XVII. század második felétől kezdve lépten-nyomon *nagyságod méltóságá-ról*, *excellentiád méltóságá-ról* olvashatunk. „Bánja uram ő nagysága, hogy ilyen penicillussal azokat az praetextusokat kell *nagyságod méltósága* előtt describálni“ (Zrinyi M. követe II. Rákóczi Györgynek, Széchy III, 258). „Nekem irt Ngod kegyelmes parancsolatját alázatosan elvettem, azzal vádolván murányi Praefectus *Nagyságod Méltóságánál*, hogy...“ (Fáy István II. Rákóczi Ferencnek, TörtTár 1880 évf. 382, 1704-ből). „*Excellentiád Méltóságának* alázatos köteles szolgálója“ (Gróf Esterházy Antal Beresényinek, TörtTár 1886. évf. 550, 1709-ből). „Kért

azon, írnek *Excellenciád Méltóságának*“ (Gróf Illésházy a nádornak, MuzTörzs. 1722).

A *méltóságod* ma már ismeretlen rövidülése, a *méltásád* a mult század negyvenes éveiben bukkan fel (Eötvös: Éljen az egyenlőség II, 6). A *nagysága* párja, a *méltósága* pedig a szabadságharc után tűnik fel megszólításképpen: „Ha pedig *Mlsága* tán amugy is ide szándékozni méltóztatna, igen örvendenék, ha szerencsétetni méltóztatna“ (Börzsöny János egy grófnak, MuzTörzs. 1850).

Viszont az *excellentiája* mint megszólítás egyidős az *uraságá*-val: „Nagy Méltóságú Gróff *Excellentziája!*... Excellenciádnak kegyes Levelit meg kapván... Nagy Méltósságú Gróff *Excellenciájának* alázatos szolgája“ (Kolecsányi István, MuzTörzs. 1815). „*Fő Excellentiája!* Kegyelmes Uram!... Vagyok *Eő Excellentiájának* kezeit 's lábait tsokoló alázatos szolgája“ (Vizsolyi Gábor Kopácsy Józsefnek, uo. 1830). Ez az *ő excellentiája*, amellyel úgy szólítja meg az író a nagyurat, mintha róla beszélne, egész világosan mutatja annak a véleményünknek a helyes voltát, hogy a *nagysága*, *urasága*, *méltósága* szülője valóban az a törekvés, hogy a második személy elkerülésével a beszélő a megszólítottól való távolságát növelje.

Ez a harmadik személyű megszólítás az eddigiek szerint mint önálló magyar fejlődés is érthető volna, mégis alig tévedünk, hogyha a mult század elején járatos *Ihro Excellenz* megszólításra gondolva, a német hatást is számbavesszük.

Még csak azt említem meg, hogy a *hercegséged* megszólítás is a XVIII. század alkotása (IrodKözl. 19:342, 1769-ből) és hogy a *tekintetességed*-del először 1857-ből való levélben talákoztam.

*

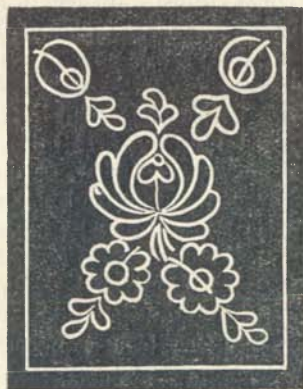
Ezzel búcsút is mondhatunk az elvont udvariassági szók fejtegetésének. De mielőtt új jelenségek elemzésére térnénk át, meg kell említenünk, hogy a *kegyelmed*, *nagyságod*-féle megszólítások azon szerepének, hogy növelik a távolságot a beszélő és megszólított között, s mintegy megszakítják a közvetlen érintkezést, az ismertettekén kívül még más nyelvi formája is van. A XVIII. század közepétől kezdve jelentkezik ez az új válaszfal a *személy* szó képében: „Most pedig kimagyarázhatatlan örvendezéssel örvendek és megreped a szívem örömembe, hogy *nagyságod méltóságos személyének* tiszteletére és

udvarlására lehetek“ (Csokonai, ÖM. III, 25). „A' Méltóságos Úrnak Nagy betsü Személye eránt vonszó Hazafui indulat“ (Tokody József Simonyi öbesternek, MuzTörzs. 1815). E két adatnak az elemzése is elegendőképpen megvilágítja azokat az erőket, amelyek a kopásnak indult udvariassági szók erősítésére vagy helyettesítésére ezt az új fordulatot felszínre vetik. Úgy-e bár a ‚méltóságos úr‘ vagy a ‚méltóságod, nagyságod‘ már magában is tiszteletet kifejező távolságba mozdítja a beszélőt a megszólított magasabb rangútól. Csakhogy ez a ‚méltóságod, nagyságod‘ a mult század hajnalán — bár egyébként még semmi jelét sem látjuk társadalmi értécsökkenésének — már nem tudta ezt a távolságot az akkori túlon-túl udvarias lélek kívánta mértékben kifejezni; ezért kell a két beszélő közé a még láthatatlan repedésektől gyengített fal erősítésére újabb falat vonni. A másik indítéka ez udvariassági fordulat felszínrejutásának az, hogy a *személy* szót díszítő jelzőkkel lehet ellátni, míg a ‚nagyságod‘ ‚méltóságod‘ nyelvtani szerkezeténél fogva erre alkalmatlan. Kétségtelenül ez az oka annak, hogy ez új fordulat korán jelentkezik önmagában, a ‚kegyelmed, nagyságod, méltóságod‘ nélkül is: „Szerentsém jobb szárnyának tartom, hogy szegény házamnál üdvözülhetem [hercegséged] *fejedelmi személyét*“ (IrodKözl. 19:343, 1769-ből). „Egyébb iránt *becses személye* szíves indulatiba ajánlott maradok“ (Ordódy S. Kossuthnak, MuzTörzs. 1836). „Jó leend, ha *becses személye* megjelenése által is azon véleményét előmozditandja“ (Almásy Pál Wodianernek, uo. 1845). A negyvenes évektől kezdve pedig már baráti és tegező viszonyban levők leveleit is ékesíti: „Éltem egyik boldogabb pillanatai közzé számítom azon alkalmat, mellyen *becses személyeddel* találkozni szerencsémül jutott“ (Kapy Imre, MuzTörzs. 1840). Eddigi fejtegetéseinkből tudjuk, hogy háromszáz esztendővel előbb ez a mondat még lehetetlen lett volna, és hogy abban az időben a *becses személyed* helyén az akkor még tegező *kegyelmed* állana. De azóta a *kegyelmed* nemcsak magázó jelentésű lett, hanem becsületében is igen alászállt, s így tulajdonképpen az egyes 2. személyű névmásnak udvarias egyértékese lesz a ‚becses személyed‘.

De ekkor már a *személy* szó közbeiktatása éppen ellenkező célra is szolgál: arra, hogy a beszélő egy-egy szerénykedő jelzővel a maga kicsiségét hangsúlyozza. A negyvenes évektől kezdve él a magyar levélben és a társalgás nyelvében az ilyen fordulat: „Deák Ferenczünknek *igénytelen személyem* eránt viseltető becses bizodalma“ (Tubek Farkas, MuzTörzs. 1845).

Ugyanilyen távolságot nagyobbító szerepe van az 1830-as évektől kezdve a *szín* szónak is, persze nem a ‚color‘, hanem a ‚facies, vultus‘ jelentésének. Arra a használatára gondolunk, amellyel már a Halotti Beszédben találkozunk, mikor azt olvasuk: „Vimagguc mend szentucut, hug legenece neki seged *uromc scine eleut*“. Ez a kapcsolat nemcsak kódex-irodalmunkban, hanem későbbi vallásos iratainkban is lépten-nyomon felbukkan (NySz), s alig tévedünk azzal a véleményünkkel, hogy e szónak a társas érintkezés nyelvébe való beiktatása tulajdonképpen egy vallásos áhitat megszentelte kifejezés profanizálása. Jó hatvan esztendővel később kezdődik a levélbeli használata az előbb tárgyalt *személy* szóénál s érzelmi, hangulati értéke emezénél ma is sokkal erősebb²: „Bátor vagyok alkalmatlankodni Szeretett Ayám *szine előtt*“ (Vizsolyi Gusztáv, MuzTörzs. 1840). „Mélységes alázatossággal borulok *kegyes szine* eleibe“ (Vizsolyi G. tanító Kopácsy érseknek, uo. 1830). Ez a ‚kegyes szine‘ kapcsolat a folyamodványoknak mai napig állandó kifejezése maradt.

² Persze a *személy* és a *szín* csak távolságtartó szerepükben rokonok; a *szín* csak az *előtt, elé* névutóval használatos.

MÉLTÓZTASSÉK, TESSÉK, SZÍVESKEDJÉK

nagyságod, kegyelmed, uraságod-nak az udvariasság nyelvében való egyik feladatát abban jelöltük meg, hogy válaszfalat emeljen a beszélő és a megszólított közé, hogy éreztesse azt a távolságot, amely a nagyobb rangút az alacsonyabbtól elválasztja. Ha jól meggondoljuk, akkor a *méltóztassék* *besé-
tálni* felszólításban a *„méltóztassék”* szerepét is ilyenformán kell értelmeznünk. Igaz, semmi csorba sem esnék az illendőségen, ha azt mondanám:

„Kérem kegyelmes uramat, *rendelje el* ennek a kérdésnek a megvizsgálását“, de mégsem így beszélek, mikor nagyúr elé terjesztem a kérésemet; még pedig azért nem, mert akkor közvetlenül cselekvésre szólítanám fel a magasan felettem állót, ezzel mintegy hozzányúlnék a személyéhez. Azért a kérés meg a kívánt cselekvés közé odaiktatom a *méltóztassék*-ot, amellyel már nem közvetlenül cselekvésre szólítom fel a nagyon tisztelt személyt, hanem arra, hogy helyezkedjék olyan lelkiállapotba, hogy kérésem teljesítését méltónak tartsa. Nyelvtanilag ugyan nem lehet a *„méltóztassék”*-ot a *„kegyelmed”*-del összevetni, de nyilvánvaló, hogy lélektani gyökere mindkettőnek ugyanaz. Nem mondom: „kérlek téged“, mert akkor hozzányúltam a személyedhez, hanem azt mondom: „kérem kegyelmedet“, amikor már nem is testi személyhez, hanem elvont fogalomhoz szólok. Nem mondom: „kegyelmes uram *rendelje el*“, mert a cselekvésre való közvetlen felszólítással tulságos közel jutottam ahhoz, akinek köntöse szélét sem szabad érintenem; közbeiktatom tehát ezt: *méltóztassék, kegyeskedjék* vagy *legyen szíves*, és ekkor már

nem közvetlen cselekvésre szólítom fel azt, aki az Olympos nyugalmában trónol, hanem olyat kérek, ami nem mozgás, nem cselekvés, hanem belső folyamat: egy nekem kedvező lelki attitude elfoglalása.

Maga a *méltóztatik* szó igen régi a nyelvünkben, de bár minden íze magyar, egészében mégsem az: azok közé a szavak közé tartozik, amelyeket a német ‚Lehnübersetzung’-nak, a francia ‚calque linguistique’-nek nevez. Ismeretes kódexeink fordítóinak az a sajátsága, hogy talán a szent szöveg iránt való tiszteletből is, annak minden szavához ragaszkodnak, sokszor még az értelem rovására is. Ez a ragaszkodás annyira megy, hogy nem egyszer a latin szenvedő igét még akkor is szenvedő igével fordítják, hogyha a latin igének csak alakja szenvedő, de a jelentése nem. Amikor a kódex fordítója a latin *vulneratur-t sephesültetik*-nek (NádK. 703), a *videtur-t láttatik*-nak magyarítja (WeszprK. 78), a *confortebatur-t* meg így adja vissza: „a gyermek *bátoroltatik* vala“ (MünchK. 110), holott a *sebesedik, látszik, bátorodik* visszaható ige volna helyénvaló: abban a korban és abban a szellemi légkörben születik meg a latin *dignatur, dignetur* ízről-ízre való fordításaként a *méltóztatik, méltóztassék*. Mint az eredetije, ez is tárgyatlan és szenvedő alakú s a magyar nyelvtudat számára valósággal értelmetlenség. Mert hogyha a *dicsértessék* azt jelenti, hogy ‚általam és más által dicsért legyen’, akkor a *méltóztassék* és régi változata, a *méltóltassék* elemei szerint szintén azt jelentené: ‚tartassék méltónak’: „Kérem . . ., hogy ott az várra Divinre én jószágomra *gondot méltóztassék Kd* viselni“ (RimLev. 347, 1630-ból) — ezt a mondatot tehát így kellene értenünk: ‚tartassék Kd méltónak arra, hogy az én jószágomra *gondot* viselhessen’. Ám tudjuk, hogy nem ezt jelenti hanem ennek éppen az ellenkezőjét; a szó tehát csak elemeiben magyar, egész valójában nem az, hanem idegen léleknek magyar köntösbe bujtatása.¹

Egy pillantás a Nyelvtörténeti Szótárba meggyőzhet bennünket arról, milyen nagy kelete volt ennek a szónak és változatainak a XV. század latinból fordított irodalmában. Azt is megfigyelhetjük, hogy latinul író magyarok milyen sűrűen

¹ A régiségben előfordul cselekvő alakkal, sőt tárgyas használatban is: *méltóztat, méltóltat, méltól*, többnyire ‚méltónak tart’ jelentésben (NySz). E kérdésre nézve l. Szarvas, Nyr. 15:365, 18:563, 24:503; Simonyi, Nyr. 34:152, 402.

élnék a XVI. században a *dignetur*-ral latin leveleikben,² mégis meg kell állapítanunk, hogy a magyar társas érintkezés nyelvében a *méltóztassék* csak a XVII. századtól kezdve lesz otthonossá. Nagyritkán olvashatunk csak az ezeröttszáz esztendőben ilyen mondatot: „ew nagysaga *myltotassyk* kenyergisemet megh halgatni“ (Egy apát levele. LevTár 1:184, 1556-ból), de az általános szokás még nem ismeri a kérés előterjesztésének ezt a módját, hanem közönségesen így írnak: „ke: det kerem, hogy *kd aggyon* tanosagot, *myt kellyen* miuelnem“ (Orosztonyi Péter Csányi Ákosnak, LevTár 1:316, 1559-ből). Sőt még az olyan nagyúr előtt is, mint a szigeti Zrinyi Miklós, olyan ügyben, mely a levélírónak élet-halál kérdése, csak így könyörögnek: „azert kenyergwnk nags: hog *nags: keressen* oly okot benne, hog ne essek ez haz pogan kezbe“ (LevTár 1:164, 1555-ből).

Ellenben a XVII. század második tizedétől mind sűrűbben találkozunk vele; először csak főrangúakhoz intézik, a levélírók is vagy főrangúak, vagy az ő társaságukban élő, velük egy műveltségi fokon álló köznemesek: „Az országoknak hasznosító istene... sok esztendőig kedves egészségbe megtartani *méltóztassék*“ (RimLev. 224, 1619-ből). „Kérvén azon Kdet, *méltóztassék Kd* engemet maga egészségéről tudósítani“ (Révay Éva R. Ferencnek, LevTár 2:248, 1623-ből). „Kérem alázatosan Ngdat... az fejedelemlnél ő ngánál, nyavalás Vizkeleti sógor úr ő kegyelme állapotjában... minden kegyelmességgel lenni *méltóztassék*“ (Thurzó Ilona Lorántffy Zsuzsannának, uo. 2:302, 1644-ből). „Kérem igen szépen ennek utána is *méltóztassék* írni nekem szegény Erdélyről“ (Csáki Franciska Cs. Istvánnak, uo. 2:286, 1651-ből). „Ngodat mint régi bizodalmas kegyelmes uramat igen alázatosan kérem, bizonyosan *méltóztassék* tudósítani“ (Rédei L. Wesselényi F.-nek, RédeiMaradv. 112, 1660-ből). — Még e század elején a főrangúak is csak így kérték a címzettet köszöntésük, üdvözlésük átadására: „Kd én szómmal asszonyomnak ángyomnak *ajánlja* szolgálatomat“ (Czobor Erzsébet Révay Péternek, LevTár 2:183, 1611-ből); de a század harmadik negyedében az előkelők rendszerint már így beszélnek: „Az én kegyelmes uramat az ifjú fejedelmet és fejedelem asszonyt és gróf Rákóczi kisasszony öcsémasszonyt én szómmal *mél-*

² „Deus optimus maximus *dignetur* Mtatem V[estram] felicissimam conservare“ (Fráter György Ferdinándnak, TörtTár 1878. évf. 217). Továbbá uo. 1878. évf. 217, 506., NádLev. 90. stb.

tóztassék köszönteni“ (Soror Kapi Éva Báthory Zsófiának, uo. 2:320, 1666-ból).

A XVIII. század folyamán már minden rendű és rangú levélírók élnek vele, még sógorok is így írnak egymásnak: „Oly készüllettel *méltóztassék az Ur* bejönni...“ (Czeplédy Imre Farkas Jánosnak, MuzTörzs. 1760). Sőt most már annyira elterjedt, hogy a század közepétől kezdve válogatás nélkül mindenféle felszólítás helyett szívesen használják a *méltóztassék*-ot, még akkor is, mikor nem mi várunk szíveséget a megszólítottól, hanem magunk ajánljuk fel neki szolgálataunkat; ekkor jön divatba a „*méltóztassék parancsolni*“. Pedig a XVI. és XVII. században nagyuraknak is csak így írtak: „my the k. zolgalwnk mynth kegyelmes vrvnknak, *paranchollyon the k.*“ (Majláth Gábornak a szolgálái, LevTár 1:19, 1542-ből). „*Felsőged énnekem parancsoljon*, minden illendő dologban jó szívvel igyekezem Felsőgednek szolgálni“ (Pázmány Bethlen G.-nak, PázmLev. 1:325, 1623-ból).³ Ám 1760 táján már atyafiak is így beszélnek egymással: „Másokban is *meltoztassik velem parancsolni*“ (Büky Pál, MuzTörzs. 1760, Rátonyi G. uo. 1775, Beszédes F., uo. 1845).

A dolog természetéből folyik, hogy a *méltóztatik* igének a felszólító módú alakjával találkozunk először és leggyakrabban a régi magyar társalgás nyelvében. De azért a jelentő mód jelen- és multidejű alakja is fel-feltűnik már a XVII. század közepe táján s ettől fogva mind gyakoribb lesz: „Ha *méltóztatik* tudósítani, meg szolgálom“ (ThökLev. 27, 1678-ből). „Azok itt nincsenek az mint Kd maga is *méltóztatik tudni*, hanem oda menvén aláhozom és (ö)kemének értésére adom, mint hogy Kd *méltóztatik írnia*“ (Vizkelety Mária, LevTár 2:310, 1669-ből). „A' mint *méltóztatik emlékezni*“ (Sárkány S. Ebeczky Imrének, MuzTörzs. 1840). „A tekintetes úr, ha kegyesen *vissza méltóztatik emlékezni*“ (Eötvös: Éljen az egyenlőség II, 2). A ‚kegyesen‘ a ‚méltóztatik‘ mellett nyilván mutatja, hogy a ‚méltóztatik‘ immár nem sokat mond, ezért támasztékra szorul; valóban, a mult század negyvenes éveiben igen sokszor olvasunk már ilyeneket:

³ Ez a *parancsoljon* szintén régi szava a középkori udvaroknak. Bizáncban udvari ceremóniák alkalmával, mikor már a császár kísérete együtt volt, egy főtisztviselő kiáltotta: *Κελεύσατε* — mire a menet a császárral az élén elindult (Constantinos Porphyrogenetos: De cerimoniis, ex rec. Reiskii I, 10, 25, 68 stb. A latin *ubete* is régtől fogva használatos ilyen értelemben, uo. II, 603).

„*Méltóztasson kegyesen megengedni*“ (Baloghy József, Muz. Törzs. 1845).

Mind ez eddigi adalékainkban a *méltóztatik* igének csak egyes számú 3. sz. alakjával találkoztunk; a régiségben hiába is keresnénk többesszámú alakot és ez természetes is, hogyha figyelembe vesszük azt, amit a *kegyelmed, kegyelmetek* szerkezetéről mondtunk: „*Kegyelmed jöjjön, kegyelmetek jöjjön*“ — így beszél a régi magyar egészen a XVIII. század közepéig s csak ezután kezdik a mondatot a *kegyelmetek*-kel kapcsolatban értelem szerint többesszámú igével szerkeszteni. Hajdan tehát, ha több személyhez intézték is a felszólítást, csak így beszéltek: „*Kegyelmetek méltóztassék eljönni.*“ Csak a *kegyelmetek* szerkezetének elhomályosulása meg az *úr, az urak*-féle megszólítás elterjedése után várhatjuk a *méltóztassanak* többesszámú 3. sz. alakot. Bár ezek a feltételek már sokkal korábban megvannak, mégis csak a XIX. század harmincas éveitől fogva olvasunk ilyeneket: „*Egyetértőleg méltóztassanak azon lenni*“ (Szilassy József, MuzTörzs. 1835). „*Meddig méltóztatnak itt mulatni?*“ (SzökKat. II, 3).

Háromszáz esztendőnek kellett elmúlnia, míg az egyes 2. személyű *méltóztassál* újra divatba jött. Mert hiszen kódexeinkban nem egyszer olvasunk ilyeneket: „*Méltóztassal bochatany te angyalodat*“ (Érdy K. 578b) — ám ez a 2. személy a társas érintkezésben lehetetlen volt, mert a *méltóztatik*, amint tudjuk, a *kegyelmed, nagyságodhoz* igazodott. Azonban a XIX. század elején, a barátság korszakában, amikor olyan férfiak is tegeződtek, akik sohasem látták egymást, de akiket közös törekvések kapcsoltak össze, meg amikor viszont még testvérek is a finomkodó udvariasság hangján beszéltek egymással, elkövetkezett a *méltóztassál* alaknak új életre ébredése: „*Méltóztassál* tehát venni e jelen való küldeményemet is, a Magyar Literatura Esméretének Első kötettyét“ (Pápay S. Kazinczynak, KazLev. 5:437, 1808-ból). „*Ezt Fenyéry barátunknak általadni méltóztassál*“ (Kazinczy Bártfaynak, KazLev. 21:368, 1830-ból). „*Méltóztassál* tehát, édes barátom, akármi áron tultenni a kéziratot“ (Kemény Zs. Jósikának, IrodKözl. 19:439, 1845-ből). „*Méltóztattnál* a jövő vacatziókra a fiut ide el hozni... *Méltóztassál* tetzésedről postán tudósítani“ („*Szerető bátyád András*“, MuzTörzs. 1821). „*Nagyon kérlek, hogy ha lehetne, azon külömben is nem nagy summácskát nekem mennél elébb letenni méltóztattnál*“ (Kolosy István a bátyjának, uo. 1840).

A *méltóztatik* mindeddig személyes szerkesztésű volt; jól sejti Simonyi, hogy az olyan szerkezet, amelyben a személy maga részeshatározó lesz, egészen új keletű. A XIX. század elején kezdenek így beszélni és írni: „Hozzám *méltóztatott az úrnak* jönni?“ Sándor István, aki már ezt a szerkezetet meg-
rója, azt is helyesen állapítja meg, hogy a *méltóztatik*-nak ez új szerkezete a hasonló jelentésű *tetszik*, *tessék* hatásának tulajdonítható (Szókönyv).⁴ A negyvenes években aztán már se szeri, se száma ez új szerkezet használatának: „Mikor *méltóztatott* Pestre érkezni *téns uraságodnak*?“ (SzökKat. III, 1). „*Méltóztasson a Tettes Urnak magának* meg itélni“ (Husztai K. Wodianer S.-nak, MuzTörzs. 1848).

Végül még csak azt, hogy a *nagysád*, *kelmed*, *kend* s egyéb udvariassági szók sorsát a *méltóztatik* sem kerülhette el; ha Szigligetinek hihetünk, akkor a mult század negyvenes éveiben ennek is élt egy rövidült formája. Legalább a Szökött Katonában így beszélnek: „Ugyan kérem, egyedül vagy másodmagával *méltatik* falura utazni?“ (III, 7). „Ha *nagysádtok* unatkozni *méltatnak*, im a fiam tud franciául is“ (I, 14).

A túlzott udvariasság szülte sokféle értelmetlenség között nem a legkisebb az, amellyel a *méltóztatik* igenévi használatában találkozunk. Az 1760-as évektől kezdve jó félszázadig tart az a mosolykeltő divat, hogy a levelet ilyenformán nyugtatják: „Hozzám *küldeni méltóztatot* Atyafiságos Uri levelét vettem ilendő Betsületel“ (Szemere Krisztina Kubinyi G.-nak, MuzTörzs. 1765). „Azt olvasván hozzám *intézni méltóztatott* Leveléből, hogy Nevét el-titkoltatni óhajtja“ (Kazinczy Ráday G.-nak, KazLev. 1:246, 1789-ből). „Hozzám *botsátani méltóztatott* Űri levele“ (Gulátsy A. Bük Lászlónak, MuzTörzs. 1810). „Hozzám *bocsájtani méltóztatott* Levelét, mint hozzám való bizodalmának jelét, igen kedvesen vettem“ (Vay József Kazinczynak, KazLev. 5:346, 1808-ból). Sőt a mult század elején már a címzettnek „*írni méltóztatandó* levelé“-ről is olvasunk (KazLev. 2:491). — Bizonyára van ebben a furcsaságban idegen hatás is, bár a hasonló német „*Ew. Exzellenz mir angewürdigte* Zuschrift“ kevésbbé mes-
terkéltnek *tetszik*.⁵

E furcsa szerkezet azonban a *méltóztatott*-at legalább még régi kapcsolatában mutatja, mert ez a mellékmondat:

⁴ Simonyi, Nyr. 34:152.

⁵ Steinhausen, i. m. 2:379.

„melyet nekem írni méltóztatott“ — kerül oda jelzővé sűrítve a főmondat ‚levél‘ szava elé. De mit szóljunk ahhoz, hogy a *méltóztatott* eredeti kapcsolatából kiszakadva magának a címettnak lesz jelzőjévé ilyen módon: „Méltóságos Groff Aszszony! *Méltóztatot kegyes Patronám*“ (Szoboszlai A. Mikó grófnénak, MuzTörzs. 1780). „Méltóságos Úr, *Különösen méltóztatott Jó Uram*“ (Benkő F. Kazinczynak, KazLev. 2:225, 1791-ből). „Tekintetes Fő Biró Ur, *Nékem Méltóztatott jó Patronus Uram*“ (Szilágyi J. MuzTörzs. 1810). Végül ebben a korban vonul be a társas érintkezés nyelvébe a *méltóztatás* szó is, amelyet a kódexek kora óta ismerünk ugyan, de papirosízét századokon keresztül sem tudta elveszteni: „Megértvén Excellentiádnak *nemes szívü méltóztatását*, mellyel magában Nemzetünknek boldogítására tzelző fordításomnak kiadását kegyelmes adakozása által gyámolítani eltökéllette“ (Verseghy F. Gróf Teleki Sámuelnének, IrodKözl. 18:240, 1791-ből).

*

A *méltóztassék*-nak rendeltetésében atyjafia, a *tessék* csak a XVIII. század szerzeménye. Nyilván a társadalomnak mindjobban való tagozódása tette szükségessé, még pedig azért, mert a társas érintkezés hiányát érezte egy olyan közvetítő szónak, amely a *méltóztassék*-nál kisebb fokú tiszteletnyilvánítást jelent. Gyökere ott van a *tetszés* szó XVII. századtól fogva élő ‚akarat, vélemény‘ jelentésében; ez a *tetszés* szintén az előkelőbb emberek társasági szava: „*Vékony tetszésemet* is megízenem“ (‚szerény véleményemet‘, RákGy. Lev. 230). „Kérem alázatosan Ngodat, mint kegyelmes uramat, adja ez aránt mentül hamarébb *kegyelmes tetszését*“ (Vitnyédi Zrinyinek, VitnyLev. 2:166, 1644-ből). Ugyancsak az előkelők közt forgolódoó Vitnyédi leveleiben találkozunk először a *tetszik* igének föltételes mondatokban való használatával: „*Ha* kegyelmesen *ugy tetszik* Ngdnak“, vagy „*ha tetszik* kegyelmesen Ngdnak“ (uo. 2:164). Ám ez még nem az a közvetítő, válaszfalat emelő szerep, amelyről szó van, hanem annak csak előkészítője; a *méltóztatik*, *méltóztassék*-nak csak akkor lesz párja, amikor egy másik ige infinitivusának a társaságába kerül s erre csak a XVIII. század első tizedétől fogva tudunk bizonyító anyagot idézni: „Fölöttébb igen köszönöm, hogy keserves sorsomban *tetszett meglátogatni*“ (Máriássy Kata a vejének, LevTár 2:379, 1709-ből). Hogy a *tet-*

szik, tessék valóban kevesebb a *méltóztatik, méltóztassék*-nál, azt e fordulatnak a felbukkanása idején való alkalmazása módja is bizonyítja. Csúzy Zsigmondnak, a jeles pálos egyházi szónok beszédeiben híveivel, hallgatóival szemben használja, akiket az egyházi szónoklat régi hagyománya szerint természetesen tegez; holott a *méltóztassál*, amint láttuk, a tegezõ viszonyban levõknek csak száz esztendő mulva lesz a szavajárása: „*Tessék* pedig azt-is *eszedbe venni*“ (Csúzy: Sip. Elõb., 1723-ból). „*Tessék bé-venni* a’ mennyei jegyes ödvös-séges tanátsát“ (uo. 33). „*Tessék hallani*, mit mivele véle (Szent Pállal) az Attyai kegyesség“ (uo. 65). A század közepe tájáról való beszélgetõ könyv is azt mutatja, hogy a társadalom középrétegének jár ki: „Ülljön le az Ur, *tessék le-ülni az Urnak*: der herr sei so gut und setze sich ein wenig nieder“¹ (KirBesz. 7, 1743-ból). Ettõl a kortól fogva a közép-nemesi osztály társadalmában mind gyakoribb lesz a használata: „Ha pedig Amicabilisre *teczik lépni*, ott léssen Egerer Uram, *tessék az Urnak* eõ kglmével bővebben *tractálni*“ (Jancsó F., MuzTörzs. 1740). „*Tessék meghalgtani* a’ regveli éneket: je voudrais bien auparavant vous fair entendre un air“ (IrodKözl. 19:329, 1769-ból). Majd a *méltóztatik* és *tet-szik* között bizonyos fokú kiegyenlítõdés jön létre és ugyanahhoz a személyhez szólva is váltogathatják egymást: „Kérem atyafiságosan Bátjám Uramat, ha *tetczik meg veni* azon jószágot, *méltóztasson* engemet tudósítani“ (Pap Judit, Muz. Törzs. 1801). Ám azért nem lettek teljesen egyértékûek, mert ma is érezzük a kettõ között levõ fokozati különbséget. — A felszólító *tessék* iktelen változatával a mult század elejétõl fogva olvashatunk ilyeneket: „Többé így ne *tessen* írni... ebbül *tessen* meglátni“ (Kazay J. az öccsének, MuzTörzs. 1811). „*Tessen parancsolni*“ (Zsoter J. Wodianer S.-nak, uo. 1848).

Kopogtatnak: *tessék* — hangzik feleletül a belépésre való engedelem. Hogy ez a *tessék bejönni* rövidülése, azt nem kell bizonyítani, valamint azt sem, hogy eredetéhez híven még csak a városi ember ajkán otthonos; a nép inkább azt mondja: *szabad, lehet*, vagy pedig ismerõst várva valami vaskosabb szóval él.

Csak az udvariasság nyelvében teremhet meg az a nyelvtani és logikai képtelenség, hogy felszólító mondatot kérdõ hangsúllyal mondunk; arra a furcsaságra gondolok, hogy a rosszul hallott, félig értett szóra, mondatra így kérdezzük:

Tessék? Tulajdonképpen ezt a kérdést akarjuk vele kifejezni: *tetszik valami? mi tetszik?*⁶ De nem élünk kérdő mondattal, mert a felszólító módú *tessék* a társalgásnak olyan gyakori szava, hogy még az udvarias kérdés szerepét is felveszi. Persze ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy a *tessék* a beszélő tudata számára nyelvtani elemeit illetőleg elhomályosult, teljesen tartalmatlanná vált.

A *méltóztassék*, *tessék* szerepének egy részét a XIX. század elejétől fogva a *legyen szíves*, *legyen kegyes* felszólítás vállalja magára. Abból, amit a *szíves*, *szívesen* szavaknak a társalgás nyelvében való történetéről mondtunk, érthető, hogy a *legyen szíves* csak ebben a korban bukkanhat fel: „Minnél előbb *legyen szíves* bennünket megörvendeztetni“ (Takács S., MuzTörzs. 1836). „*Legyen szíves* tudunkra adni“ (Kandó Teréz Fáy G.-nak, uo. 1848). „Hogy ha ezt a Tettes Ur olly *szíves léssen* megtenni“ (Döry Gy., uo. 1840). „Ha e terhes munka evidentiáját fel vállalni *szíves* lesz Al Ügyész Úr, *tessék* engemet... értesíteni“ (Plachy Zs., uo. 1840). „*Légy* tehát olly *kegyes* és gondoskodjál, hogy a jelentés jó jegyző kezére kerüljön“ (Kapy I., uo. 1840).

Ugyanennek a levélírónak ugyanebből az esztendőből való levelében találkozunk először a *kegyeskedik* igével mint társasági szóval: „*Ki eszközölni kegyeskedjél*“ (uo). Nyilván a *méltóztatik*, *tetszik* példájára vezethetjük vissza a *kegyeskedik* ilyen használatát, mert egyéb jelentésben már a XVIII. század első negyedéből ismerjük.⁷ A *szíveskedik* is ekkor bukkan fel és a *méltóztatik* társaságában tűnik először szemünk elé: „Reménylem, hogy alázatos kérésemre ezentúl is *méltóztatik* ilylyeténekkal *szíveskedni*“ (Kassai J. Kazinczynak, KazLev. 13:70, 1815-ből). „K. Úr a kívánt szállítás terhét magára vállalni *szíveskedett*“ (Komáromy J., MuzTörzs. 1836). „Kérem tisztelt barátomat, hogy vagy addig az ideig a fizetésre várakozni *szíveskedjék*, vagy ha a váltó csakugyan már kezei közt nem létezik, engem hitelesen arrul tudósítani *méltóztatna*“ (Almásy Pál Wodianer S.-nak, uo. 1845). „*Szíveskedjél* becses leveleidet ezentúl is Kolozsvárra címezni“ (Kemény Zs. Jósikának, IrodKözl. 19:440, 1845-ből).

A *szíveskedik* helyenként már a nép társalgási nyelvébe

⁶ Simonyi, Nyr. 48:108.

⁷ Simai, MNy. 7:417, Nyr. 42:160.

is leszivárgott. Ám az a két-három emberöltő, amely a *szíveskedik* születése és a nép nyelvében való felbukkanása között eltelt, nem volt elegendő arra, hogy e szónak a művelt társalgásban való értékét a nép pontosan megtanulhatta volna. Ezért van, hogy a nép ajkán sokszor mosolyt keltő módon hangzik fel a *szíveskedik*. Bár hallani a műveltek szóhasználatának megfelelő alkalmazásban is, például mikor azt mondják: „No tessék, *szíveskëggyën* [enni vagy inni]“ (Nyr. 32:114), de arra már a műveltek beszédében nincsen példa, hogy a beszélő maga „szíveskedik“, mint ahogy a dunántúli nép között sokszor hallani. Ha például valakit valami szolgálat-tételre szólítanak fel, persze hogyha úrféle a szíveskérgő, akkor Győr-, Vas-, Veszprémmegye sok falujában így adják az igenlő választ: „Igen, majd *szíveskëdëk*“ (Nyr. 32:14, MTsz). Vagy étellel-itallal így kínálják az úri vendégeket: „Csak tessék, *szíveskëdëk* ám még többel is“ (MTsz). Sőt a Rábaközben még a kölesönt kérő is így beszél: „Csak azért *szíveskedtem* idejönni, hogy köcsönözne egypár forintot“ (Nyr. 31:174). Egy érdeemes nyelvészünk a *szíveskedik*-nek ezt a használatát a *szíves* szónak régi, 'bátor' jelentésével magyarázza.⁸ Nyilván téves ez a magyarázat. Könyvem egész anyaga bizonyítja, hogy mint a műveltségi hatások általában, a társalgás nyelvi formái is a magasabb társadalmi osztályoktól szállnak le mind mélyebb rétegekbe. Mármost a művelt udvariasság nyelvének a falusi nép közé való eljutását megnehezíti az a körülmény, hogy e bizonyos tekintetben osztálynyelv legtöbb elemét a falusi néppel szemben nem is alkalmazzák s a nép csak az urak egymásközi beszédéből lesi el azt, amit belőle tud. Mivel azonban ebbeli tapasztalatai fogyatékosak, megfigyelései nem elegendők, a társalgási nyelv fordulatait sokszor a megállapodott használattól eltérő módon alkalmazza. Városi ember, mondjuk például a szabó, urasági inas, bármily szerény műveltségű is, sohasem fogja a *szíveskedjék*-kel bevezetett kérésre azt felelni: „igen majd *szíveskedek*“ — még pedig azért nem, mert ezt a felszólítást ezerszer hallotta másokhoz intézve és senki sem adott rá az említett módon feleletet. A falu népe azonban a *szíveskedik*-ben csak az udvarias szót érzi és kellő számú megfigyelés híján feleletében is alkalmazza. Ez a kellő tapasztalat hiánya, a mások beszédének ritkán kínálkozó megfigyelése

⁸ Horger, Nyr. 31:578.

magyarázza meg azokat a jelenségeket, amelyeket nyelvészeti folyóirataink és napilapjaink „mikor a nép urasan beszél” cím alatt szoktak szóvátenni.

*

A XVII. század elején, tehát abban a korban, mikor a *méltóztassék* bevonul a magyar társalgás nyelvébe, egy másik, de tiltó formájú közvetítő fordulat is gyökeret kezd verni a *méltóztassék*-hoz hasonló jelentésben: „Kérem Kdet, hogy *ne rösteljen* írnia hazánk dolgáról“ — írja Illésházy Rimay Jánosnak 1607-ben (RimLev. 156). Pázmány meg a szepesi kamara elnökéhez intézi ezeket a szavakat: „Kdet kérem, ha mi bizonyos leszen az fejedelem állapotjárul, *ne restellje* az hír adást“ (PázmLev. 2:54, 1629-ből). Persze ez a fordulat egyrangúak beszélgetésében vagy magasabb rangúak alacsonyabbakhoz intézett szavaiban járatos.

Kétségtelen, hogy ez a *ne restellje* az Európászerte nagyon használatos *ne gravetur* szép magyar mása. Amint azonban a század haladtával a magyar élet minden vonatkozásban megromlik, régi magyar erények hanyatlani kezdenek, nyelvünket is a latin valósággal megfertőzi, a szép magyar kifejezést is kiszorítja a *ne gravetur* szolgálai fordítása és a század negyvenes éveitől fogva már így beszélnek: „Kdet is édes szerelmes asszonyom kérem, ha valamit hall, *ne neheztelje* értésemre adni“ (Bánffi Zsuzsánna Pongrácz Borbálának, LevTár 2:295, 1643-ból). „Nagyságodat szeretettel kérem, mint régi bizodalmas uramat, *ne nehezteljen* tudósítani“ (Rédei L. Homonnai Gy.-nek, RédeiMaradv. 83, 1660-ból). „Kdet kérem ezen emberem által *ne nehezteljen* [a levelet] felküldeni“ (Ujfalussy Kata Révay M.-nak, LevTár 2:398, 1699).

A század végén azonban ezt is kiszorítja a latin eredetinek egy ízről-ízre való fordítása, a *ne terhellessék*, amely a latin szóval még elemeiben — szenvedő ige voltában — is megegyezik. Ez is marad aztán divatban az irodalom berkein kívül egészen a szabadságharc idejéig: „A megnevezett helyen és órakor jelen lenni *ne terhellessék*“ (LevTár 2:395, 1695-ből). „Kérem azért kdet azon soldos hajdujokat kezekhez adatni *ne terhellessék*“ (TörtTár 1880. évf. 386, 1706-ból). „Engemet informálni *ne terhellessék*“ (Eötvös J. Bükk A.-nak, MuzTörzs. 1732). „*Ne terhellessél* kérlek az ide mellékelt levelet mennél előbb rendeltetése helyére átküldeni“ (Bánó M. Fáy G.-nak, uo. 1840).

LÁTOGAT, UDVAROL, TISZTEL

ÁR több mint kétszáz esztendőös multja van a magyar ajkon a *tisztelendő*-nek meg a *tiszteletes*-nek, amikor ez udvariassági jelzők alapszava, a *tisztel* bevonul a társas érintkezés szókincsébe. Csak a XVIII. század második negyedében válik a *tisztel* udvariassági szóvá, ettől kezdve azonban oly gyorsan terjed és olyan sokágú gyökeret ereszt, hogy a század végén már a társalgásnak is, a levélírásnak is mindig kéznél levő, nélkülözhetetlen eleme. Idősebb a

származék az alapszónál: ez is olyan jelenség, amely az udvariasság nyelvének az osztálynyelvekkel való közeli atyafiságát mutatja. Persze az osztálynyelv határain kívül a *tisztel* igen nagy multra tekinthet vissza: e szó inti a szülők iránt való kötelességre a hívő magyart, midőn először csendül fülébe a negyedik parancsolat: „*Tiszteljed* te atyádat és te anyádat“ (MüncHK. 42).

Ám amidőn az 1740-es években udvariassági szóvá lesz, egyszerre oly változatos szerepben áll előttünk, hogy nehéz eldönteni, melyik jelentésével foglalkozunk először. Nem is tudományos meggondolásból, hanem a tárgyalás rendjének gyakorlati szempontjából elsőnek a ma is közkeletű „üdvözlöt küld“ jelentésben való használatát fogjuk megfigyelni.

De ha a *tisztel* csak ilyen későn bukkan fel, hogyan 'tiszteltették' az emberek egymást az azelőtt való századokban? A XVI. században *köszönetüket írták, izenték* az emberek egymásnak, a *köszönet* szó 'üdvözlést' is jelent azidőtájt, mint ahogyan 'köszönés'-nek mondjuk ma, hogyha valaki előtt az utcán kalapunkat megemeljük: „*Kezenethemet* es zolgalathomath *yrom* Kegyelmednek mynth vramnak es jo barathomnak“ — írja Magyar Bálint Sennyey Ferencnek (LevTár 1:101, 1552-ből). „Bathory Andras es Dragffy wram thy

Kegyelmeteknek mynth attyokfyaynak es barathynak *kezenehyket* es zolgalathyokath yzenek“ (LevTár 1:9, 1540-ből). „Jakab wramnak es az en zerelmes athiamfianak *mongia* te k(egyelmed) *kezenetemet*“ (Perényi M. Székely L.-nak, uo. 1:93, 1552-ből).

A XVII. század folyamán a ‚mondd köszönetemet‘, ‚köszönetemet írom, izenem‘ kifejezést a rövidebb *köszönt* egészen kiszorítja: „Tiszteletes Anyám Kdet szeretettel *köszönti*“ (LevTár 2:279, 1642-ből). „*Én szómmal szeretettel köszöntse* Kd az kisasszonyt“ (uo. 2:283, 1640-ből). „Feleségem kedves Sogor Eöcsém Ur(am) kgdet és Velem edgyütt kedves edes Hugom Asszonyt, egész Uri házával Atyafiságos szeretettel *köszönti*“ (Eötvös J. Bük A.-nak, MuzTörzs. 1732). „Kedves Hugom Asszonyt alázatosan *köszöntvén* maradok...“ (F. Nagy István, uo. 1742). A XVIII. század közepén pedig az addig közszájon forgó ‚én szómmal köszöntse‘ kifejezés helyett megszületik a ‚köszönt‘ műveltetője, a *köszöntet*: „Fiainkat *köszöntettyük*“ (Gróf Szapáry Péter, MuzTörzs. 1741). „Feleseghem is *köszönteti* kdet es velem edgyütt az Asszonyt kedves Hugom Asszonyt“ (F. Nagy István, uo. 1746). „*Köszöntet* kedves feleségem minden atyafisággal“ (Tholdalagi L., uo. 1750).

Ez időben nyomul be a mindennapi társas érintkezés nyelvébe a most ismertetett fogalcm kifejezésére egy különben igen régi szó: az *üdvözöl*, amely — úgy tetszik — a középkorban csak a vallásos iratok szava volt: „Mélgs Gróf Eö Ntsgát igen alázatosan *Idvezlem*“ (Szoboszlai A. Mikó grófnénak, MuzTörzs. 1780). „Én ifiantabban igen nyersen szoktam volt *megüdvözölni*, megszóllítani ösmeréseimet“ (Vitkovics Kazinczynak, KazLev. 13:208, 1815-ből). A XVI. századi ‚köszönet‘ helyét levelekben ekkor foglalja el az *üdvözlés*: „Az husvéti szent napokra való uri *üdvözlését*... nagyon köszönöm“ (Friebeisz Ferenc. MuzTörzs. 1742). „Uj esztendőbeli atyafiságos *idvezlését* jó Uram Bátyámnak háláadó szível köszönöm“ (Sztojka Zsigmond, uo. 1745).

A ‚köszöntet‘ meg az ‚üdvözöl‘ kortársaként tűnik fel a *tisztel*, hogy aztán származékaival együtt uralkodó szerepre jusson az írásbeli és szóbeli érintkezésben egyaránt. Az ‚üdvözöl‘ jelentésű *tisztel* a latin *revereor* magyarjaként jelenik meg s e latin szóval gyakran együtt is szerepel; amennyire a magyarországi latin nyelv történetét látom, ennek a *revereor*-nak

a levélbeli használata sem régibb a XVIII. századnál: „Ezzel nagy jó Sogor Aszszonyomat is illendő respectussal *reverealván* maradok az Urnak...” (Illésy Ferenc, MuzTörzs. 1742). „Caeterum Bezerédy Sándor Öcsém Uram midőn Atyafiságos szeretettel *revereálná* Kgteteket, magamis Hugom Aszszont alázatosan *tisztelem*“ (Kecskés János, uo. 1742). „*Revereáalom s tisztelem* nagy jó Uramat Sógor Uramat“ (Dobay Károly, MuzTörzs. 1745). „A Mghos Aszonyt ö Naghat Mghos Uri Kedveseivel együtt alázatosan *tisztelem*“ (N. N., uo. 1746).

Amint e szemelvényekből látnivaló, a *tisztel* nemcsak a levélíró üdvözlését fejezi ki, hanem azt is, ha az író csak más üdvözlésének közvetítője; azt is, amit ma a *tiszteltet* fejez ki. Ezzel a műveltető alakkal csak a XIX. század elején találkozunk: „A Grófné a' Tekintetes urat *tisztelteti*“ (Döbrentey Kazinczynak, KazLev. 5:210, 1807-ből). Kazinczyék a másnak szóló üdvözlést a XVI. és XVII. század ,én szómmal köszöntsed' fordulatának módjára fejezik ki: „Tisztelendő Szabó Dávid urat... ne sajnállya az úr *nevemmel tisztelni*“ (Ráday G. Kazinczynak, KazLev. 1:209, 1788-ból). „Méltóságos Kenderesi Urat *tiszteld nevemben*“ (Kazinczy Cserey Miklósnak, uo. 17:51, 1820-ból). Az üdvözlés közvetítésének kifejezésére Kazinczyék körében a XIX. század elején megjelenik a „melden Sie meinen Respekt“ magyarja ilyen formán: „Barátjának... *jelentse tiszteletemet*“ (Kazinczy Kozma G.-nek, KazLev. 2:514, 1802-ből). „*Jelentem tiszteletemet* T. Szemere Urnak, szeretett Hitvesének csókolom kezeit“ (Szenvey Kazinczynak, uo. 21:48, 1829-ből).

Minden írásbeli tiszteletnyilvánítás gyökere, eredete a dolog természete szerint az emberek szemtől-szembe léteében keresendő. Mikor tehát valaki azt írja a címzettnek, vagy a címzett útján másnak, hogy ,tisztelem', akkor tulajdonképpen ebbe az egy szóba sűríti össze a tiszteletnek mindazt a sokféle megnyilvánulását, amelynek megadására a levélíró hajlandó, hogyha a becsült személlyel találkozik, akár véletlenül, akár úgy, hogy meglátogatja. A *tisztel*-nek ez nyilván eredetibb értelme; a XVIII. század közepe tájától fogva e szó jelentése, fogalmi tartalma szerint sokszor ez: ,találkozik, vendégül lát, meglátogat': „Szegény pusztás házomnál szerencsémnek tartanám, ha *tisztelhetném* nagy jó Uramat“ (Dobay Károly, MuzTörzs. 1745). „Tegnapi napon alázatos udvarlásommal kívántam volna az Urat *tisztelnem*“ (Böles József F. Nagy

Pálnak, MuzTörzs. 1746). „Hogy in Soproniensi Deputatione uri személyét szerencsés constitutioban *tisztelhessem* tökéletesen, kívánom“ (Illésy Ferenc F. Nagy Pálnak, uo. 1746). „Immár egyszer vólt szerencsém az Urat ezen az Földön *tisztelnem*“ (Horváth J. F. Nagy Pálnak, uo. 1750). „Igen nehezen várom *Böösre* való kimenetelemet... hogy *tisztelhessem* Ngodat“ (Amadé F. atyjának, uo. 1811). „Mivel tehát mostanában Eö Hertzegségit Nagyságod *látogatásával nem tisztelhettem*...“ (ua. uo. 1802). „Már a Tecarius az Újhelyi vásár után tudtomra adta, hogy szerentsém lesz Kedves Uram Bátyámat *személyesen tisztelni*“ (Vay Á. Kazinczynak, KazLev. 5:79, 1807-ből). „Ha dolgaim rendbe szedem, repülök kegyed *tisztelni*“ (Kovacsóczy M. Kazinczynak, KazLev. 21:43, 1831-ből). Itt kell megemlítenünk ezt a dunántúli népies kérdést: „*Hogy tisztóhetem v. kinek tisztóhetem az urat?*“ Idegen úrféléhez intézik és a nevét, állását tudakolják vele.

A mult század elejétől fogva a ‚látogat‘ jelentésű *tisztel* mindinkább átadja helyét a *tiszteletére lenni* és a *tiszteletét tenni* kifejezésnek; az utóbbiban könnyen felismerhetjük a német *seine Aufwartung machen* hatását: „Éppen ma énnékem egy kis időm lett volna Nagyságodnak Böösön *tiszteletére lenni*“ (Gr. Amadé A. atyjának, MuzTörzs. 1802). „Kivántunk vólt *tiszteletére lenni*... az Úr Fiscalis Úrnak..., de szerentsénk tiszteletéhez nem lehetett“ (Komáromy Gy., uo. 1802). „Kevés idő mulva’ reménylem *lészek tiszteletére* Bátyám Uramnak“ (Vay Á. Kazinczynak, KazLev. 5:306, 1808-ből). „Ámbár Debreczenben vagyok, nem fogom *tenni személyes tiszteletemet*, mert sietnem kell“ (Kazinczy Domonkos J.-nak, KazLev. 2:483, 1802-ből). „Pesten... néked szives *tiszteletemet tenni* óhajtottam“ (Jankovich A., MuzTörzs. 1835).

A személyes látogatás helyett a levél maga is a tisztelet kifejezése s ezért még száz esztendővel ezelőtt alacsonyabb rangúak is „megtisztelték“ a magasabban állót levelükkel: „Kivántam az Urat ezen *írásommal megtisztelnem*“ (Hericz I. Tihanyi S.-nak, MuzTörzs. 1770). „Épen készülöben valék, hogy *levelemmel megtiszteljelek*“ (U. Tóth L. Kazinczynak, KazLev. 17:17, 1820-ből). Ha a levél megtisztel, annál inkább tisztelet van az ajándékban: „Révainak is majd meg köszönöm, hogy szép *munkájának közlésével meg tisztelt*“ (B. Szabó Kazinczynak, KazLev. 1:17, 1779-ből).

A *tisztel* ige tehát az elsőnek ismertetett 'üdvözöl' jelen-tésen kívül még sokféle jelentésben él a XVIII. század köze-pétől fogva; hogyha érzelmi, hangulati, vagy mondjuk tár-sadalmi velejárójától megfosztjuk, értelme ez: 'látogat, vén-dégül lát, találkozik, levelet vagy ajándékot küld'. De ter-mészetesen érdekel bennünket, hogyan fejezte ki a magyar úri osztály szóban és írásban ezeket a fogalmakat a *tisztel* feltűnésének és elbokrosodásának előtte lefolyt évszázadok-ban. Hogyha a két utolsónak ismertetett használatából, 'a le-véllel v. ajándékkal megtisztel' kifejezésekből indulunk el visszafelé, igen érdekes jelenségre bukkanunk: ez az érdekes jelenség az, hogy a XVI. században és a XVII. első felében a *tisztel*, *megtisztel* szerepét a *látogat* szó tölti be. A látogatás-ban ma is igen nagy tisztesség van, de ma inkább a maga-sabbnak az alacsonyabbnál vagy legalább is egy szinten levők-nek egymásnál tett látogatásában érezzük annak tisztesség-vagy legalább is illendőségvoltát. De hogy háromszáz eszten-dővel ezelőtt a látogatás nálunk sokkal jelentősebb tár-sadalmi szokás volt, mint manapság, arra némely egykorú nyi-latkozatokból is következtethetünk; erre vall Forgách Zsu-zsannának meleg köszönete, mellyel Poltári Soós Klárának hálálkodik nem is azért, mert meglátogatja, hanem mert em-berét küldi hozzá: „Szerelmes édes asszonyom anyám, hogy Kd én rólam nem felejtkezik, sőt lá t t a t e n g e m e t, Kdnek míg élek megsgolgálom“ (LevTár 2:147, 1600-ból). Ezt tanu-sítja I. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiának adott utasítá-sa, ahol ugyancsak a közvetett látogatás tisztesség voltáról van szó: „Im minutát küldtünk, mit írj az budai vezérnek, kit emberséges katonától megküldvén szóval is köszöntessed és látogassa d“ (RákGyLev. 98). Vagy amint Keczer András naplójában olvassuk: „Az fejedelem-asszony (Apafiné) Naláczy uram által láttatta és kö-szöntötte gróf uramat és gróf uram is Hedry Benedek által“ (270. l., 1666-ból). Nincs mit csodálni azon, hogy ilyen becsület van a látogatásban, hogyha ismerjük azt, amit az etnológusok a látogatás társadalmi szokásának eredetéről meg-állapítottak. Spencer szociológiájának egy terjedelmes fejezete foglalkozik ezzel a kérdéssel¹ s gazdag anyag elemzése révén igazolja, hogy a tiszteletlátogatás ősi soron a hódolatnak kö-teles kimutatása. Primitív társadalmakban a törzsfők időn-

¹ The principles of sociology II, 105 s köv.

ként kötelesek az uralkodónál megjelenni, hogy szem előtt legyenek; amíg nála vannak, addig legalább nem fújhatják a kigyókövet ellene. Az inkák törzsfői például az év néhány hónapját voltak kötelesek az udvarnál tölteni. A japánoknál az úri osztály egyik rétege évenként csak hat hónapig lakhatott öröklött birtokán, az esztendő másik felét az uralkodó közelében, a fővárosban töltötte, ahol ezeknek az uraknak családtagjai az egész esztendőn át valóságos túsok voltak.

A hódolatnak a kifejezése az a látogatás, amelyet időnként a vazallus tett hűbéruránál. Ismeretes, hogy Franciaországban a királyok hatalmuk erősítésére, különösen a királyság utolsó három századában, a nemességet mindinkább elvonták a néptől és az udvarhoz kapcsolták.

Magának a látogatás tényének ilyen eredete magyarázza a *látogat* szónak udvarias szó voltát a XVI. és XVII. században. Innen van az, hogy az olyan levelet, amelynek a tiszteségtévésen kívül nincsen semmi gyakorlati célja, *látogatólevél*-nek nevezik: „Galambvári békéhez is küldöttem *látogatólevelemet* és az híreknek tudakozásáért“ (MonHung. Hist. Script. 15:397, 1694-ből).² Ezért volt a ‚levéllel megtisztel‘ kifejezésnek XVI. és XVII. századi elődje a *levél által meglátogat*: „Miért hogy Tóthprónai Mátyás találkozik, akarám Kdet *levelem által meglátogatnom*“ (Forgách Ilona F. Zsuzsannának, LevTár 2:151, 1594-ből). „Mert hogy szerelmes öcsém asszony régótától fogva az Kd egészsége felől semmit sem hallhattam, akarám Kdet mint szerelmes öcsém asszonyt *levelem által meglátogatni*“ (ua. uo. 2:153, 1601-ből). „Hogy Kd engemet *levele által is meglátogatott* és magam s gyermekim egészsége felől is értekezik, Kdnek, mint jóakaró uramnak atyámfiának meg igyekezem szolgálni“ (Forgách Mária Révay Péternek, uo. 2:130, 1615-ből). „Akarám Kgdet *levelem által látogatni* és egyszersmind magamat Kgdől teljességgel elfelejtett jóakaróját Kgdnek eszébe juttatni“ (Gróf Mikes M. Radvánszky J.-nak, TörtTár 1906. évf. 202, 1704-ből). Mivel a hódoló látogatás sokszor értékes ajándékok köteles beszolgáltatásával járt együtt, ez a korszak az ajándékkal való kedveskedést is ‚látogatás‘-nak nevezi: „Továbbá én édes szerelmes asszonyom, megszolgálom Kdnek az én hozzám való jó akaratját, hogy Kd én rólam, ily szegény szolgálójáról el nem feledkezett, hanem Kd szép *ajándékával*

² R. Prikkel Marián, MNy. 11:127.

meglátogatott“ (Ostrosith Borbála Forgách Zsuzsánnának, LevTár 2:141, 1599-ből). „Hogy pedig Kd én rólam nem feledkezék el, sőt *mind írás által, mind szép ujságokkal látogat* (szarvasgombát küldött neki), Kdnek meg igyekezem szolgálni“ (Forgách Mária Révay Ferencnek, uo. 2:130, 1614-ből).

Bizonyítanunk is alig kell, hogy azok az okok, amelyek a magyar *látogat* szót udvariassági szóvá avatták, másutt is hasonló eredményre vezettek; régi német levelekben például nem ritkán olvashatjuk a most ismertetett kifejezésnek ezt a szakasztott mását: „Wöllest mich... *mit einem klainem brieflin besuchen*“.³ A *látogatólevél* német neve pedig még a XVIII. század közepén is „Besuch- und Visit-Schreiben“ (Österr. Secr. 449).

A *látogat* azonban nem közvetlen előzője a *tisztel*-nek; az elsőnek a halála és az utóbbinak szárnyrakelése között vagy két emberöltőnyi űr van és ezt az űrt egy más társasági szó dívatja tölti ki: ez a szó az *udvarol*. A XVII. század közepétől való gyors elterjedésében, mindennaposá válásában benne van az az ismert történeti tény, hogy a barokk világnak politikailag is, társadalmilag is középpontja, erőforrása, napja a királyi hatalom fényes udvarával. A francia nagyuraknak az udvarnál való kényszerű tartózkodásából a királyi hatalom korlátlanra erősödésekor a legnagyobb tisztesség lesz; a francia udvar vakító ragyogása mindenfelé utánzásra ösztökéli az európai uralkodókat; még a kis német fejedelmek is az előkelő születésűek egész seregével veszik körül magukat, akiknek egyetlen célja, életüknek egyetlen értelme az, hogy az uralkodónak *udvaroljanak*. A francia udvarnak a német viszonyokra való hatása különösen a harmincéves háború után lesz döntő erejűvé.⁴ Lipót bécsi udvara külsőleg egyszerű ugyan, de a minden rangú és rendű élősdiék egész hadserege lesi benne a császár kenyéradó kegyét.⁵ Ekkor lesz a Habsburgok hatalma korlátlan Magyarországon, ekkor törik meg véglegesen a magyar főnemesség ellenállása a bécsi udvar egységsítő törekvésén.⁶

³ Steinhausen, i. m. I, 164, 1584-ből.

⁴ Lamprecht: Deutsche Geschichte 7:23 s köv. — J. Schmidt: Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland I, 11. — Marczali Henrik: Nagy Képes Világtört. IX, 57 s köv.

⁵ Acsády Ignác: Magyarország tört. I. Lipót és I. József korában 9. l.

⁶ Marczali, i. m. IX, 237.

A korlátlan hatalmú uralkodónak ez az ezrektől való udvarlása' lesz aztán olyan hatással a társadalomra, hogy nemcsak a fejedelemnek udvarolnak', hanem a szó fokozatosan lejjebb száll és a szolgálattétel kifejezője lesz először csak az arisztokráciával, majd a köznemességgel szemben is. Ám az *udvarol* szó sem most tűnik fel a magyar nyelv életében, csak most lesz társasági szóvá; megvan már kódexeink szókinésében, de mikor azt olvassuk, hogy valaki „Istennek zyne elet wdwarol“ (ÉrdyK. 617), vagy hogy „fejedelemnek illik udvarolni“,⁷ akkor első pillanatra is szembeszökő, hogy ez a szó még igazán udvari szó, mely eredeti használatának területét egy lépéssel sem hagyta el. Nem hagyta el még a XVI. század közepén sem, hiszen Bornemisza Péter Elektrájában (1565) még így újjong Aegisthos király szolgálója: „Haia haia, id lakom ma, vig vram, vig az szolgáliais. Most tizenkaet Kiral, hatuan zazlos vr vduarol eleotte“ (I, 4).

Ám a XVII. század harmadik negyedében, I. Lipót uralkodása idején, tehát akkor, mikor az udvar hatalma legnagyobb hazánkban, egyszerre megváltozik a helyzet. Nemcsak az uralkodóval, hanem közönséges földi halandóval szemben is ajkára és tollára veszi ezt a szót a kornak magyarja. Nagyon érdekes azonban megfigyelni, hogy a XVII. században még többnyire csak mágnások írásaiban találkozunk vele, arra meg egyáltalán nincsen példa e korban, hogy az *udvarol* ne mágnásnak szólna. Az *udvarol* először is kiszorítja a társas érintkezés szókinéséből a közönséges *látogat* szót első jelentésében: „[Kornis uram] örömet *udvarlana* Kdnek“ (Lónyay Anna Gr. Csáky I.-nak, LevTár 2:327, 1675-ből). „Isten azt adván érnem, a jövő héten *udvarolok* én is Kglmednek és bepraesentáлом szolgálattjára magamat“ (Gróf Zichy I. gróf Batthány Ádámnak, TörtTár 1887. évf. 115, 1683-ból). „Tegnapi napon, midőn szinte Mglos Palatinus Uramnak Ő Ngnak Köpesént *udvarlottam volna*“ (ua., uo. 1887. évf. 108, 1683-ból). „Mig ő kegyelme Ngod *udvarlására leszen*“ (Fáy István II. Rákóczi Ferencnek, TörtTár 1880. évf. 382, 1704-ből). „Kdnek hova-hamarabb *udvarlani* szeretnék sok beszélgetésre való materiára nézve is“ (Radvánszky J. Gróf Teleki Mihálynak, uo. 1906. évf. 218, 1704-ből). „Ha Isten engedi, holnapután Kgdnek *udvarolok*“ (Teleki M. Radvánszkyknak, uo. 1906. évf. 33, 1704-ből). „Eperjesen pedég

⁷ Simonyi, Nyr. 40:3.

alék tiz napék *udvarolhatom* Mlghos Gróff Uramot kegyes Atyámot és Mlgos Gróffné Asszonyomat“ (Klobusiczky F., MuzTörzs. 1730).

Csak mostantól, a XVIII. század elejétől fogva ,udvarolják' ,látogatás' helyett a köznemesi renden levőket: „Illendő vólt volna immár egyszer Uri Attyafiakat *megudvarolnom* és szemilem szerént B. Nagy Aszonyomnak is szolgálnom“ (Motucz Antal F. Bencze Évának, MuzTörzs. 1730). „Holnap vagy jövő vasárnapon eo kegelmét személyem szerint *megh udvarolván*“ (Dubravay Imre, uo. 1732). „Ha jobban leszek, *udvarlására s látogatására* kegyelmednek el fogunk menni“ (Mikházi Gy. a sógorának, uo. 1732). „Ha alkalmatlan nem lések az Urnak alázatossan *udvarlok*, csak órát méltóztassék rendelni“ (Wallés Pál, uo. 1746). Az *udvarol* a tisztelgő látogatás kifejezésére még a XIX. század huszas éveiben is használatos, amint Kisfaludy Károly Csalódások című vígjátékában Lidinek ezek a szavai is igazolják: „Még én nem is *udvaroltam nála* [Köröndy Linánál], azért elmegyek, nehogy itt leljen először“ (II. felv.).

A fentebbi XVIII. századi példákban nyilván a *meglátogat* analógiája rakta az igekötőt az *udvarol* elé. E korszak írásaiban sokszor nem ,udvarolnak valakinek', hanem ,megudvarolják' a tisztelt személyt, hogyha az udvarlás látogatást jelent. Bethlen Miklós is azt írja: „Béldit *megudvarlom*, mint-hogy régen nem láttam volt“ (I, 454). Levelekben pedig se szeri, se száma az ilyen fordulatoknak: „Ha hogy alkalmatlan nem lések, parancsolattya szerint *megh fogom udvarolnyi*“ (Talián Éva F. Nagy Pálnak, MuzTörzs. 1745).

A régebbi *levéllel látogat* és a későbbi *levéllel tisztel* szerepét szintén az *udvarol* tölti be a XVII. század végétől a XVIII.-nak a közepéig: „Nsgodnak, méltóságos nagy jó uramnak akartam *ez levelem által* engedelmesen *udvarolnom*“ (Pérenyi I. Gróf Csáky Istvánnak, TörtTár 1896. évf. 712, 1699-ből). „Bizodalmas jóakaró uram! Akartam rövideden *ez levelemmel udvarolnom* kgdnek“ (Darvas F. Radvánszky J.-nak, uo. 1906. évf. 219, 1704-ből). „El nem mulatom gyakrabban, hogy sem eddig, Kdnek *levelemmel udvarolni*“ (Vécsey S. Andrassy Gy.-nek, uo. 1885. évf. 388, 1712-ből). „Előb nem lehetett édes Asszonyom Anyám Kegyelmednek *levelemmel udvarolnom*“ (Kisfaludy Boldizsár, MuzTörzs. 1720).

Ezek után természetes, hogy amit az ezerhatszázas esztendőekben *látogatólevél*-nek neveztek, az most *udvarlólevél* lesz: „Kihez való képpest tartottuk az többi közt főképpen szükségesnek Mlgos Sógor Uramat jelessül megkeresnünk és ez *udvarló levelünkkel* bizodalmassan kérnünk“ (Okolicsányi Zsuzsanna báró Hellenbachnak, MuzTörzs. 1750). „Nagyságodnak írott első alázatos *udvarló levelem* minden válaszolás nélkül maradott“ (Bessenyei S. Prileszky Eszternek, IrodKözl. 16:69, 1771-ből). Persze nem szabad azt hinnünk, hogy e kor túlzott udvariaskodása csak a valóságos 'látogatólevelet' nevezi *udvarlólevél*-nek; a most következő idézet például báró Péterffy Jánosnak olyan leveléből való, amelyikben 400 forint kölcsönnek kamatostól való megfizetését sürgeti: „Előbb mintsem ezen *udvarló levelemet* Ngdnak bocsáitottam, P. P. uramat... szóval és írással kértem... De hogy semi válaszáat edig sem vehettem, el tökélettem magam Ngdnak *udvarolnom*“ (Gróf Forgách Ferencének, MuzTörzs. 1751).

Akit százötven esztendővel azelőtt 'ajándékkal látogattak', annak most 'ajándékkal udvarolnak': „Ezen Szép Magyar *versekkel* bátorkodom a' Tek. Úrnak *udvarolni*“ (Szeitz L. Kazinczynak, KazLev. 2:44, 1790-ből). „Szégyenlettem volna magamat Ngodnak *vele* [egy rossz lóval] *udvarolni*“ (Amadé A. atyjának, MuzTörzs. 1801). „T. If. Aszonymnak kívántam egy *báránnykával udvarolni*“ (Belgrády S., uo. 1801).⁸

A nőknek való 'udvarlásra', nyilván társaséletünk fejletlen volta miatt, kevés régi nyelvi adatunk van; csak a XVIII. század végén egy németből fordított illetan ajándékoz meg bennünket az *udvarol* ilyen értelemben való használatával: „az Ur-fiak-is, a' kik nekünk olly örömet *udvarolnak* midőn az öltöző-asztalnál vagyunk, tartoznak az időt tréfás

⁸ Az ajándékküldésnek, szolgálat ajánlásának van még egy barokk szava; ez a szó a *kedveskedik*, melynek XVII. és XVIII. századi értéke közel áll az *udvarol* társadalmi értékéhez: „Kd én velem is szolgáltasson, az mire elég leszek, örömet *kedveskedem* Kdnek“ (PázmLev. 1:284, 1622-ből). „Az mi az borból való *kedveskedést* illeti, Kdnek bizony jó szívvvel *kedveskedném*“ (LevTár 2:238, 1642-ből). „Innen semmi ujsággal nem *kedveskedhetem* kedves atyám uram Kdnek“ (TörtTár 1885. évf. 388, 1712-ből). „Egy kis tiszai hallal fogok az ünnepekre kedves Uram Bátyámnak *kedveskedni*“ (Kubinyi B., MuzTörzs. 1865). — A szó ma is társasági szó, de mostani és régi használata közt lényeges különbség van: ma nem mondhatom magamról, hogy 'kedveskedem', hanem csak másról, hogy 'kedveskedik'.

hivságokkal (mit Taendeleyen) velünk tölteni“.⁹ Aztán a legrégibb magyar levelezőkönyvben, Femer Kilián Minden-napi Leveleiben olvassuk egy anyának menyecske lányához intézett következő szavait: „Nagy barátságos esmérettségben vagy sok ifjú férjfiakkal, azoknak engeded ezen szabadságot, hogy *udvarolhassanak* tenéked“ (223. l).

Az *udvarol* a XIX. század elején eltűnik a társas érintkezés szókinéséből; hogy mikor újítják fel a nőknek való ‚kurizálás‘ kifejezésére, azt egyelőre nem tudom. Márton József szótárában (1810) még ezt olvassuk: „*hofieren: tsapodárkodni.*“ Sőt még Ballagi német-magyar szótárának 1864.-i és 1881.-i kiadásában is ez áll: „*einer Dame den Hof machen: delnönél kéjelkedni v. levet csapni, taposni a földet körülötte.*“¹⁰ Viszont A magyar nyelv teljes szótárában (1873) Ballagi már a mai jelentéssel értelmezi szavunkat, mondván: „*udvarol: tisztelegve valakinek kedvében jár, különösen valamely nő körül forgolódik, annak kedvében jár, teszi neki a szépet.*“¹¹

*

Az *udvarol* szó pályájának esetelése után nem lesz felesleges az ‚udvar‘ társasági szóul használt egyéb származékairól is egyet-mást elmondani. Az 1764-től fogva ismert *udvarias* szavunk (NyUSz), őse Pázmánynál, Mikesnél *udvaros* (MNY. 26:336, NyUSz), de a XVII. és XVIII. században többnyire *udvari* és *udvariás*;¹² az *udvariasság* és *udvariatlanság* pedig *udvariság*-nak, *udvaritlanság*-nak¹³ vagy *udvariátlanság*-nak hangzott.

⁹ Barátságos Oktatás, hogy kellessék egy ifju Aszony Embernek magát a diszes erkölcsökben méltóképpen formálgatni. Irattatott Német nyelven Meyer András által Mellyből Magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges Jegyzésekkel bővítette Szerentsi Nagy István. Pozsony—Buda 1783. 42. l.

¹⁰ Idézi Simonyi, Nyr. 40:3.

¹¹ Hogy már a XVII. században meg lett volna szavunk ilyen jelentésben, arra a NyUSz. Gyöngyösi-idézete nem bizonyíték. — Bővebb fejtegetésre nem is szorul, hogy a m. *udvarol* a sokkal nagyobb múltú n. *hofieren* és fr. *faire la cour* mása.

¹² Téved R. Prikkel Marián, mikor az *udvariás* szavunkat Csúzy Zsigmondnak tulajdonítja (MNY. 4:344); megvan már Vitnyédi István leveleiben, nyilván csak a kiadó pontatlanságából *udvarias*-nak írva (Lev. 2:229, 1664-ből). L. még R. Prikkel Nyr. 38:405, Simonyi, NyK. 24:133.

¹³ TörtTár 1880. évf. 310, 1644-ből.

Ezer adat bizonyítja, hogy a XVII. században még eleven volt a beszélők tudatában az *udvar* szó származékainak a királyi udvarral való kapcsolata. Hiszen még Betheln Miklós így emlékezik meg párizsi tartózkodásáról, mikor a francia király egy levelet bíz rá az erdélyi fejedelem számára: „A levél odaviteliért maga magnanimitásából adatta a király [a száz aranyat], noha evvel szemben nem voltam, itt nem is *udvariskodtam*, sem nagy emberekkel nem társalkodtam“ (I, 315). De hogy e szavaknak tartalmába az udvarok és az egész társasélet akkori erkölceivel egybehangzóan a hamiság, a hátsógondolat, az őszinteség hiánya is beletartozott, arra e kor írásaiból számtalan tanut idézhetünk. Hallgassuk csak meg, mit mond az uráért, Zrinyiért aggódó Vitnyédi Isván egyik levelében: „Én valóban nagy gondolkodásban vagyok, hogy az urat ő Ngát ily sokáig tartják Bécsben, közönségesen beszélik arestumban vagyon ő Nga... Mit művel az úr, mivel biztatják, avagy inkább *udvariásan* tartóztatják, mi jót reményljünk, kérem, tudósítson Kkg“ (VitnyLev. 2:229, 1664-ből). Íme, a valóságos udvarnak az 'udvariás' bánásmódja a hűséges ember számára a legnagyobb aggodalom forrása. Aztán hányszor olvasunk *udvari cifra szó*lás-ról, *udvari kerengő beszéd*-ről (NySz) és hányszor találjuk az *udvari*-t egyéb ilyen nem nagyon megtisztelő jelzők társaságában. Hadd írjam ide még azt, hogyan értelmezi Csúzy Zsigmond, a XVIII. század első negyedének kitűnő egyházi szónoka az *udvar*-t: „A' szives jóakarók egymáshoz való, valóságos szereteteket nem tündér szín-hányással, *kendőztetett vagy udvari tömjénnel az az kopasz ígérettel, hazugsággal, pallérozott tettetéssel*; hanem külömb-külob-mb-féle szép aján-dékokkal bizonyíttyák gyakortább“ (Sip. 20).

Még csak egyetlen mondatot akarok kiszakítani ugyan-csak Csúzy Zsigmond egyik beszédéből annak az egyébként bizonyításra sem szoruló állításomnak igazolására, hogy az *udvar* származékainak ez a most ismertetett gazdag használata a barokk léleknek egyik megnyilatkozása: „Baj vivásokkal, pipes pompákkal és *allamodisos udvariáskodásokkal* . . .“ (Sip. 303); az 'udvariáskodás' tehát 'alamódisos', vagyis egyik elmaradhatatlan sajátága a „Monsieur Alamode“-nak, ahogyan a harmincéves háború idejéből való gúnyos röpiratok nevezik a kor úriemberét.¹⁴

¹⁴ Fr. Kluge: Von Luther bis Lessing 5, 213. 1.

Így aztán nem csoda, hogy az *udvari* lassanként egészen elszakad az *udvar'*-tól és mindenféle jótársaságbelinek jelzője lesz; az 1749-ből való Királyi Beszélgetések-ben ezt olvassuk: „Ihr seid gar höflich: Igen (*Politicus*) *Udvari* Kegyelmed“ (4. l). Ez a *politikus* is megjegyzésre méltó, mint az *udvari'*-nak a XVIII. században közszájon forgó egyértékese. Csokonai is él vele, a Tempefői-ben gróf Fegyverneki ajkára adja: „Te a báró urról alacsonyán láttatol vélekedni, a ki egy a *legpallérozottabb politikusok* közül, a ki egy *politicus* magyar méltóság“ (ÖM. III, 126). Ez a szó egy a görög *πολιτικός*-szal, amely bizanci hatás révén terjedt el Európaszerte a most ismertetett jelentésben. Különösen gazdag a német társasági nyelvben való használata; az előkelő házak kelléke a *politischer Hofmaister*, aki megtanítja a gyermekeket arra, hogy a „*politisch* Essen und Trinken“ az úriember egyik ismertetőjele.¹⁵

¹⁵ H. Sperber, ZfdPh 54:82. — Ebben az összefüggésben helyénvaló lesz megemlékeznünk Faludi Ferenc híres munkájáról, a Bölts és figyelmes udvari ember-ről (1770), amely a spanyol Gracian könyvének alapszik, de annak nem hű és nem közvetlen fordítása. Ez abból is látnivaló, hogy az „Oraculo manval y arte de prvdencia“ spanyol címben az *udvari* szónak eredetije elő sem fordul. Ám az 1685-ben készült francia fordítás az eredeti címet elhagyva, tartalma alapján a művet „L'homme de cour“-nak nevezi. A francia szövegre támaszkodó német fordítás — Faludi forrása — megtartja a fr. címet, csak még bővebb magyarázattal toldja meg: „L'homme de cour Oder der heutige *politische* Welt- und Staatsweise“ (1687). Érdekes, hogy Schopenhauer, aki újra lefordítja Gracian munkáját, a fordításhoz fűzött megjegyzéseiben zokon veszi a régi francia és német fordítóknak a fordítás felületességén kívül azt is, hogy a könyvet „L'homme de cour“-nak nevezik, holott a könyv nemcsak udvari embereknek van szánva, hanem „für Weltleute aller Art“. (Handschr. Nachl. I, 166). Az eddigiekből világos, hogy Schopenhauer szemrehányásának semmi alapja sincsen (Vö. Kertész, Nyr. 58:140).

T I S Z T E L T Ú R

Z előbbi fejezetben kimutattuk, hogyan szorítja ki a régi *látogat* udvariassági szót eredeti jelentésében is, meg a *levéllel* v. *ajándékkal látogat* kapcsolataiban is a XVIII. század harmadik negyedétől kezdve az *udvarol*; bőven ismertettük e szónak meg az *udvari*, *udvarias*-nak pályáját, keresve e szavak használatának a korviszonyok talajába bocsátkozó gyökereit. Megállapítottuk, hogy az *udvarol* szavunkat az 1740-es években kezdi felváltani a *tisztel*,

amely aztán a XIX. század elején egyedulalomra jut.

Hátra van még, hogy a *tisztel* származékainak: a *tisztelt*-nek és a *tisztelet*-nek az udvariasság nyelvében való szerepét ismertessük. Amit eddig a XVIII. század második felének érintkezőformáiról tudunk, az teljesen érthetővé teszi, hogy a *tisztelt* jelző sohasem áll magában, hanem mindig valami fokozó határozó társaságában: „*Hiven tisztelt Uram*“¹, „*igazán tisztelt barátom*“², „*különösen tisztelt drága Nagy Asszony*“³, „*a mi igen tisztelt Bártffaynk*“⁴, „*mélyen tisztelt jóakaró Uram*“⁵ és ezekhez hasonló kapcsolatok teszik hatásosabbá az alapszó jelentését. A kiegyezés táján olyan kapós *szeretve tisztelt* jelző is már a XVIII. század második negyedében kezd kialakulni, igaz, hogy félig latin köntösben, amikor „*Atyafiságos szeretettel revereálják*“ egymást a jóbarátok.⁶ A mult század elején, Kazinczy körének leveleiben ilyen előzményeit

¹ KazLev. 1:205.

² Uo. 5:337.

³ Csutor János, MuzTörzs. 1811.

⁴ KazLev. 21:438.

⁵ Sárkány S., MuzTörzs. 1840.

⁶ Kecskés János, MuzTörzs. 1742.

olvashatjuk kifejezésünknek: „*Szivesen tisztelt s szeretett barátom*“ (KazLev. 5:71, 1807-ből); „*én Uram Bátyám tisztelt és szeretett rokonai*“ (uo. 13:43, 1815-ből); „*Soha meg nem szünöm tisztelve szeretni Kazinczy Ferenczet*“ (uo. 5:307, 1808-ból). Az ötvenes években aztán végleges formát ölt ez a kapcsolat: „*tisztelve szerető sógornéd*“ (Lánczy Mária, MuzTörzs. 1864); „*szeretve tisztelt édes Sógor uram*“ (Raffay, uo. 1855); „*szeretve tisztelt bajtárs*“ (Láng Károly, uo. 1856).

Persze a *tisztelt*-nek az elterjedésére, talán megszületésére is nagy hatással lehetett a XVIII. században divatossá váló német *verehrter v. hochzuehrender Herr* megszólítás.

„*Hová való a tisztótt ur?*“ — így kérdezik a Balaton-vidéken az idegen úrfélét. Ez a *tisztelt úr* ma csak a nép udvariaságának a kifejezése, de száz esztendővel ezelőtt még a jó társaság szava; íme bizonyítékul néhány egykorú példa: „*Minék utánna a Coadjutori Curatorságot Tettes Dókus Sámuel Ur el nem fogadhatta, ugyan annak hűséges viselésével a Tisztelt Úr a nép köz kiáltásai által valósággal meg tiszteltetett*“ (Pólya F. Kazinczynak, KazLev. 13:403, 1815-ből). „*E hosszú út alatt elég ürességem vala komoly fontolatra venni a' mik felől Te, tisztelt Úr, velem szállál*“ (Kazinczy Takács Józsefnek, uo. 13:19, 1815-ből). „*A tisztelt Úr... megérkezéséről engem nem tudósított*“ (Gróf Teleki J. Kazinczynak, uo. 17:170, 1820-ből). Sőt még ezelőtt hetven esztendővel is „*Tisztelt Úr*“-nak szólítják „*T. C. Ertl Károly Pest városi képviselő urat*“ (MuzTörzs. 1861).

Ma már egészen a múlté a *fent tisztelt úr* kifejezés, melylyel a XIX. század első feléből való levelekben találkozunk. Udvarias változata annak a *fentírt*'-nak, amely olyan kedves humorral színezi Arany Jánosnak *A fülemile c.* költeményében ezt a mondatot: „*Történt pedig egy vasárnap, hogy a fentírt fülemile ép a közös galyra üle.*“ Ez a *fentírt*' a régi hivatalos iratok szava és azt jelenti: „*a már előbb említett*‘. Éppen így a hivatalos érintkezés szava volt a *fent tisztelt*, amelynek a latin eredetijével már a XVIII. század elején találkozunk: „*praetitulatae dominationis vestrae benevoli*“ — írja II. Rákóczi Ferenc egyik hívének (TörtTár 1906. évf. 205. 1704-ből); vagy ahogyan a Femer-féle levelezőkönyvben olvassuk: „*Méltóságos Báró Faludi Pusztai Elek Uram ö Nagyságához Sátor-Várába divertáltván, Tit. Báró Uramnak relatiójából meg-értetvén Pestre való szándékját...*“ (274. l., 1776-ből). Még 1802-ben is a már egyszer említett úrinőre a

levél derekán mint „titulált Tettes Asszony“-ra hivatkoznak (Okolicsányi I., MuzTörzs. 1802). Magyarul csak a huszas évektől kezdve találkozunk vele. Eredetét a barokk világnak abban az eddig már eléggé ismert szokásában kell keresnünk, hogy a megszólított vagy szóban forgó személyt mindig teljes címével meg a személyes viszonyt kifejező jelzőknek egész sorával emlegették, ami végül is az érintkezést igen nehézkessé tette. Ez a *fent tisztelt* meg latin elődje tehát egy sor címre való utalás, címeknek az összesűritése. Egy statáriumot hirdető nyomtatványban a hirdetményt kibocsátó így írja alá magát: „Boronkay Boldizsár a' *fent tisztelt* T(ekintetes) N(emes) Vármegyének első hites Al Jegyzője és Tábla Birája“ (MuzTörzs. 1835). Ugyancsak hivatalos iratban szól a már említetttről mint „*fent tisztelt* úr“-ról Komlóssy László (MuzTörzs. 1830). A dolog természete szerint eleinte csak hatóságok meg magasrangú, hosszú című személyek neve előtt volt helyén ez a címekre való pusztá utalás, de azért hamar benyomul mindenfajta levélbe; így Horváth Ádámné, aki Kazinczyt „Tekintetes Ur, kedves Uram Bátyám“-nak szólítja, levele során „*Fent tisztelt* Kedves Uram Bátyám“-mal fordul hozzá (KazLev. 17:388, 1821-ből); ugyancsak a „*Fenn tisztelt* Uram Bátyámnak alázatos szolgálója“ az a Rostaházy, aki a címzettet „*Kedves Drága Uram Bátyám*“-nak szólítja (MuzTörzs. 1830). Az ötvenes években a *fent tisztelt uram* változataként a „*fenczimzett Uraságod*“ is előkerül (Gróf Forgách, uo. 1854).

A „*fent tisztelt*“-éhez hasonló szerepe van a levél borítékán a *T. C.*-nek, amelyet csak újabban oldanak fel „*tisztelt című*“-nek, de eredete szerint a *T.* más szónak a rövidítése. Ezzel a *T. C.*-vel 1840-ben találkozunk először. Egy előkelő család sarjának, aki azonkívül helytartótanácsi főszámvevő, több vármegye táblabírája, így címezik a Nemzeti Kaszinó 1840 január 30-i táncmulatságára szóló meghívót: „*T. c.* Ebeczky Emil ur“ (MuzTörzs. 1840). Egy orvosi bizonyítvány 1848-ban ugyancsak egy régi nemzetség tagját „*T. Cz.* Sipeki Balás László ur“-nak emlegeti (MuzTörzs. 1848).

Ez a *T. C.*, amely a mult század nyolevanas éveitől fogva már a cím- és rangnélküliek jelzője, azért állhatott annak idején társaságbeli urak neve előtt, mert ez a kifejezés van benne rövidítve: *Teljes című*. A *cím* szót a *cimer*-ből vonta el egyik nyelvújítónk 1780 körül (NyUSz); feltűnő, milyen sok időbe telt, amíg közforgalomba került.

Azelőtt, mégpedig a XVIII. század elejétől fogva latin kifejezéseket találunk a *T. C.* előzőiül. Ilyen latin őse a *T. C.*-nek az a címzés, amelyet gróf Esterházy Sándor egyik levelének borítékán olvashatunk: „Illustrissimo ac Magnifico Libero Baroni Antonio Amade de Várkony *Titulos cum honore: Domino et Fratri mihi Colendissimo*“ (MuzTörzs. 1721). Ez a „titulos cum honore“ azt jelenti, hogy az író a címzettnek egyéb, hivatali állását és kitüntetéseit jelölő titulusait tisztelettel odagondolja. Ennél sokkal gyakoribb címhelyettesítő a latin *Tit.*⁷ vagy *T. T.*⁸ rövidítés; ez utóbbinak német forrásban talált *Tot. Tit.* változata⁹ mutatja, hogy „totus titulus“-t, „teljes cím“-et jelent. A XIX. században még gyakoribb ilyen értelmű címrövidítő a *p. t.* = „pleno titulo“, amely osztrák hivatalos fogalmazványokban még a háború idején is divatos volt; használatára jellemző adalékot találunk egy régi balatonfüredi „kurlistában“, amelynek címe így hangzik: „Balaton Füredi Savanyó vizi *p. t. Vendégek* Lajstroma 1839. Évben“ (Lantos Magazin I, 734).¹⁰ A negyvenes évek elején a Honderú már magyar rövidítéssel emlegeti „*t. cz.* olvasóink“-at meg a „*t. cz.* közönség“-et (1843, I, 206, 450 stb.).

A *T. C.* szükségszerű megszületésének lélektani indítékaira rávilágít Kazinczynak id. Bárány Wesselényi Miklóshoz írt egyik levele, amelyben így mentegeti magát: „Nagyságos Uram, Sietve írván, mert félek, hogy cselédem későn ér a Postaházhoz, elhagyom a titulárekat. Nagyságod ismeri tiszteletemet s tudja, hogy az nem esik tiszteletlenségből“ (KazLev. 5:353, 1808-ból). Képzeltetni, mekkora volt az a cím, hogyha mellőzése miatt sietségében is ekkora mentegető írásra van ideje Kazinczynak.

Ma a *T. C.*-t „tisztelt című“-nek oldjuk fel, a múlt század közepe táján azonban eredetéhez híven így értették: „*Teljes című* tisztelt Uraságodnak tisztelői és szolgálói“ (Dunamelléki ker. gyűlés, MuzTörzs. 1875). „*Teljes című* Hindy Kálmán urnak, mint jövendő ügyvédnek“ (uo. 1865).

⁷ Péld. Muz. Boronkay-levélt. 1780—88.

⁸ Gosztonyi-levélt. 1855.

⁹ Oesterreichischer Secretarius 543.

¹⁰ Ennek egyik teljes alakjával már a XVII. század végén találkozunk: „Méltóságos Urnak, Tekintetes Nemzetes Széki Teleki Mihály urnaknak (*cum plenis titulis*) nekem jóakaró urnaknak ő kglmének adasék Cito Citissime“ (HadtörtKözl. 8:264, 1687-ből).

A *T. C.* elértéktelenedése az ilyen címzésekben indulhatott meg: az ügyvédjelöltnek még ugyancsak nem nagy lehetett a 'teljes címe'. Aztán például a rendi alkotmány megszűntével ugyan micsoda nagy címei lehetnek egy pesti polgárnak, akinek nyomtatott választói igazolványába, a titulus és a név számára üresen hagyott sorba ezt írják: „*T. cz.* Seeburger Antal úr pesti választónak bejegyeztetett“ (uo. 1861). De azért még régi szerepére emlékeztet, mikor előkelő urak neve előtt áll: „*T. Cz.* T^s Visolyi János úrnak“ (uo. 1851). „*T. cz.*: idősb Gróf Zichy László Úr“ (Sztankovánszky Imre, uo. 1855). Még 1870-ben sem sértés, hogyha előkelő magyar országgyűlési képviselőnek így írnak: „*T. cz.* Irányi Dániel urnak“ (uo. 1870), mert nyilván még sokakban tudatos volt az eredete, mint például abban a levélíróban, aki ezt a borítékot megcímezte: „Tekintetes Irányi Dániel képviselő Urnak *T. cz.* 's tisztelettel“ (MezősyL. uo. 1870).

A mult század végétől kezdve ismeretes az az értelmetlenség, hogy a *T. C.*-nek „Tisztelt Című“ feloldásából elvonják a „Tisztelt Cím“-et és kereskedőink körleveleikben önálló megszólításul alkalmazzák; a hivatalos miniszteri rendeletek pedig, amelyek különböző rangú hatóságoknak szólnak, így beszélnek: „Felszólítom *Címedet* v. meghagyom *Címednek*“.

*

Hátra van még, hogy a *tisztelet* szónak tiszteletszó voltával foglalkozzunk. Latin előzője a *veneratio*, amellyel a XVIII. század folyamán sokszor találkozunk ilyen formán: „Assecuráloim KglDET, hogy valamint eleitül fogva, ugy mostis *különös veneratioval* és ritka hasonlatossagu szeretettel vagyok s még élek állandóan maradok is jó Uramnak Sógornak KglDnek tökéletes köteles szolgája sógora Zsigray Károly“ (MuzTörzs. 1746). Ez a 'különös veneratio' magyarosodik később *különös tisztelet-té*, majd a XIX. század elején *megkülönböztetett tisztelet-té*: „Igen betses Úri indulatiba zárt, *különös tisztelettel* maradtam...“ (Baloghy József, MuzTörzs. 1845). „A ki egyébiránt nagybecsü kedvezéseibe zárt *különös tisztelettel* vagyok...“ (Kossuth Lajos Dobay Ágostnak, uo. 1845). „Többiben atyafiságos Uri favoriban és betses barátságában ajánlott *megkülönböztetett tisztelettemel* vagyok...“ (Szemere I. Kazinczynak, KazLev. 13:228, 1815-ből). „Tekéntetes Nemes Nemzetes és Vitézlő Bogszeghi

László Ferentz Urnak *megkülömböztetett tisztelettel*“ (Rosta-házy, MuzTörzs. 1830).

Amint a ‚veneratio’ mindjárt jelzővel lép fel, azonképpen a ‚tisztelet’ sem használatos magában; azon idők szellemével ez össze nem férne. A ‚különös’ és ‚megkülömböztetett’ tiszteleten kívül egész sereg más árnyalata is van a tiszteletnek. A hivatalos iratokban gyakori az *illendő*, majd később *illő tisztelet*,¹¹ *tartozó* vagy *hivatalbéli tisztelet*.¹² Ugyancsak a hivatalos írások vagy hivatalos helyeknek szóló levelek fordulata a *szokott tisztelet*: „Többére pedig magamat gratiajában ajánlván *szokot tisztelettel* maradok...“ (Vajda F. az alispánnak, MuzTörzs. 1760). „Midőn *szokott tisztelettel* Uri levelét veszem, szintén irni akartam az Urnak“ (Fabsich I. Muz. Törzs. 1760).

Nagyon elterjedt a *minden tisztelet*-tel és jelentésbeli rokonaival a *teljes és tökéletes tisztelet*-tel való üdvözlés: „Valamint az Mlgos Nagy Aszonyhoz, úgy Mlgos jó Uram Eöcsém uri személyéhez is *minden tisztelettel* viseltetem“ (Gróf Csáky Antal Báró Döry Ferencnek, uo. 1746). „G. Ruzskárul írott atyafisághos uri levelét *minden tisztelettel* vettem“ (Ragályi F., uo. 1750). „Ki *tellyes tisztelettel* gratiajában ajánlott maradok az Aszonynak Kapitánné Aszonyomnak aláztatos szolgája“ (Hőgyészi S., ou. 1780). „Tekintetes ’s Vitézlvő Kazinczy Ferencz Urnak, több T. Nemes Vármegyékbe nagy érdemü Assessornak, *tellyes tisztelettel*“ (KazLev. 17:16, 1820-ból). „Én pedig a Tettes Aszony Uri Gratiaiban bé zárt *tökéletes tisztelettel* vagyok“ (Szullyowszky G., MuzTörzs. 1802).

Más jelzők a tiszteletnek nem a fokát, hanem az időtartamát hangsúlyozzák: „*Szüntelen tisztelettel* maradok“ (Farkas G., MuzTörzs. 1751). „*Álhatatos tisztelettel* maradok“ (Gr. Grassalkovics, uo).

A *mély tisztelet* is immár 150 esztendő, sőt a *legmélyebb tisztelet* sem sokkal fiatalabb: „Fáradtságom jutalmazásául méltóztatik megengedni, hogy *mély tisztelettel* lehessek Kegyelmes Uram Excellentiádnak aláztatos szolgája“ (Báróczi S. Gr. Károlyi A.-nak, IrodKözl. 21:111, 1775-ből). „Továbbra is grátziájában ajánlott *mély tisztelettel* maradok...“ (Józsa J., MuzTörzs. 1810). „A *legmélyebb tisztelettel* vagyok Mél-

¹¹ Hanicsár Pál, MuzTörzs. 1745, Athanaczkovics Pláto, uo. 1845.

¹² Dobay Károly, MuzTörzs. 1745.

tóságos Gróf Ur! Nagyságodnak...“ (Bacsányi Gr. Rádaynak, IrodKözl. 17:213, 1792-ből).

A „*mély tisztelője*“ sem a mi korunk szülötte; Kozma Gergely unitárius papé az a dicsőség, hogy tudomásunk szerint elsőnek írta le ezt az értelmetlenséget, mikor 1802-ben Kazinczy „egyik mélységes tisztelőjé“-nek vallja magát (KazLev. 2:491). A szabadságharc után már sűrűn találkozunk evvel is, meg értelmetlenségben méltó párjával a „*nagy tisztelőjé*“-vel is: „Magamat további magas kegyében ajánlván maradok *mély tisztelője* és kész szolgája“ (Dr. Tauscher, MuzTörzs. 1863). „Alázatos szolgája 's *nagy tisztelője*“ (Bémer L. uo. 1852).

A tisztelet és a tisztelő őszinteségét a Bach-korszakban kezdik hangsúlyozni, tehát akkor, amikor a mi magyar világnunk leginkább híjával volt e tulajdonságnak: „Fogadja egyébiránt *őszinte tiszteletem* nyilvánítását“ (Gróf Forgách, MuzTörzs. 1854). „Magam és családunk minden tagjának *legőszintébb tisztelete* mellett“ (Gábriel I., uo. 1855). „Nagyrabecsülésem kifejezése mellett vagyok *őszinte tisztelője*“ (Szigligeti Prielle Kornéliának, IrodKözl. 18:446, 1874-ből).

Ugyancsak ekkor kezdik az emberek egymást *kitűnő tiszteletük*-ről biztosítani.¹³ Azt hiszem. nem tévedek, hogyha egy ekkor felbukkanó jelzőben a kor szellemének egy nem éppen dicséretes vonását látom: a *hódoló tisztelet*, annak az ezer forrásból ismert ténynek a kifejezője, hogy az idegen elnyomást nem mindenki viselte a Garanvölgyi Ádámok méltóságával: „Becses válaszát hova előbb elvárva s általam igen tisztelt családjának *hódoló tiszteletemet* kikérvén...“ (Csóka K., MuzTörzs. 1853). „Fogadja Nagyméltóságod *hódoló tiszteletem* kifejezését“ (Gróf Chotek, uo. 1871).

Érdekes megjegyezni, hogy éppen száz esztendeig tartott, míg a *tisztelet* kibontakozott jelzőink kapcsolatából; 1845-ből való az első levél, amelyben ez a szó jelző nélkül tűnik fel: „Hozzám utasított hivatalos igen becses értesítésére van szerencsém *tisztelettel* válaszolni“ (Fritz I., MuzTörzs. 1845); igaz, hogy itt meg egyéb udvariassági szók bőven pótolják a *tisztelet* megszokott jelzőinek hiányát. A németes *tiszteletteljesen* csak a hatvanas években vonul be a magyar levélbe,¹⁴ noha már 1835-ben egy szótárunk is nyilvánartja.¹⁵

¹³ MuzTörzs. 1850, 1863.

¹⁴ Palkovics K., MuzTörzs. 1869.

¹⁵ Búzás Győző, NyF. 41:45.

V A N S Z E R E N C S É M

MŰVELT magyarság szókincséből szinte egészen kiveszett, pedig egy emberöltővel ezelőtt még nagy volt a divatja. Nem találni tökéletes mását egyetlen nyugati népnél sem, mégis idegen portán költ. De hogy ezt kimutathassuk, előbb a ‚szerencsé’-nek egy régebbi gyökerű udvarias fordulatát, a *tartom szerencsémnek* kifejezést kell megfigyelnünk. Persze nem is kell bővebben magyaráznunk, hogy ez is a barokk világ termése. Ám amikor elő-

ször felbukkan, a szónak és a kifejezte érzésnek szinte valószínűs egységét érezzük, mert elhithetjük Pázmánynak, hogy érzésének heve egy fokkal sem marad a kifejezés mögött, mikor nagy, országos ügyben ezt írja Bethlen Gábornak: „*Nagy szerencsének tartanám*, ha ebben az dologban hasznosan fáradhatnék“ (Lev. 1:363, 1623-ból). De a művelt magyar előkelők már benne vannak a nyugaton ekkor divatozó társas érintkezés forgatagában, ahol nem „kis örömet nagynak éreznek“, hanem csöppnyi örömet is igen nagynak mondanak; csak éppen ennek a kifejezését keresik még s több úton elindulva végül is a XVIII. század a *tartom szerencsémnek* fordulatban állapodott meg.

Az egyik ilyen, nyilván nagyobb körben járatos kifejezést Wesselényi Ferenc levelében olvassuk: „Javallja Kd, vitézül kimult László uram temetésére menjek; *boldognak tartanám magamat*, ha azt mívelhetném“ (Révay Lászlónak, TörtTár 1880. évf. 227, 1652-ből). A temetésen való megjelenés, ha még oly kegyeletes érzéssel történik is, még senkit sem tett boldoggá; a kifejezés udvariaskodó volta tehát nyilvánvaló; de hogy a ‚boldog’ a mai ‚szerencse, szerencsés’ helyét akkortájt nagyobb körben tölthette be, mutatja ugyan-

annak a levélnek *megboldogít* szava a mostani ‚szerencsételt’ jelentésében: „Végzem írásomat s kérem kdet, *boldogítson* meg Muránba való jövetelével“. A másoknak való szolgálat boldogító szerenese voltának ad hangot Rákóczi János, mikor így ír Rimay Jánosnak: „Számáljon úgy jóakarói közé, hogy Kd énnekem is bizvást parancsolván, az Kdnek való szolgálatomban *magamat gyönyörködtessen*“ (RimLev. 196, 1613-ból).

De a legszokottabb kifejezése volt e fogalomnak a XVII. század második felében a *nyereségemnek tartom*, amellyel lépten-nyomon találkozunk: „*Nyereségemnek tartom*, ha kegyelmes uramnak és hazámnak véremmel is szolgálhatok“ (VitnyLev. 2:163, 1664-ből). „*Nyereségemnek tartanám*, ha vehetném barátságos parancsolatját“ (Vitnyédi, TörtTár 1895. évf. 502, 1667-ből). „*Nyereségemnek tartom* szolgálni kgteknek“ (Teleki M. Radvánszky J.-nak, uo. 1906. évf. 7, 1704-ből). „Kgd uram énnekem szolgáljának parancsoljon, *nyereségnek tartom* uram, kgdnek szolgálni“ (Csáki A. Radvánszky J.-nak, uo. 16, 1704-ből).

Ez a kifejezés fel-felbukkan ugyan még a XVIII. század végén is,¹ de a Rákóczi-kort követő évtizedekben egyre jobban kiszorítja a ‚szerenese’ a ‚nyereség’-et, mégpedig, amint e kor lelkének ismeretéből várunk lehet, nem is magában, hanem a szerenese nagy voltát hangsúlyozó jelzőkkel: „*Fogom tartani kivált képpen való szerencsémnek*, ha udvarolhatok itten az urnak“ (Bük András az ipának, MuzTörzs. 1730). „*Tartván a nélkül is kiváltképpen való szerencsémnek*, ha nem csak ebben, hanem más egyebekben is szolgálattyaára lehetek kgldeknek“ (Palásthi F. Bük A.-nak, uo. 1740). „*Szerentsém jobb szárnyának tartom*, hogy szegény házamnál üdvözülhetem fejedelmi személlyét“ (IrodKözl. 19:343, 1769-ből). „*Különös szerentsémnek fogom tartani*, ha kedves Ötsém Uramhoz *szerentsém lészen*“ (Kiszely Katalin, MuzTörzs. 1802).

Ennek az udvarias kifejezésnek nyugatról való származása nyilvánvaló. Például az *Oesterreichischer Secretarius-t* olvasgatva nem egyszer ötlük szemünkbe a *szerencsémnek tartom* kapcsolatnak ilyen német mása: „*So schätze ich für ein besonderes Glück*, Briefe von demjenigen zu lesen“ (470. 1).

Ám a *van szerencsém* ízről-ízre való eredetijét hiába keressük akár a németben, akár a franciában: ott az *Ehre* vagy

¹ KazLev. 1:376, 2:6.

a *Vergnügen*, emitt az *honneur* a megfelelő tisztességszó; mégis azt mondhatjuk, hogy kifejezésünk nyugati eredetű, csakhogy a nálunk már előbb is nagy társadalmi életet élő *szerecsse* szorította ki a rokonhangulatot kifejező német (vagy francia) szót.

Ám a *van szerecsém* első megjelenési formája latin közvetítést sejtet: „Várok istentől s időtől, talám *adatik az szerecsém*, kddel beszélhetek“ (Wesselényi F. Révay L.-nak, TörtTár 1880. évf. 226, 1652-ből). „Mig viszont valamivel udvarolhatnom *szerecsém adatik*, alázatossan köszönöm“ (Gróf Csáky I.-nek, MuzTörzs. 1732). A XVIII. század negyvenes éveitől kezdve azonban már a mai *van, lesz* az állandó igéje: „Igen ritkán, és csak rövid időig *lehet* nekem eddig tellyes életemben is *szerecsém* Nagyságod udvarlásához“ (Gróf Károlyi F., MuzTörzs. 1741). „Vegyen azért kglđ is jó példát Tőle, ezen szép országot is tandem edgyszer különös vigasztalásomra tekintse meg, kész vagyok az után egész Uri Házáig Kglđet confoiroznom, csak edgyszer *lehessen Kglđhez* itten *szerecsém*“ (Zsigray K. Zerdahelyi Imrének, uo. 1746). „Bizony örvendek, hogy *lehetett szerecsém* az urral meg ismérkedni: je suis ravi de vous connoitre“ (IrodKözl. 19:344). „Szivem ficzánkodozva örvendek kincsem leány Aszonkám, hogy *vagyon szerecsém* drága személlýének tiszteletére, s udvarlására“ (RMKvt. 2:30). „Az előbbi tzikkelyre *van szerecsém* jelenteni...“ (KazLev. 2:178, 1791-ből). „Huszonyolezadik Juniusi leveledet tegnapi haza érkezésemmel *vala szerecsém* venni“ (uo. 5:71, 1807-ből). „Bizodalmassan Méltóságodat a végett meg kérni *szerecsém vagyon*...“ (Forster B., MuzTörzs. 1851). „Beccses levelére válaszképen *van szerecsém*... kijelenteni“ (Chyzer K., MuzTörzs. 1863).

Észrevehettük, hogy a régiek, mikor a *volt szerecsém* fordulattal éltek, azt is megmondták, hogy mihez volt szerencsájük; a kereskedők leveleikben ma is így használják: „*van szerecsém* szíves tudomására *adni*“. Ám a régieknek fentebb idézett „*volt szerecsém* az urat látni, megismerni“, „*volt szerecsém* udvarlásához“ kifejezései a XIX. században alaposan megrövidültek: a „*szerecsse*“ a látogatás, udvarlás, megismerés fogalmát is magába szívtá. Ennek a nyomait már a XVIII. század közepén is megtalálhatjuk, de csak a XIX. században lesz általános ez a kifejezés: „Bár csak kedves *Uram Bátyámhoz lenne szerecsénk* Báriban“ (Vay P., KazLev. 21:375, 1830-ből). „Nagyon sajnálom, hogy *Hozzád sze-*

rencsém nem lehetett“ (Kossuth Wesselényinek, MuzTörzs. 1845). „Felette sajnálom mlgodnak elutazását Pestről a nélkül, hogy szerencsém lehetett volna“ (Karlovsky Gróf Zichynek, uo. 1850). A negyvenes években már egy falusi kovácsné szájába adja Szigligeti ezeket a mondatokat: „Nem volt szerencsém: kihez volna szerencsém?“ (Szök. Kat. I, 14). A ‚szerencse‘ ekkor már annyira magába szívta a társalgás nyelvében a találkozás fogalmát, hogy még a hideggleléssel súlyosbított látogatásról is mint szerencséről beszélnek: „Azon hidegglelés béli alteratióim, mellyek a Kázméri utolsó szerencsém alkalmatosságával háborgattak, még most sem szüntek meg egészben“ (Lánczy F., KazLev. 21:152, 1829-ből).

A *van szerencsém*-mel való üdvözlés nem igen idősebb két emberöltőnél; Czuczor—Fogarasi még nem említi, holott a ‚szerencsé‘-nek a társalgás nyelvében való szerepét több példával világítja meg. Én első írott nyomát Csikynek *Cifra nyomorúság* című színművében találtam: „Isten hozta Bálna úr!“ „Kisasszonyok, *van szerencsém!*“ (I, 26).

Végül említsük még meg, hogy a *tartom szerencsémnel* ellenkezője is divatos volt a barokk világban: „Tudja Isten, szégyenlem és igen nagy szerencsétlenségemnek tartom, nem udvarolhatok kmes parancsolatjára tartozásom szerint“ (TörtTár 1880. évf. 206, 1668-ból). „Én kgdre nem panaszkodhatom, mert még meg sem ismerkedhettünk, melyen búsulok és *tartom szerencsétlenségemnek*“ (Teleki M. Radvánszky J.-nak, uo. 1906. évf. 202, 1704-ből). „Valóban sajnálom s *nagy szerencsétlenségnek tartom*, hogy Nagy Uram már irt két rendbeli parancsolattya szerént... nem complacealhatok Nagy Uramnak“ (Tarnóczy M., MuzTörzs. 1732).

Ez a ‚szerencsétlenség‘ még a ‚szerencsé‘-nél is nagyobb alázatosság kifejezője.

Nem csoda, hogy a ‚szerencse‘ nagy divatja idején Kazinczy nem elégedett meg szerencsés voltának kifejezésével, hanem még baráti levelezésében is ‚kevélykedett‘, ‚disekedett‘ szerencséjével: „Óhajtanám, hogy Bé-ajánlásom az Excellentziád nagy Nevének szintén úgy tiszteletére válljon, mint a’ mennyire én *kevélykedhetem* azon *szerencsém*en, hogy azt Excellentziádnak tenni bátorkodhattam“ (B. Prónay L.-nak, KazLev. 2:80. 1790-ből). „Örvendek, hogy Almanachunk lesz, ’s hogy azt Nemzetünk a’ Gemellus Castoristól veszi... ’s *kevélykedem szerencsém*mel, hogy Ez engem is meghívott segélésére“ (Kisfaludy K.-nak, uo. 17:371, 1821-ből). „Isme-

retségednek kimondhatatlanul] örvendek és veled barátim előtt *kevélykedni fogok*“ (B. Farkas S.-nak, uo. 13:123, 1815-ből). „Látásodnak *szerencsédjét* én sok esztendőök olta óhajtottam, most nem csak ezzel *dicsekedhetem*, hanem a' Tét' lelkes Papjáéval is“ (Takács J.-nek, uo. 13:19, 1815-ből). „Ifjúságomtól fogva különös barátságával *dicsekszem*“ (Radvánszky A., MuzTörzs. 1830).

Hogyha nekem ‚szerencse’ a mással való találkozás, megismerkedés, hogyha én ‚udvarlok’ annak, akit az otthonában meglátogatok, akkor csak természetes, hogy az udvarlott személy ‚megalázza magát’, mikor a küszöbömet átlépi. Van valami jellemző abban, hogy erre a maga-megalázásra az első adat baráti levélben bukkan elénk a XVIII. század kellős közepén: „Szívesen vártalak, hogy a szegény néhai idvezült hugom temetésire *magadat megalázkod*, el is jöttél vólna el hiszem, ha módod lett vólna benne“ (Tholdalagi L., MuzTörzs. 1750). Ez a ‚megalázás’ később is mindig csak látogatásra vonatkozik: „Csak nem régen lévén gracziám, hogy *megalázta magát* N. Uram hozzám ebédre“ (Omnia Vincit Amor, RMKvt. 2:30). „Kimondhatatlan öröömre szolgálna, hogy ha Uj Esztendő napra Nagyságod *magát* Marczaltheöre *megalázná*“ (Amade A., MuzTörzs. 1802). „*Magát* hova előbb Kassára *meg alázni* sziveskedjen“ (Csóka K., uo. 1851). Hogy milyen tartalom rejlik ebben a kifejezésben, azt világosan megmondja nekünk az *Éljen az egyenlőség* alispánnéja, aki az ura korteseihez intézi ezeket a szavakat: „Épen vasárnapra akartuk megkérni a krieskei nemes urakat ide hozzánk, ha *megaláznák magukat*“ (II, 4). Csokonai *Tempefői*-jében az, aki magát megalázza, már túl van a látogatás tényén, már átlépte a küszöböt; székkal kínálja Éva grófkisasszony báró Sertepertit és akkor mondja neki: „*Méltóztassa magát megalázni* Nagyságod“ (ÖM. III, 127).

Csak ez adalékok magyarázata menti meg a következő udvarias fordulatot a meg nem értés veszedelmétől: „Drága Mlgs Groff Uram, ez öszön lévén *szerencsém Ngd megalázásához*, akkor is megmondottam . . .“ (Klobusiczky P., MuzTörzs. 1780). Most már tudjuk, hogy a levélírónak nem gróf uram személye kisebbitéséhez, hanem a látogatásához volt szerencséje. A legrégebb magyar levelezőkönyv ezt a ‚megalázást’ mintalevélben is ajánlja: „Egész bizodalommal esedezem, méltóztasson az Ur maga és Uri párja *megalázásokkal és szegény férjemnek utolsó tisztességének meg-adásával enge-*

met és árva gyermekeimet meg-vigasztalni“ (Fémer i. m. 104). E szónak a most ismertetett jelentésben való eredetije persze így hangzik: „Várván egyszersmind tökéletes szívvvel Uri maga meg-alázását“ (uo. 261).

A magasságból való kegyes lebecsátkozásnak van még egy másik, valamivel későbbi születésű kifejezése, a *leereszkedik*. De míg a ‚megalázás‘ mindig csak a megtisztelő látogatás kifejezésére szolgál, addig a ‚leereszkedés‘ tágabb jelentésű és minden olyan esetben használható, amikor a megszólított előkelőségének ormáról szóval, bánásmóddal vagy egyéb módon a beszélő szintjére száll le; divatja csak a XVIII. század végén kezdődik: „Ohajtanám, hogy az az ajándék, a’ mellyet Excellentiádnak itten bé-nyújtok, elég-séges légyen annak a háládatos tiszteletnek éreztetésére Excellentiád előtt, a’ mellyre engemet *kegyes le-ereszkedése* és hazafiúi biztatásai le-köteleztek“ (Kazinczy B. Prónay L.-nak, KazLev. 2:80, 1790-ből). „Köszönöm, hogy a’ fiatal embert el fogadni ’s hozzá *le ereszkedni méltóztattál*“ (B. Prónay S. Kazinczynak, uo. 17:438, 1821-ből). „Ha meggondolom erántam, és az enyimek eránt példa nélkül való szivességét és *mélly Le ereszkedését* a’ Tekintetes Úrnak“ (Id. Ferenczy I. Kazinczynak, uo. 21:426, 1830-ből).

A ‚megalázza magát‘ még a mult század hatvanas éveiben is megvolt a társasélet szótárában (CzF); azóta nyoma veszett. A ‚leereszkedés‘ hosszabb életűnek mutatkozik: ma is beszélünk ‚kegyes leereszkedés‘-ről, ‚leereszkedő kedvesség‘-ről, ám egészen más e kifejezések érzelmi velejárója manapság, mint volt száz esztendővel ezelőtt; ma g ú n y o s a n emlegetjük azoknak a ‚kegyes leereszkedés‘-ét, akik éppen ezzel a magasból való ránkmosolygással akarják előkelő voltukat éreztetni. Ezért ma már nem is élünk vele akkor, amikor szemtől-szembe szólunk az előkelőkhöz, hanem csak mikor emberszólo kedvünkben róluk beszélünk.

B Á T O R K O D O M, S Z A B A D K É R N E M

XVI. század magyarja is „bocsánatot várt“ a nagyúrtól, hogyha kéréssel háborgatta, de hogy különös ‚bátorság‘ kellett volna egy-egy ilyen levél megírásához, hogy bárki vakmerőséget látott volna valami kérés előterjesztésében, annak semmi nyomát sem találni még a következő században sem.

A XVIII. század közepe táján puhult olyan alázatossá a magyar társalgási nyelv, hogy merészségnek mondja még a családtagoknak és ba-

rátoknak apró kérésekkel való felkeresését is: „Hogy ezen levelemmel praetitulált Nagy jó Uram Eötsémet molesztálnom *merészem*, nagy bizodalommal bocsánatot várok az Ur-tul“ (Márffy László F. Nagy Pálnak, MuzTörzs. 1750). De a szokottabb és a mult századra is átöröklődött kifejezése a merészségnek a *bátorkodik*: „*Bátorkodom* az Aszonynak sóghor aszonynak megh jelentenem“ (Czeplédy Imre, uo. 1760). „Az Úr megengedjen *vakmerő bátorságomért*, mely szerint már másodszer az Úrnak írni *bátorkodom*“ (Bessenyei Sándor Radvánszky Jánosnak, IrodKözl. 16:71, 1771-ből). „Uram Ötsém tapasztalt atyafiságához bízván, ujjobbanis *bátorkodik* Feleségem atyafiságához bizodalmából egy bizonyos dolgában terhére lenni“ (Ráday Gedeon, MuzTörzs. 1775). „Nem is *bátorkodtam volna* meg vallom, ezen együgyü elmém szüleményeivel alkalmatlankodni“ (Péczeli J. Károlyi Antalnak, IrodKözl. 21:113, 1788-ből). „Méltóztasson Nagyságod excu-sálni *bátorságomat*, hogy ezek eránt alkalmatlankodni *bátorkodom*“ (Kazinczy Ráday Gedeonnak, KazLev. 1:349, 1789-ből). „Megvallom igazán, Kegyelmes Uram, hogy ily nyilvánvaló parantsolaton kívül ezen *merész lépést nem bátor-*

kodtam volna tenni“ (Báróczy munkáit küldi Károlyi Antalnak, IrodKözl. 21:114, 1790-ból). „Ugyan egész alázatossággal kérem, meg ne nehezteljen, hogy *bátorkodom* mostani változásának okát kérdeni“ (Csokonai: Tempefői, ÖM. III, 189). „*Bátorkodom* Ne ked bemutatni, nagy tekintetű Úr, néhány Epigrammat“ (KazLev. 13:486, 1816-ból).

Ez a *bátorkodom* csak a múlt század harmincas éveiben bomlik a *bátor vagyok* kifejezéssé: „*Bátor* vagyok ebben kérésemet meg-ujítani 's annak menél eléb való végre hajtására alázatosan meg-kérni“ (Baloghy József, MuzTörzs. 1835). „*Bátor vagyok* alkalmatlankodni Szeretett Anyám' színe előtt“ (Vizsolyi G., uo. 1840). „*Bátor vagyok* a' Tekintetes Urat soraimmal az iránt felkérni“ (Baranyay Péter uo. 1851).

Hogy a *bátorkodom* is, mint a barokk udvariasságnak annyi más nyelvi megnyilatkozása, szintén nincsen nyugati atyafiság nélkül, az természetes; elég ha a nyugati hatás szemléltetésére néhány német kifejezést említünk, amelyek a XVII.—XVIII. századnak szinte minden német levelében ott alázatoskodnak: *ich unterstehe mich, ich erkühne mich, ich bin so kühn*,¹ majd a XIX. században: *ich bin so frei*.

Az a lélek, amelynek bátorságot kell vennie, hogy apró kérést terjesszen valaki elé, hogy levelével vagy ajándékával alkalmatlankodjék, természetesen még a legkedvesebb, legudvariasabb kérdést sem meri minden kerülő nélkül feltenni; nem tudja, szabad-e a tisztelt személyt csak egy kérdés erejéig is terhelni: „*Ha merészlem kérdezni: Mint szolgál a' Kegyelmed egészsége?*“ (KirBesz. 3, 1749-ből). De már régebben, majd száz esztendővel előbb bukkan fel ennek a szerénykedő kérdésnek az a formája, amely még ma is közzsájon forog: „*Kgtek is az felföldön, magának tanácsolni akarván, gondolkodik az megholdulás felől, ha szabad kérdenem Kgd-tül, valjon micsoda az?*“ (VitnyLev. 2:157, 1664-ből). „*Hát ha szabad kérdeni: a' Klopstock Messiásához mikor lehet szerentsénk?*“ (KazLev. 2:226, 1791-ből). „*No de kérem alássan, ha szabad kérdenem, hová, hová?*“ (Csokonai: Karnyóné, ÖM. III, 227). „*S miért nem, ha szabad kérdezmem*“ (Eötvös: Éljen az egyenlőség II, 7). Ezek az adatok egy érdekes negatívumról tesznek tanúságot: arról, hogy ez a föltételes formájú engedelemkérés a *kérdez* ige kívül semmi más ige tár-

¹ Österreichischer Secretarius 370, 442, 443, 514, 515, 516, 517.

saságában nem fordul elő legalább is a XIX. század közepéig. A *kér* igével kapcsolatban régibb adatra, mint Csiky Gergely *Cifra nyomorúság* című színművére, nem is tudok hivatkozni. A hónapos szobát kereső tiszteletbeli segédfogalmazó, akit a háziak bő szóval tartanak, így tereli a beszédet jövetele céljára: „De *ha szabad kérnem* azt a butorozott szobát...” (I, 4). Bővebb elemzés nélkül is világos, hogy ez már annyira kihagyásos, sűrített kifejezés, hogy a *ha szabad kérnem* legalább is néhány évtizedes pályát futott meg, mielőtt ehhez az állomáshoz érkezett.

Ennek az engedelemkérésnek felszólító és a ,talán'-nal feltételelessé tett jövőidejű alakja már felbukkanásától, a XVIII. század végétől fogva nemcsak kérdéssel kapcsolatban használatos: „*Légyen szabad* itten, Kegyelmes Uram! Excellentiádnak azt a' mi szivemen fekszik, biztosan *elibe terjeszteni*“ (KazLev. 2:80, 1790-ből). „*Hagyj legyen szabad* Ngtól *kérdezniem*“ (Schedel Jósikának, IrodKözl. 19:451, 1845-ből). „*Szabad lesz talán reménylenem*, hogy nem fog a' Te-kintetes Úr egyy 's két szempillantást tőlem sajnálni“ (Kölcsey Kazinczynak, KazLev. 5:455, 1808-ből).

A *szabad kérnem* ma már annyira formális elemévé lett a beszélgetésnek, hogy észre sem vesszük, milyen értelmetlenséget mond a villamoskalauz, mikor így szólít fel bennünket a jegyünk felmutatására: „*Szabad kérem!*“

SZERÉNY VÉLEMÉNYEM; ALÁZATOS BETŪIM

megalázkodásnak azt a módját, hogy a beszélő a maga szellemi képességét csekélynek állítja és egy-egy kérdésben való ítéletét úgy nyilvánítja, hogy annak elfogadását látszólag remélni sem meri, a XVI. században még hiába keresnök. Bár ősi és világszerte ismert megnyilatkozása ez az udvariasságnak, mégis nálunk csak a barokk világnak a magyar társas érintkezés történetében egyébként is olyan nagy változást jelentő korszaka honosítja meg.

Persze a XVII. század elején, mikor a vélemény nyilvánításának ez a módja divatba jön, sem a *szerény*, sem a *vélemény* szót nem ismeri a magyar; más jelzők és más jelzett szók járnak akkor; csak a *csekély tehetség* kapcsolatok a jelzett szava gyökerezik a XVII. század nyelvhasználatában. Az első jelzők, amelyekkel a század elején találkozunk, ezek: *kevés*, *kicsi*, *kisdéd*, a 'vélemény' egyértékese pedig a *tetszés* vagy *ítélet*: „Ezt is meg cselekedheti ő fölsége az én *kevés tecczésem* szerint“ (Batthyány F. Thurzó Györgynek, TörtTár 1879. évf. 97, 1606-ból). „Az én *kevés ítéletem* szerint“ (ua., uo. 101, 1610-ből). „*Kisdéd értelmem* szerént fölségedet arra kérném“ (Thurzó Sz. Bethlen Gábornak, TörtTár 1879. évf. 240, 1619-ből). „Én az én *kicsin tehetségem* szerint minden utakat és módokat felkeresnék szegény Váradnak megsegítésében“ (RédeiMaradv. 98, 1660-ból). „Az miben az én *kicsid tehetségem* engedi, mindenkor Ngd kész alázatos szolgáljára talál“ (uo. 97. 1660-ból).

Ezekkel a jelzőkkel egy időben bukkan fel a *vékony* mint szerénységi jelző, de míg amazokkal a század harmadik negyedében már nem találkozunk, a *vékony* a XVIII. század

elejéig virágzik: „Csak egynéhány szóval irom mostan kdnek az én ebbéli *vékony censurámat*“ (Bethlen G. Rédei Ferencnek, TörtTár 1881. évf. 287, 1617-ből). „Az én *vékony tetszésem* szerint két dolgot kellene kdnek cselekedni“ (PázmLev. 1:280, 1622-ből). „Az én *vékony tetszésemet* meg akarám én is kgdnek irnia“ (uo. 1:348, 1623-ből). „Az én *vékony ítéletem* szerint“ (Rédei Maradv. 67, 1659-ből). „Az én *vékony asszony emberi tetszésem*“ (Bossányi Judit, LevTár 2:354, 1685-ből). „Az én *vékony gondolkodásom* szerint jó volna ő Ngát maga mellett conserválná Ngd“ (Vitnyédi Zrinyinek, VitnyLev. 2:173, 1664-ből). „Az Ngd utóbbi gondolkodását *vékony tehetségem* szerint igen consideráltam“ (ua., uo. 2:235, 1664-ből).¹ „Magam *vékony elmém* szerint... ezt itélném“ (Radvánszky J. II. Rákóczi Ferencnek, TörtTár 1906. évf. 224, 1704-ből).

A ,vékony tehetségű' embernek a szolgálata is vékony; fejedelemhez intézett levelekben nagy urak is szerényen így beszélnek a tőlük várható támogatásról: „Az békeségre való dolgokban ha az én *vékony szolgálatom* kívántatik, meg nem vonom kemedtül“ (Pázmány I. Rákóczi Györgynek, PázmLev. 2:359, 1632-ből). „Reméllem is hogy ebben az végezett confidentiában Ngod az én *vékony szolgálatomon* avagy legalább jó akaratomon meg fog nyugodni“ (Lippay püspök I. Rákóczi Györgynek, TörtTár 1882. évf. 144, 1637ből). „Az én *vékony szolgálatomban* is kd paranesolna, meg nem fogyatkozik“ (Rédei L. Kemény Jánosnak, Rédei Maradv. 104, 1660-ből).

Ezt a *vékony* jelzőt a XVII. és XVIII. század fordulóján a *csekély* váltja fel a most ismertetett kapcsolatok mindegyikében; ezt a jelzőt csak a ,vélemény'-nyel kapcsolatban szorította ki a nyelvújítók *szerény* szava; a *szerény vélemény*-nyel 1864-ből való levélben találkoztam először (Krisztyori J., MuzTörzs. 1864), de „*szerény észrevételek*“-ről már 1843-ban olvashatunk (Honderü 1843, I, 72).² A többi kapcsolatban ma is a *csekély* a szerénység kifejezője: „Én uram a magam *csekély opiniomat* includáltam a só iránt“ (Teleki M. Radvánszky Jánosnak, TörtTár 1906. évf. 217, 1704-ből). „Én *tsekély* értelmem szerint“ (Jancsó F., MuzTörzs. 1740). „*Cse-*

¹ L. még TörtTár 1881. évf. 141.

² A *szerény* Kazinczynak 1812-ből való alkotása; még 1818-ban is magyarázgatva kell ajánlania, úgy hogy a huszas évek előtt alig kezdett terjedni; viszont 1830 előtt már elég nagy kör használhatta, mert ebben az évben Széchenyi már a *szerénykedik* igét bocsátja világgá (NyUSz).

kély *conceptusom és itéletem* szerint“ (Márctis Gy., uo. 1742). „*Csekély itéletem* szerént azt tartanám“ (Kvassay L., uo. 1746). „Az én *tsekély vélekedésem* szerint“ (IrodKözl. 19:342, 1769-ből). „*Csekély tehetségem* szerint“ (KazLev. 2:89, 1790-ből). „*Tsekély Érdemeimet* és még *tsekélyebb tehetségemet*“ (Borsitzky J., MuzTörzs. 1836). „Mindenekbül, a mi *csekélj birtokomba* vagyon, a legnagyobb öröm készséggel szolgálok Néked“ (Cserey F. Kazinczynak, KazLev. 13:6, 1815-ből).

Köszeghy Pál, akinek a Bercsényi Házassága elé írt és Csáki Krisztinához szóló ajánlásában találkoztam a *csekély* legrégebb ilyen használatával (1695), mint igazi barokk udvari ember nagy találékonyságról tesz tanuságot egyéb szerénységi jelzők alkalmazásában is. Úrnőjének „legkisebbik aláztatos szolgálja“ így fejezi ki, hogy munkája, tehetsége és személye egyaránt értéktelen: „Ez indíta azért engemet is, hogy ezen *csekély munkámhoz* kezdenék és *együgyü verseimmel* Nagyságodnak kedveskedném“ (32); a munka csak olyan, „az mennyire *csekély elmémmel* felérhettem“ (uo), és „ha mind úgy nem történtenek volna is az dolgok, az mint magokban foglalnák verseim: azért meg ne ítélje *balgatag* szolgálját, hanem tulajdonítsa *együgyüségemnek*“ (33).

A *csekély* jelző szolgál a beszélő egész emberi mivoltának kisebbitésére a *csekély személyem* kapcsolatban: „Alázatosan követem, hogy *csekél személemmel* nem szolgálhatok kglmednek“ (Balogh S. Szerdahelyi Imrének, MuzTörzs. 1732). „Amidőn Collegiumunkat és *csekély személyemet* a' Tekintetes Ur' és Tekintetes Asszonyosság' tapasztalt kegyes indulataikba továbbra is ajánlanám...“ (Stettner György, MuzTörzs. 1835). — A *csekély*-en kívül még az *érdemetlen*, meg a negyvenes évektől kezdve a nyelvújítók alkotta *igénytelen* ennek az udvarias önlebecsülésnek a kifejezője: „Ajánlom *érdemetlen személyemet*“ (Benkő F. Kazinczynak, KazLev. 2:226, 1791-ből). „Deák Ferenczünknek *igénytelen személyem* iránt viseltető becses bizodalma“ (Tubek Farkas, MuzTörzs. 1845).

A „*csekély személyem*“ egyértékesekeként ma is hallható *csekélységem* a XVIII. század harmincas éveiben lesz a magyar társasérintkezés elemévé: „Midőn az Urnak *csekélységemet* ajánlanám“ (Egerváry József, MuzTörzs. 1730). „*Magam csekélységít* is kötelezem az Ur szolgálattýára“ (Kiss János, uo. 1750). „*Csekélységemben* többet látott, mintsem benne tapasztalható“ (Bessenyei S. Radvánszky Jánosnak, IrodKözl. 16:79, 1772-ből). Persze nem szabad azt gondolnunk, hogy a *csekély*-

ségem az előbbi jelzős kifejezésből rövidült, mert e szóban kétségtelenül a n. *meine Wenigkeit* fordítását kell látnunk, amely a németben kevéssel a XVII. század közepe előtt bukkan fel.³ Nyilván a többi szerénységi jelző használatában is német hatást kereshetünk; a XVIII. század közepéről való Österreichischer Secretarius-ból ilyen példákat idézhetünk: „meine Wenigkeit“ (337), „auf meine wenige Vorstellung“ (472), „nach unserm wenigen Vermögen“ (567). A latin nyelv már Tiberius császár ideje óta ismeri a *mea parvitas*, *mea vilitas*, *mea tenuitas* kifejezéseket,⁴ a régi Rómából Bizáncba érkező követekek is a császárt köszöntve így beszélnek magukról: „διὰ τῆς ἡμετέρας ταπεινότητος: nostrae humilitati . . .“⁵ de szárnyrakelésüktől fogva másfélezer esztendő telt el, míg az európai nyelvek felszívták őket. Jellemző, hogy a barokk világban bukkan fel, mert ennek a kornak lelki alkata a hatalomhoz való viszonyában a császári Róma lelkével sok hasonlóságot mutat.

A megalázkodás e korszakában csak természetes, hogy az írók a maguk munkájáról mint *gyenge írásról*, *gyarló fordításról* (Báróczi, IrodKözl. 21:111, 1775-ből), vagy *hitván munkátskáról* beszélnek (KazLev. 2:226, 1791-ből). Azonban külön ki kell emelnünk a *levélnek* szerénykedő kicsinyítését, mert ebben találjuk meg egy ma is használatos levélbeli fordulatunk eredetét. A XVII. században, mint az eddigiekből várhatjuk, *kis levélről*, *kis írásról*, a XVIII. század elejétől fogva pedig *csekély írásról* beszélnek: „Ez jó alkalmatossággal akarám ez *kis levelemmel* meglátogatnom Kgdet“ (Wesselényi F. Kemény J.-nak, TörtTár 1880. évf. 310, 1644-ből). „Ez *kis írásom* által kellett Kgdet édes sógor uram megtalálnom bizodalmoson“ (Kornis Kata Teleki M.-nak, uo. 1881. évf. 241, 1679-ből). „Kivánom *csekély írásom* találja szerencsés órában az Urat“ (Hajós István, MuzTörzs. 1740). Hogy a ‚kis‘, ‚csekély‘ itt nem a rövidség kifejezője, hanem az érték jelölője, azt ez a levél szembeszökően bizonyítja, mert jó három lap a terjedelme.

Ha ilyen csekély a levél, akkor meg sem érdemli, hogy levélnek nevezzék; nem is levél a XVIII. század alázatos emberének az írása, hanem csupán értelmetlen, összefüggéstelen *betűk sora*; persze, mikor a levelet ‚betűk‘-nek nevezik,

³ H. Sperber: Geschichte der deutschen Sprache 112.

⁴ ZfdU. 6:319.

⁵ Constantinos Porphyrogennetos: De cerimoniis aulae Byzantinae, ex rec. Reiskii I, 680.

felesleges már e szó előtt mindenféle kicsinyítő jelző; ám az alázatosság kifejezésével e szó előtt sem fukarkodnak: „Mivel azonban az Urnak udvarlására szemillyem szerint nem lehetek, *alázatos bötüjmet* küldöm tiszteletire“ (Kecsks J., F. Nagy Pálnak, MuzTörzs. 1765). „Asscuráalom kedves Uram Bátyámot ezen *engedelmes betüimmel*“ (Fáy Ágoston, uo. 1780). „Midőn [a] szomorú esetet, mind pedig abból eredet fájdalmat Esküt Urnak e *gyászos betüimmel* jelenteném...“ (Horváty Anna, uo. 1811). E ‚betük’-ben kifejezett alázat nagy voltárol tanuskodnak legrégibb levelezőkönyveink, amelyekben csak a hatalom ormán levőknek szánt levelek ékeskednek velük: „Nem érdemlem, hogy avagy tsak szemeit-is reá vesse *méltatlan betüimre* Excellentziád“ (Femer Kilián: Mindennapi Levelek 119, 1776-ból). Mészáros Ignác Magyar Secretarius (1793) az itt következő két virágszál elsejét egy főhercegnek, a másodikát pedig a királyi főpohárnoknak szánta: „Illy *rövid betükben* zárván sem batárt, sem rakontzát nem tudó buzgóságomat...“ (69. l). „Személyi udvarlással Méltóságos személyét nem tisztelhetvén, *engedelmes üdvezlő betüimmel* kell meg-ujitanom velem született kötelességemet“ (71. l).

Ezek a ‚betük’ aztán ‚rendek’-ké sorakoznak. Amennyivel több a ‚rend’ a ‚betü’-nél, annyival kisebb a benne kifejezett alázat. A Magyar Secretarius már csak egy leányasszony nevénapjára ajánlja ilyenformán: „Én különös szerentsémnek tartom, hogy... e napon magát-is egész személyében frissen és egészségben e’ *rendeimmel* tisztelhetem“ (78. l).

Míg a XVIII. században a ‚betük’ és ‚rendek’ természetesen csak a levélíró levelét jelentették, addig a XIX. század negyvenes éveitől kezdve a magyar nyelvtudat már nem tartja nyilván a kicsinyítés eredeti rendeltetését és ettől kezdve a ‚rendek’, majd ‚sorok’ nemesak az író levelét jelentik, hanem azt is, amelyikre a levélíró éppen válaszol: „Idei Martius 19kéröl hozzám utasított *betses rendeit* tsakis a’ tegnapi napon... lehetvén szerentsém vennem...“ (Gidófalvi I. Barabás M.-nak, MuzTörzs. 1845). „Tegnap kapván meg *becses sorait*, sietek ezennel válaszomat küldeni“ (Forgács Kálmán, uo. 1851). A ‚levél’ jelentésű ‚betü’, ‚rend’ és ‚sor’ az író szerénységének kifejezésére szolgáló kicsinyítés; mikor tehát a címzettnek ‚becses rendei’-ről vagy ‚becses sorai’-ról beszélünk, akkor valójában gorombán megtagadjuk a más levelétől a teljes levélértéket. Ez is egyike azoknak az udvariasság-szülte értelmetlenségeknek, amilyenekkel már többször találkozunk, mint

amilyen például az, hogy az író „*bizodalمام felett való* kedves drága uram bátyám“-nak szólítja igen tisztelt atyjafiát.

Amit az udvarias szerénység kicsinyítő jelzővel fejezett ki, azt a régiek kicsinyítő képzővel is ki tudták fejezni; a kicsinyítő képzőknek udvarias indítékból való alkalmazása is a XVII. század elejétől fogva divatos: „Két okból inditattam, hogy az én kicsin állapotom és értékem szerént kmeteknek egy kevés deáki és lelki *ajándékokskával* kedveskedném“ (Pázmány a pozsonyiaknak, Lev. 1:43, 1614-ből). „Az minemü levelet ktek és az statusok deputatusai irtak palatinus uramnak az én *dolgockám* felől“ (Pécsi S. Thurzó Imrének, TörtTár 1878. évf. 130, 1621-ből). „Csekély, de igazsággal lejendő *szolgálatocskám*“ (KemOkm. 101, 1656-ből). „Kényszerítetttem resignálnom és azokbeli kötelességem felszabadítását *kicsin becsületeckémnek* sérelme nélkül, alázatosan Ngdtul implorálnom“ (uo. 91, 1656-ből). „Mitsoda ítélet tételek lesznek *versetskéim* iránt“ (Ráday G. Kazinczynak, KazLev. 1:225, 1789-ből). „*Tsekély munkátskám*ban a' rossz 's rút nyomtatást is, de kivált a' sok szarvas hibákat sajnállom“ (Benkő F. Kazinczynak, KazLev. 2:226, 1791-ből).

Persze, a kicsinyítő jelzőnek és képzőnek más érzelmi értéke is lehet; a dédelgető szeretet hangját halljuk annak a Sándor Gáspárnak szavaiból, aki feleségének, az „édes sziveckém“-nek, „édes Örzsicském“-nek ezt írja: „Jobban vigasztalódtam volna meg, ha egy *kis levelecskédet* is olvashattam volna“ (TörtTár 1878. évf. 707, 1690-ből).

ALÁZATOS SZOLGÁJA

OHÁCS előtt tíz esztendővel írja Ver-
bőczy Hármaskönyve, hogy Magyar-
országon jog és kötelesség szerint csak
egyféle nemesség van. Alig néhány év-
tized és az „una eademque nobilitas“
közjogi tétele írott malasztá halványo-
dik, mert az élet kemény kényszerűsége
a birtoktalanná vált nemességet a sze-
renesebb körülmények közt élő nagy-
birtokos nemesek szolgálatába hajtja.
Ahol a török megvetette lábát, ott a
magyar jobbágy a szultánnak és katonas-

tisztjeinek verejtékezett; a honszerzők utódai pedig nekivágtak a nagyvilágnak — dehogyan a nagyvilágnak, csak az akkori Csonka-Magyarországnak, hogy agyuk s kezük munkájával ott keressék meg azt, amit ősi földjük többé meg nem adott nekik.

Nem egy embernek, hanem a magyar nemesek ezreinek tragédiája sír fel azokból a szavakból, amelyeket Thornally János intéz 1557-ben Thurzó Ferenchez: „Mywelhogy az wr Isten azwal zeretheth, hogy hazomthyl jossaghomthyl magamot nem thaplalhattom, azon wagyok, azt futtom, hogy zolgalathom wthan el ilyek“ (LevTár 1:227, 1557-ből).

De nemesek a birtoktalanná vált nemesség szegődik a hatalmasok szolgálatába; a XVI. században felemelkedett új nagybirtokosok szolgálatukba fogadják a jószágaik közelében élő kis- és középnemeseket zsold és ellátás fejében: a kisbirtokos nemes *servitor*a, familiárisa: magyarul *szolgája*, *atyafiszolgája* lesz a hatalmas nagyúrnak; így oltalmat talál a hatalmaskodások ellen és a nagybirtok szervezetében teljesíti a török ellen való honvédelmi kötelességét.¹ Mikor tehát Thornally János levelében „Nagyságod szolgájá“-nak vallja magát,

¹ Szekfü Gyula: Magyar Történet IV., 170 s. köv. Takáts Sándor: Régi Magyar Asszonyok 7.

akkor nem udvariaskodik, hanem csak az urához való tényleges viszonyát fejezi ki. Jól ismerjük azokat a magyar nemeseket, akik a XVI. század leghatalmasabb nagyurának, Nádasdy Tamásnak váraiban, birtokain, udvarában éltek; ezek sem alázatoskodnak, hanem a tényleges viszonynál semmivel sem maradnak többet, mikor így fejezik be uruknak írt levelüket: „Nádasdy Marthon keze jrasa az *naghsaghod szolghaya*“ (Levt. Közl. 1:292). „*K(egyelmed) zolkaya* paladyn marko“ (uo. 2:57). „Bezeredi gorg az *kegelmed zolgaya*“ (uo. 3:83). „*K(egyelmed) zolgaia* Senney Ferench“ (uo. 2:67). Hogy az ilyen ‚szolga’ úr volt, az nemcsak Tornally János szavaiból látszik, hanem abból is, hogy főrenden valók is elkötelezték magukat náluk hatalmasabbaknak s az ilyenekről szolgált uraik is nyilván megtetsző becsüléssel szólnak, amikor még a XVII. században is így emlegetik őket: „*Böcsületes jámbor főszolgámat* Beniczky Imre uramot ím oda küldöttem“ (Czobor Erzsébet, LevTár 2:197, 1623-ból). „*Csuzi Benedek jámbor főember szolgám*“ (Thököly Imre, Lev. 5, 1672-ből). A szónak XVI. és XVII. századi értelme szerint ‚szolga’ mindenki, ha még oly előkelő is, aki bármiféle tisztet visel akár magánembernél, akár a királynál. Igen jól érezteti a *szolga* szó akkori jelentését Bakics Annának, Révay Mihály feleségének ez a mondata: „Értém, hogy Andrásra szólának az atyafiak, hogy az Magda asszony mennyegzőjén nem volt; de ők úgy szólnak, az mint ők értik, de *András szolga és az komáromiak előtt hadnagy* és szintén akkor az bajviváson voltak Besprym alatt“ (LevTár 2:52, 1588-ból). Tudjuk e levélből, hogy „sok főurak és főasszonyok voltak az Magdolna asszony mennyegzőjén“, s ha mégis zokon vették a komáromi hadnagy távollétét, akkor ez a ‚szolga’ nemcsak magas katonai tisztet visel, hanem származása szerint is előkelő ember. Hát még mikor Rédei László azt írja II. Rákóczi György hadvezérének, Kemény Jánosnak: „*Kegyelmed nagy szolga*“ (Rédei Maradv. 104, 1660-ból); nem azt értjük-e ebből a mondatból, mint hogyha helyette ezt olvasnók: „Nagy úr Kegyelmed!“

Íme, a XVI. és XVII. század magyar életének ilyen tekintélyes szava a *szolga*, mert nagy és tisztességet jelentő az a szolgálat is, amelyre a magyar nemes elkötelezte magát. De tudnunk kell még azt is, hogy a XVI. század bevett szokása szerint a főurak udvarában nevelkedő nemes ifjakat és leányokat is *szolgák*-nak, *atyafi szolgák*-nak, *szolgáló leányok*-nak nevelték s ezek az ifjak és leányok nevelő szüleikhez szólva ma-

guk is így írták magukat: „Énnékem, mint *szolgáló leányának* parancsoljon és meglátja nagyságod, hogy nem leszek a többi *szolgáló leányánál* mindenestül fogva heábvaváló *szolgálója*“ — írja Tahy Zsófia Nádasdy Tamásnének.²

Nines tudomásunk arról, hogy Rummy István servitora lett volna Jurisich Miklósnak, a kőszegi hősnek, de mikor amaz a fenyegető szomszédok ellen kér segítséget s levelét így végzi: „The N(agyságod) *zomzed szolgálója*“, akkor ebben a „szolgájá“-ban ninesen megalázkodás, hanem pusztán annak a felajánlása, ami a dominust a servitor részéről az oltalom fejében jog szerint megilleti.

Ilyen konkrét tartalommal bírván a *szolga* szó, nem lehet benne ‚szolgai‘ alázat akkor sem, amikor nem a most ismertett tényleges viszony kifejezésére használják; ninesen benne hódolat, hanem körülbelől ezt sűríti bele a XVI. század magyarja: „Nem vagyok ugyan veled semmiféle szorosabb kapcsolatban, szerződéses viszonyban, de arra az előkelő szolgálatra, amellyel a servitor tartozik urának, én is hajlandó vagyok veled szemben“. Ezt mutatja a levélzáradéknak az a gyakori fogalmazása, hogy a ‚szolga‘ a ‚barát‘ szó társaként jelenik meg az egyenrangúak érintkezésében: „Az keg:ed *zolgája es barattya*“ (Udvardy Gy. Komlóssy T.-nak, LevTár 1:343, 1559-ből). „K.-nek régi jóakarattal való *szolgája és barátja*“ (Horváth G. Rimay J.-nak, RimLev. 140, 1605-ből). Ilyen értelemben vallják magukat szolgálóknak a család ifjabb tagjai az idősebbekkel szemben, ahogyan p. Perényi Mihály zempléni főispán és „kiraly ö felsege poharnokya“ ipának, Kevendi Székely Lukácsnak írja: „Az te k(egyelmed) *fia es zolgája*“ (Lev. Tár 1:93, 1552-ből). Így kell értenünk, mikor azt olvassuk, hogy a magyar úrasszonyok az idősebb atyafiaknak, jóbarátoknak ‚szolgáló leányai‘, p. Révay Ferencnek és feleségének Paxy Margit: „P. M. ktek *szolgáló leánya*“ (LevTár 2:7, 1547-ből), vagy Bakics Annának Zrinyi Kata, a szigeti vértanú leánya: „Az te Kdnek *szolgáló leánya Z. K.*“ (uo. 2:66, 1564-ből), — bár tudjuk, hogy ez utóbbi két úrasszony között a meleg barátságon kívül semmi egyéb kapcsolat nem volt.

A ‚szolgája‘ a servitor, a familiaris urához való valóságos viszonyának a kifejezője volt s így ninesen semmi felöltő azon, hogy a katonás, kemény, mindig áldozatot hozó és büszkén áldozatra kész XVI. században ninesen a ‚szolgá‘-nak semmi

² Takáts Sándor i. m. 7. 1.

olyan jelzője, amely a servitornak a nagyúrhoz, tehát az egyik úrnak a másikhoz való viszonyát alázattá fokozná le; legfeljebb „Nagyságod örök szolgájá“-nak vallják magukat p. a Nádasdy-ház familiárisai a nádor feleségével és hugával, az erdélyi vajdánéval szemben (LevTár 1:202, 260), de ez az „örök” is szinte kevesebbet mond a valóságnál, hogyha az „örök”-öt a beszélő élete végéig mérjük, tudva azt, hogy a servitornak urához való viszonya amannak halálával sem ért véget, hanem fiai is megmaradtak a régi hűségben.³ Sőt még az uralkodóval szemben is csak „szegény szolgál” a nemes alattvaló; Bodog János Báthory Zsigmondnak „szegény szolgája” (TörtTár 1879. évf. 26, 1593-ból) és a Habsburg-uralkodóval szemben is ezt vallja Batthyány Ferenc: „Én az ő fölsége parancsolattyának engedelmes vagyok és ő fölségének szegény szolgája” (uo. 1879. évf. 102, 1610-ból). Ilyen az a „szolgálat” is, amelyet az atyafiak, barátok és idegenek egyformán szoktak egymásnak ajánlani mindjárt a levél első mondatában: „*Szolgalatomat ayanlom* k(egyelmednek) mynt azonyomnak es hwgomnak” (LevTár 1:70, 1550-ből). „Kezenetunket *zolgalatunkat* irgyok te k. mynt byzot vrunknak barátunknak” (uo. 1:138, 1554-ből).

Am ezt a fordulatot is utóléri az udvariassági kifejezéseknek az a közös sorsa, hogy az érintkezésnek pusztán formai elemévé válnak; ennek az első látható jele az, hogy nem önálló mondatban jelentkezik, hanem beleolvad a levélnek már érdemi részébe: „Az én *szolgalatomnak ajánlása után* kívánnám az Kd egészségét hallanom” (NádLev. 93, 1554-ből).⁴ Ezt a formai elemé válást még szemléletesebben mutatja az ilyen szokásos kihagyásos mondat: „*Zolgalatomat erewke* mynt vramnak” (LevTár 1:267, 183); sőt van egy gyakori változata, amelyik már tulajdonképpen értelmetlenség, mert az „ajánlás” hiányzik belőle: „Ewreke wallo *zolgalatomnak wtanna* Nag(ységodnak) eremest akarnam, ha job hyrt irhatnek” (uo. 1:134, 1554-ből). „*Zolgalathom wtan*, k(egyelme)d megh irhattya az oda fel valo hadnagyoknak...” (uo. 1:135, 1554-ből).⁵ Ez a rövidülés azért is érdekes, mert az élőbeszéd befolyása nélkül ment végbe; hiszen a „szolgálatomat ajánlom” csak az írás szava, legfeljebb üzenetekben lesz hangos szóvá, az üzenet azonban szintén nem közvetlen érintkezés, tulajdonképpen a levelet pótolja. Így olvassuk a Balassi Menyhárt árultatásáról való

³ Szekfü i. m. 174. l.

⁴ L. még LevTár 1:191, 292.

⁵ L. még uo. 1:136, 314.

komédiában Józsa deák szavaiként: „Érsek uram! Nagyságodnak az én uram B. M. *éltig való szolgálattját izené*, mint bizott kegyelmes urának“ (RMKT. 7:272). A Constantinus és Victoria c. 1648-ból való drámában Marcellus hereg követe szól imígyen: „Fölségshednek az mi kegyelmes Urunk, Marcellus Pamphilia és Mauritianak Herczege, *szolgállattját* és szomszédságos barátságát *ajánlván*, mi általunk Fölségshednek ezen levelet küldé“ (Ak. Kézirat, Írók 4.-r. 241, I., III. fels. 2).

Hogy ennek az udvarias szolgálatajánlásnak is a *szolga* szó akkori jelentése s általában a magyar élet adta meg a tartalmát, annak nem mond ellent az ilyen levélkezdetnek európai közsokás volta; nem mond ellene az a körülmény, hogy a XVI. századnak még magyar levelei is sokszor latinul fogalmazzák ezt az ajánlást.⁶

Am azért már a XVI. század magyar leveleinek záradékában megjelenik szórványosan az *alázatos szolgálója*; de érdemes megfigyelni, milyen nagy társadalmi távolság vagy anyagi függés adja a levélíró tollára ezt az 'alázatos' szót. A lévai lovag és gyaloghadnagyok p. Ernő főhercegnek írják: „The fewlseged *alazatos szolgáló*“ (RMNyE. 3₂:109, 1557-ből). Dombay Pál és Bakony Jakab deák, Sennyey Ferenc familiárisai, uruknak urát, Nádasdy Tamást tisztelik így: „Nagsagtoknak *Alazatos szolgáló*“ (LevtKözl. 4:114, 1546). Hogy Majláth Márta, szebeni Armprust Jakabné is „az te Nagychagod *alazatos ismeretlen szolgáló* es attyfiá“-nak vallja magát Nádasdy Tamással szemben (Levtár 1:370, 1560-ból), annak a levélíró nővoltán kívül az a tartozó nagy hála is oka lehet, amelyet érezhetett a Majláth-családnak minden tagja a Nádasdyak iránt, anyagi és társadalmi felemelésükért.⁷ A század végén már egy nemes asszony, Hagymássy Anna a soproni tanácsnak is „*alazatos szolgáló* és Atthyafya“, de ezt az 'alázatos'-t egyrészt enyhíti az 'atyjafia', másrészt magyarázza az, hogy ez a „zegeny eozwegy azzonyallath“ igen nagy pénzbeli szívességet kér a soproniaktól (SoprLev. 154, 1586-ból).

Nem csak találomra emeltük ki e két levélíró asszony voltát, mert úgy tetszik, hogy a XVII. században, amikor az 'alázatos szolgálója' mind nagyobb körre terjed, eleinte különösen a női levelekben ver gyökeret. Például „árva“ Wesselényi Anna

⁶ „Salutem ac Seruiciy Commendacionem“ (Levtár 1:54); „Premissa Seruici mei semper paratissima commendacione“ (uo. 1:55). A német levélre nézve l. Steinhausen i. m. I, 39.

⁷ Szekfü i. m. 190.

Dóczy Andráshoz írt leveleiben mindig „Kd *alázatos szolgáló atyafá*“-nak írja magát“ (LevTár 2:216, 1619-ből), Révay Judit pedig még atyjának és anyjának is mindig „*alázatos szolgáló leánya*“ (uo. 2:230. s köv. 1621-ből), sőt nemcsak a záradékban, hanem a levél szövegében is így szól önmagáról: „Én kérem is alázatosan Ngodat, én rólam *alázatos szolgáló leányáru*l el ne feledkezzék“ (uo. 2:231, 1621-ből). Persze nem a női levelek hatása magyarázza, hogy a XVII. század folyamán a nagyurak is ,alázatosak’ lesznek, holott például Nádasdy Tamás nádorsága idején még sokkal kisebb rangú familiarisok szótárában sincsen meg ez a szó. Ennek a szónak a társas érintkezésben való hódítása mintegy útjelzője a barokk világ nálunk való terjedésének; hiszen a barokk idők társas érintkezésének nyugaton is éppen ez az alázatosság a legjellemzőbb vonása.

Bosnyák Tamás, Érsekújvár kapitánya Illésháznak, Péchy István Homonnay Drugeth Bálintnak ,alázatos szolgálja“ (TörtTár 1878. évf. 28. s köv., 1605-ből); hogy a ,nagy szolgálja“-nak megismert Kemény János fejedelmével szemben ,Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgálja“ (TörtTár 1880. évf. 20, 1644-ből), abban az ,alázatos’ a XVI. századhoz viszonyítva sem volna feltűnő, hogyha párja, a ,méltatlan’ nem mutatná, hogy az elmúlt századdal szemben új világot járunk: a megalázkodó udvariasság világát. De már maga az ,alázatos’ is pusztá udvariasság szava akkor, amikor a század közepén egy Wesselényi Ferenc írja a nádornak: „Ngodnak *alázatos szolgálja*“ (uo. 1880. évf. 218, 1649-ből). Vitnyédi Istvánnak a költő Zrinyihez való viszonya egy XVI. századi előkelő familiarisnak urához való viszonyához sokban hasonló, de azért mindig Zrinyi ,holtig való *alázatos szolgálja*“-nak vallja magát, holott száz esztendővel előbb bizonyára legfeljebb csak ennyit ír: „Nagyságod örök szolgálja.“ A XVIII. század folyamán a levélzáradéknak már állandó fordulatává lesz még az olyanok érintkezésében is, akik között csekély, vagy semmi a rangkülönbség; a XIX. század elejétől fogva pedig már ilyenekkel is találkozunk: „Kedves *Öcsém Uramnak alázatos szolgálja*“ (Péchy L., MuzTörzs. 1815).

Az ,alázatos’-nak ez a nyilvánvaló tartalmatlanná válása hozza divatba a XVIII. század végén egyéb superlativusokkal együtt a ,*legalázatosabb szolgálja*“-t (Kazinczy gróf Eszterháznak, KazLev. 1:212, 1788-ból); ez a felsőfok aztán a múlt század elején még a családi levelekbe is bevonul s az anyát

már „legalázatosabb fia“ köszönti (Simonyi V., MuzTörzs. 1840). De a virágkorát ez a superlativus a Bach-korszakban éli, amikor az uralkodóval kapcsolatban a rendeletek és folyamodványok folyton ismétlődő szava lesz. Nemesak a megyefőnök inti a nemességet, hogy jelenjék meg az uralkodó előtt, aki „a megyei nemesség' *legalázatosabb hódolatát* is elfogadni kegyes leendő“ (MuzTörzs. 1857), hanem a folyamodó tiszai szuperintendencia tagjai is a király „*legalázatosabb hű alattvalói és jobbágyai*“⁸-nak vallják magukat (uo. 1859). Így az abszolutizmusnak is szerepe lehet abban, hogy a magánlevelekben annyira eluralkodott (pl. MuzTörzs. 1852).

Kétségtelen, hogy az *alázatos szolgája* csak írott szó századokon keresztül; hogy mikor válik el a papiroستól és lesz élőszóval való köszöntös, pontosan nem tudom megállapítani, de alig előbb a XVIII. század közepénél. Én az élőbeszédben való használatának első példáit csak a Királyi Beszélgetésekből (1749) és Molière Úrhatnám Polgárának 1769-ben készült fordításából idézhetem, ahol így köszönti egy ifjú ember Jordán urat, az úrhatnám polgárt: „Alázatos szolgája az urnak“ (IrodKözl. 19:340). A XIX. század elején már az egy szinten levők köszöntő szava; így üdvözlí a Csalódásokban Lombai inspektor Mokány uramat: „Alázatos szolgája. Im Mokány úr!“ (I. felv.), így szólítja meg Eötvösnek *Éljen az egyenlőség* című vígjátékában az egyik prókátor a másikat: „Alázatos szolgája tekintetes collega uramnak“ (III, 8). A Szökött Katonában (1843) pedig felbukkan már a sűrű használatól megkopott, összevont alakja: *Alászolgája!* Korpádiné, az özvegy falusi kovácsné köszönti így úri vendégeit (I, 16). Persze ebből csak annyi következik, hogy az *alászolgája* az időben már megvan a pesti ember szótárában, de nem az, hogy a népnyelvben is járatos volna; hiszen a nép nyelvében máig sem tudott gyökeret verni.⁸

Nagy anyagi és társadalmi függés, amint láttuk, itt-ott már a XVI. században 'alázatos szolgává' tett egyeseket a nagyurakkal szemben. De hogy bárki 'alázatosan' kért, jelentett, köszönt volna valamit akár a leghatalmasabbnak is, arra nincsen példa az egész XVI. században, sőt még a következő

⁸ Ha hiteles Kresznerics szótárának az az adata, hogy „*Szállya* *kendnek*: Paraszti elköszönése a 'bornak' — akkor ez a *szállya* csak a 'szolgája' rövidülése lehet (Máskép Szily, Nyr. 18:177).

század első évtizedeiben sem. A XVI. században, még ha a legkisebb szólt is akár a legnagyobbhoz, csak egyszerűen ‚kért’, ‚felette igen kért’, vagy legfeljebb ‚könyörgött’: „Azert *kenyergwunk* nags(ágodnak) hog nags(ságod) keressen oly okot benne, hog ne essek ez haz pogan kezbe“ (Korontai vitézek Zrinyinek, LevTár 1:164, 1555-ből). Ám a XVII. század közepén egyszerre megváltozik minden, mégpedig jellemző módon nem a kisemberek, hanem a társadalom legfelsőbb rétegének leveleiben; nemcsak II. Rákóczi Györgynek *könyörög alázatosan* Kemény János (TörtTár 1880. évf. 21, 1644-ből), vagy a fejedelem Barcsait *kéri alázatosan* Rédei László (Rédei Maradv. 67, 70, 1659-ből), hanem a költő Zrinyi, a korabeli magyar urak egyik legelseje is így ír: „*Kérem alázatosan Nagyságodat*“ — és nemcsak az erdélyi fejedelemnek, hanem Wesselényi nádornak is (Széchy: Zrinyi III, 265, 275). Hogy a főúri körökben forgó Vitnyédi mindig ‚alázatosan kéri’ urát, Zrinyit, az csak természetes (VitnyLev. 2:107, 166, 168, 185). A XVIII. század már nemcsak hogy a köznemesség tollára (és bizonyára ajkára is) viszi a ‚kérem alázatosan’ kapcsolatot, hanem a századra jellemző módon az alázatosságot a ‚nagy’ szóval fokozza is: „Ngodat azért *nagy alázatosan* és kötelességgel *kérem*“ (Bay F. Kemény S.-nak, KeményOkm. 192, 1709-ből).

Érdekes ezzel kapcsolatban a b o c s á n a t k é r é s kifejezésének századok szerint való változását megfigyelnünk. A XVI. és XVII. század még nem is ‚kéri’, hanem ‚várja’ a bocsánatot: „Hogy oda nem mehettem, Ngodtul *bocsánatot várok*“ (TörtTár 1879. évf. 115, 1615-ből); csak Vitnyédinél olvassuk, hogy Széchy Máriától „*alázatosan* bocsánatot vár“ (uo. 1880. évf. 206, 1668-ből) és II. Rákóczi Ferencnek írja egyik híve, hogy „*nagy alázatosan* bocsánatot vár“ a fejedelemtől (uo. 1906. évf. 224, 1704-ből). De még nem ‚kérlik’ a bocsánatot; ez csak a XVIII. század közepe táján lesz divatos, de akkor persze mindjárt ‚alázatosan kéri’: „Hogy ezen levelem által bussétom s terhelem Méltsg hos Groffné Aszonyomat, *alázatosan bocsánatot kérek*“ (Koháry Ferenc adósság megfizetésére inti gróf Forgách Ferencenét, MuzTörzs. 1751). A bocsánatkérés másik szokásos szava, a *követ* ige szintén ezt az utat futja meg; Bodog János Báthori Zsigmond fejedelemnek 1593-ban még egyszerűen ezt írja: „*Ngodat követem* mint kegyelmes uramat, én nekem Ngod megbocsásson“ (TörtTár 1879. évf. 26), ám fél századdal később a levélírónál sokkal

nagyobb úr, Kemény János így szól fejedelméhez: „Hogy ezzel búsitom Nagyságodat, *alázatosan követem*“ (uo. 1880. évf. 35, 1644-ből); száz év múlva pedig — amint várni lehet — nagy alázatosan' követnek: „*Nagy alázatosan Nagy Aszonyomat követem*“ (Motucz A. Bencze Évának, MuzTörzs. 1730). „*Nagy alázatossággal követem T. Nagy Uram Vice Ispán Uramat*“ (Petráki József F. Nagy Pálnak, uo. 1746).⁹

A XVII. század közepétől fogva még a levelet is, alázatosan vették', sőt, alázatosan megértették'. Míg a XVI. században így írtak: „*Wettem en az my kegyelmes wrwnk lewlet*“ (LevTár 1:65, 1549-ből), vagy legfeljebb azt mondták: „Ez mai napon hozák te n(agyságod) levelet kit *vettem nagy tiztesseggel*“ (uo. 1:300, 1558-ből), addig Kemény János a fejedelme levelét már így nyugtatja: „Igen érdemem felett irott kegyelmes levelét nagyságodnak *alázatosan elvettem*“ (TörtTár 1880. évf. 43, 1644-ből); ugyanígy szól Rédei László Wesselényi Ferenchez (RédeiMaradv. 80); a XVIII. században már a gazdatiszt is azt írja földesurának: „Röjtoökrül datalt Uri parancsolattyát az Urnak *alázatosan elvettem*“ (Makai B. F. Nagy Pálnak, MuzTörzs. 1746).

A gazdatiszt urának „kegyes gráciájába“ „*kezeit alázatosan tsokolván*“ ajánlja magát (Horváth P. Kováts J.-nak, MuzTörzs. 1802); a „hív és engedelmes“ fiú atyjának „attyai kezeit *alázatosan meg-tsokolván*“ fejezi ki mély fiúi tiszteletét (Amadé A., uo. 1801), sőt a mult század elején „a Tekintetes Urat *alázatosan tisztelik*“¹⁰ és a „Méltóságos Septemvir Urat“ „*alázatosan tisztelt Nagy Jó Uram*“¹¹-nak titulálják.

Az *alázatosan* a XVIII. század végén annyira elterjed a magyarság minden rétegében, hogy Csokonai Dorottyájában már „*alássan követik*“ az urat (IV.), s ettől fogva mind sűrűbben találkozunk ezzel a rövidült formával magánlevelekben és az irodalomban egyaránt: „El nem mulathatom Nagysáddal *alássan közleni*“ (Sidó J., MuzTörzs. 1815). „*Alássan engedelmet kérek*“ (KazLev. 17:288, 1820-ból). „Most vagyon szerencsém magamat ezennel is drága Uri barátságába 's

⁹ A XVIII. század folyamán lesz az *instál* (könyörög') ige olyan általános, hogy az ország több vidékén a népyelvbe is behatol; a XVIII. században így éltek vele: „*En alázatosan instálok Tktes Urnál*“ (MuzTörzs. 1745). „Az mi Tktes Sárvári Szili urnak processusát illeti... *instalok* a vighet is és könyörgök a Tktes Urnál“ (uo).

¹⁰ Kováts S., MuzTörzs. 1810, Simon J., uo. 1830.

¹¹ Kapezy Tamás, MuzTörzs. 1835.

Favoriba alássan ajállani“ (uo. 17:16, 1820-ból). „Kérem alássan a teins urat“ (Eötvös: Éljen az egyenlőség III, 2).

Kevés írott nyomát látom — és csak a XIX. század elejétől fogva — a „kérem alázatossággal“ változatnak;¹² pedig nyilván nagyon elterjedt volt a társadalom alsóbb rétegeiben, mert a nép között több vidéken, így Mátyusföldön is, ebben az összevont alakban használatos: „kérem átossággal“ (Nyr. 6:135, 19:559); ugyancsak a Mátyusföldön a „kérem alázatosan“ ebben a rövidült formában járatos: „kérem átossan“ (Nyr. 19:559).

*

De hát mondjunk búcsút az „alázatos“-nak és térjünk vissza a „szolgá“-hoz, megvizsgálva annak egyéb szokásos jelzőit. A XVIII. század elejétől fogva divatos a „legkisebb szolgája“, az „igaz szolgája“, meg a „hív szolgája“.¹³ Nagyobb multja van a „kész szolgája“-nak; a latinjával már XVI. századi magyar levelek záradékában is gyakran találkozunk, sokszor vallja magát a levélíró „servitor paratissimus“-nak,¹⁴ sokszor ajánlja „kész“ szolgálatát ilyen formán: „servitorum paratissimorum commendationem“, de magyarul csak a XVII. század elején kezdenek ilyeneket mondani: „Kész szolgálatomat is meg nem vonom... Kdtől“ (Czobor Erzsébet Révay P.-nek, LevTár 2:184, 1617-ből) s ekkor bukkan fel a „kész szolgája“ is: „Nagyságod kész szolgája“ (Rákóczi L. Rákóczi Zs.-nak, TörtTár 1879. évf. 33, 1607-ből). „Kdnek igaz attyafia s kész szolgája“ (Priny I., uo. 1896. évf. 702, 1676-ből). Ez a kapcsolat még ma is él és elég gyakran találkozunk vele.

A „köteles szolgát“ érdemes lesz egy kissé tüzetesebben elemeznünk. A *kötél*, *köteles* mint jogi műszavak igen régiek a magyarban; egyértékesei s nyilván fordításai is a római jog *obligatio*, *obligatus* kifejezéseinek.¹⁵ Tehát a „köteles szolga“ is, mielőtt udvariassági fordulattá halványul, nyilván ilyen tényleges jogi viszonynak a kifejezője volt. Valóban ez derül ki XVI. századi emlékeink vallatásából. Ha például tudjuk, hogy a hős Horváth Márkot, Zrinyi elődjét a szigeti kapitány-

¹² Tiringer A., Szabó M., MuzTörzs. 1802.

¹³ TörtTár 1886. évf. 552; F. Nagy Pál, MuzTörzs. 1746; KazLev. 1:20; Esterházy S., MuzTörzs. 1721; Palásthy F., MuzTörzs. 1740; Cs. Orosz B. uo. 1765; KazLev. 1:45, 114.

¹⁴ LevTKözl. 1:289.

¹⁵ Melich, MNy. 14:223.

ságban Batthyány Ferenc ajánlatára nevezik ki erre a tisztre,¹⁶ akkor nem is gondolhatunk másra, mint a familiárisnak az adott szó vagy írás által való elkötelezettségére, mikor ezt olvassuk: „Twga k. hogh Horwat Marko Batthyani uramnak *ketheles zolgaya w wisseli mynden gongyat*“ (LevTár 1:8, 1540 táján); a ‚köteles’ itt tulajdonképpen pleonazmus, mert a ‚szolga’ is, amint már kifejtettük, egymagában kifejezi mindazokat a kötelességeket, amelyekkel a servitor urának tartozik. Ugyancsak a servitori viszony kifejezője a ‚köteles’, mikor azt írják egy levélben, hogy K. I. „igen ayanlota the k(egyelmednek) magat, azt mondotá, hog ha az werevel jot tehetne es zolgalhatna, kez wolna ely menyne, ha *ketheles nem wolna az ew uranak*“ (LevTár 1:22, 1543-ból). Az uralkodóhoz való szerződéses viszonyra utal Rákóczi Lajos, mikor ezt írja Rákóczi Zsigmond fejedelemnek: „Minthogy én római császárnak *köteles szolgája vagyok*, v é g h á z á b a n i s l a k o m, nem szintén érkezem mindenfelé az Ngd dolgaiban“ (TörtTár 1879. évf. 33, 1607-ből). Persze könnyen válik ez is udvarias szóvá; az a Horváth Márk például, aki Batthyány uram ‚köteles szolgája’, Nádasdyról szólva így ír: „En nagyrysplan vramnak legy nagyobbban a myben tudok zolgalnom, myndenkoron *ketteles zolgaya vagyok*, ha z y n t y n a z e w n a g s a g a k e (r) n y e r e t e n n e m“ (LevTár 1:291, 1558-ból). Ez a nyilatkozat azért igen érdekes, mert egyrészt megmondja, hogy a XVI. század magyarja annak a ‚köteles szolgája’, akinek a kenyerét eszi, másrészt pedig minden lélektani elemzésnél fényesebben világítja meg, hogyan lett ez a valóságos jogi műszó udvarias fordulattá: nem vagy ugyan a kenyéradóm, de azért olyan hűséggel viseltetem irántad, mintha köteles szolgád volnék.

A XVII. század közepétől fogva a ‚köteles szolgája’ már csak puszta szó; mert például Rédei László nemcsak Wesselényi nádornak ‚köteles szolgája’, hanem Homonnay Györgynek is ‚köteles szolgálatát’ ajánlja.¹⁷ Vitnyédi legfeljebb Zrinyinek ‚köteles szolgája’ a szó régi értelmében, de már éppen vele vagy róla szólva nem használja ezt a kifejezést; Káldy Györgyhöz intézett levele szembeszökő módon mutatja a ‚köteles’-nek immár tartalmavesztett voltát; a barokk szavak ranglétráján az ‚alázatos’ mögé vonul s csak annyi köte-

¹⁶ Nagy Iván V, 147.

¹⁷ Rédei Maradv. 80, 83, 92, 1660-ból.

lességet fejez ki, amennyit a társadalmi illendőség parancsol: „Kegyelmes urunknak *alázatos*, jó akaróimnak pedig *köteles* szolgálatomat ajánlom, Kgdnek is maradok *szeretettel szolgáló* jó akarója“.¹⁸ Sőt még ha valóságos szolgálati viszonyban levők érintkezésében találkozunk is vele, akkor sem elegendő már ez a szó vagy származéka: a ‚kötelesség‘, hanem egyéb jelzőkkel teszük nyomósabbá; a légrádi kapitány valósággal ‚köteles szolgája‘ Batthyány Ádám generálisnak, de azért levélben így szól hozzá: „Ngodnak *kötelességgel való alázatos szolgája*“.¹⁹ Egyenrangúakkal szemben a XVIII. század elejétől fogva különösen szeretik a ‚köteles‘-nek az ‚igaz‘ jelzővel való párosítását; Teleki Mihály Radvánszky Jánosnak ‚köteles igaz szolgája‘,²⁰ Eötvös József a vejének, Maleczky György egy megyei esküdtnak, gróf Grassalkovich Antal báró Klobusiczky Antalnak ‚igaz köteles szolgája‘.²¹

Ugyancsak a XVII. század második felében indul útjára a ‚kész köteles‘ vagy ‚köteles kész szolgája‘,²² amely még a mult század ötvenes éveiben is divatos volt és ebben a formában is élt: ‚kész kötelességű szolgája‘.²³

A ‚köteles szolgája‘ értéksökkenésének utolsó mozzanata az a használat, amelyet Wályi K. András *A' norma és a' levél író* című könyve (1789) tár elénk: „A *köteles szolgája, igaz szolgája* tsak akkor állhat meg, ha a' Levél Író tetszetösen nagyobb rendű annál, a' kinek ir. Ellenben az *alázatos szolgája* akármelly méltóságnak irtt levélben sem kevés“ (130. l). Íme, mivé lett az a ‚köteles szolgája‘, amely kétszáz esztendővel előbb még a magyar nemesnek királyához vagy dominusához való tényleges viszonyát fejezte ki.²⁴

¹⁸ VitnyLev. 2:30, 1663-ból.

¹⁹ TörtTár 1887. évf. 108, 1683-ból.

²⁰ TörtTár 1906. évf. 253, 1704-ből.

²¹ MuzTörzs. 1720, 1730, 1750.

²² VitnyLev. 2:502, ThökLev. 104, TörtTár 1874. évf. 219; uo. 1906. évf. 14, MuzTörzs. 1730 (Radó L.).

²³ MuzTörzs. 1850 (Forgács K.).

²⁴ A XVIII. század negyedik évtizedében jelentkezik a *lekötelezett* v. *elkötelezett szolgája*, megbővítve többnyire az ‚igaz‘ vagy ‚hív‘ jelzővel. Ebből a kapcsolatból rövidült mintegy nyolevan esztendővel ezelőtt a „Tekintetes Úrnak *lekötelezettje*“. L. MuzTörzs. 1732 (Szunyoghi), 1742 (Rajcsányi), 1750 (Dobozy), 1851 (Forster), 1854 (Kis), 1855 (Sztankovánszky).

SZÁLLOK AZ ÚRNAK

ÍG az egész XVI. század folyamán csak a *szolga* és a *szolgálát* főnév, addig a század utolsó esztendeitől fogva a *szolgál* ige is kifejezője a magajánlásnak. 1580-tól kezdve mind gyakrabban találkozunk az ilyen levélzáradékkal: „Keteknek jó akaró atyafia *szolgál* míg él... Dersffy Orsolya“ (LevTár 2:86, 1590-ből). „Az Kegyelmed nénje *szolgál* Kdnek Réway Katta“ (uo. 2:92, 1596-ból). „Kdnek elfelejtett régi jó-akarója *szolgál* Sárossi János“ (Tört-

Tár 1881. évfolyam 237, 1678-ból).

A társadalomnak egyik, nyilván a magasabb rétegében ez a 3. sz. ige a XVII. század közepe táján első személyű lesz és a levél élére kerül; például Gyöngyösi István igen sokszor kezdi leveleit ilyen formán: „*Szolgálók Kegyelmednek*“ (Kemény János Bornemissza Pálnak, TörtTár 1880. évf. 305, 1644-ből). „Ngodnak mint kegyelmes uramnak alázatossan *szolgálók*“; „Kegyelmednek, uramnak alázatossan *szolgálók*“ (Thaly: Adalékok I. 299, 314). Szinte egyidőben ezzel az első személyűvé válással élőszóvá is lesz a ‚szolgálók‘, mert már 1678-ban beszélgető emberek ajkáról hangzik el, ahogyan ez kétségtelenül kitetszik a Thaly Kálmántól a Bercsényi Há-zasságával együtt kiadott Actio Curiosa következő helyéből: „Szabó: Töltsenek nekem egy pohár bort! Gaude: Ihol! a hol nem vetik is terem. Polycarpus: Köszönd el minden jók fejében! Szabó: *Szolgálók Kigyelmednek* Gaude Uram! Polycarpus: Igyék Kigyelmed, édes Gaude uram! Gaude: S hát, *szolgálók Kigyelmednek*“¹ (128. l). E párbeszéd szerint a *szolgálók*

¹ Idézi Tolnai, MNy. 9:128. — Izenetképpen már előbb (1648-ban) is találkozunk vele; az Akadémia kéziratárában lévő (Írók 4. r. 241, I.) Constantinus és Victoria c. drámában Marcellus követének

Kegyelmednek a bor elköszönő szava a Thököly-kor magyarjánál, de ez lehetett az üdvözlés és búcsúzás szava is; az utóbbira nézve van is bizonyítékunk ugyanebben a párbeszédben; Gaude mondja távozóban: „*Én elmegyek: szolgálók Kigyelmednek*“ (182. l).

Tudjuk, hogy a *kegyelmed*-et az XVIII. század elejétől kezdve a magyar nemesség nagy részénél egészen kiszorítja az *úr* s ezért olvassuk a század közepétől fogva a levelek élén a tárgyalt fordulat helyett ezt: „Tekintetes Nagy jó Ur(am) Vice Ispán Ur(am). Igaz alázatossággal *szolgálók az Urnak*“ (Makai B., MuzTörzs. 1746). „Bizodalmas érdemem felett való Nagy jó Uram Vice Ispány Uram! Alázatos engedelmes-séggel *szolgálók az Urnak*“ (Böles J. uo.). Alázatosan *szolgálók a T. Urnak* Consiliarius uramnak“ (Vakász J., uo. 1770).

A magyar nyelvtudomány sok kitűnő képviselőjének évekig tartó vitája előzte meg azt az immár kétségtelen érvényű megállapítást, amely adatainkból önként folyik, hogy ez a még a múlt század közepe táján szokásos felköszöntő kezdet: „Uram, Uram, Főbíró Uram, *szállók az Úrnak*“ — a fenti fordulatnak az udvariasság kifejezéseiben szokásos rövidülése.² Hogy ez egyáltalán kétséges lehetett, azt csak a XVIII. századi levélírás nemismerése magyarázhatja meg. Ez a rövidülés semmi esetre sem keletkezett előbb a XVIII. század közepénél s azok az írók, akik kortársai e változásnak, tisztán is látják a kettőnek egy voltát. Kalmár György például Prodrómus-ában (1770) a ‚szinesek‘ köszöntéséről elmélkedve ezt mondja:

„Szóljon igjén, vagj amugj, mind ëdj à-czélja, beszéde.
Mondja nekëm bár *szálok* akár *szolgálók*, ez ember!
Nem magjaráz: szívet minden-koron öszve-szorítja“

(290. l).³

Éppen ilyen világos ennek a tudata Adáminál, akinek Sprachkunst-jában (1760) ezt olvashatjuk: „*Szálok kednek* statt *szolgálók kegyelmednek* ist das Sprichwort bei gemeinen

mondja Antigonus: „*Szolgálók* ö *kgk*, mint jó szomszéd Uramnak barátomnak“ (III, 2), Ez azonban még nem bizonyítja, hogy a közvetlen társalgásban is éltek vele.

² Szily, Nyr 18:177, 28:514; Szvorényi, uo. 18:224; Szarvas, uo. 18:276, 464; Horger, uo. 29:134; Simonyi, uo. 29:136, 42:88; Tolnai, uo. 29:136, MNy. 9:128; Kulesár, Nyr. 29:180; Kardos, uo. 29:181.

³ Idézi Tolnai, Nyr. 29:136.

Leuten, wenn sie einer dem anderen den Trunk zubringen“ (203. l).⁴ Gyarmathi Nyelvmesterének Kis Szótár c. függelékében (1794) már népi divatúnak mondja ezt az előtte még egészen világos kifejezésünket: „*Szállok kednek* Komám Uram! azaz *szolgálok*, mikor a poharat el köszöni a Baranya Vármegyei ember“ (2:254. l). Szirmay Antal Hungaria in Parabolis c. munkájában (1804) a nyilván rosszul hallott vagy hibásan nyomtatott *Szálló kendnek* magyarázatául megemlíti ugyan a helyeset is, de nem hallgatja el, hogy egyesek a latin *salus tibi*'-t sejtik benne (59. l).

A mult század közepén kifejezésünk eredetének tudata már teljesen elhomályosult. Czuczor és Fogarasi szótára kifejezésünket a *száll* igénél tárgyalja, ellenben megjegyzi, hogy a *száll* két *l*-jével szemben „egy *l* betűvel írandó a felköszöntésben divatos: *szállok az úrhoz* vagy *az úrnak*, melyre ezt szokták felelni: *halljuk a szép szót*, mert ez a. m. *szólok*“. Amint látjuk, a kifejezés kiejtése még ekkor is változatlan, mert most is, mint felbukkanásától fogva mindig, rövid *l* van benne. De az eredet tudatának elhomályosultát nemcsak a magyarázat mutatja, hanem az is, hogy most már nemcsak „az úrnak“, hanem az „úrhoz“ is „szálnak“, amit csak a ‚száll‘ vagy ‚szól‘ igével való azonosítás magyarázhat. Hogy ez az elhomályosulás és más igével való azonosítás nemcsak a szótárírók tudatában ment végbe, arra idézhetünk egy 1864-ből való levelet, amelyben egy ifjú ember elhidegült barátját így szólítja meg: „*Szólok az úrhoz!*“ (Freeskay J., MuzTörzs. 1864).

⁴ Simonyi, Nyr. 29:136.

I G A Z H Í V E

Z ,alázatos szolgája' jelzötlen öséröl, a ,szolgájá'-ról megállapítottuk, hogy az a XVI. században valóságos jogi viszonynak a kifejezője volt: a ,dominus', a ,nagyságos úr' familiarisa, a szolgálatába fogadott nemes ember írta magát „Nagyságod szolgájá“-nak. Erről a polcéról sülyed ez a fordulatunk tartalmatlan udvariassági szóvá.

A címül írt *igaz híve* még magasabb helyről indult el; kétségtelenül megállapítható, hogy attól kezdve,

mikor első ízben bukkan fel nyelvünk történetében ez a kifejezés, egészen II. Rákóczi Ferenc koráig az uralkodó iránt tartozó hűség nyilvánítására szolgált és nincsen a XVI. és XVII. században egyetlen olyan használata sem, amelyikben ne az alattvalónak az uralkodóhoz való viszonyáról volna szó. Mikor első ízben találkozunk vele, akkor még nem is levélzáradék, hanem egy hatalmas uralkodó a hódolt föld nagyjait inti vele hűségre; Szolimán szultán 1540-ben kelt parancsa szólítja imígyen a csecsemő István János Zsigmondot és a magyar urakat: „Ty kedyg Istwan kyraly es magyary Vrak nekem *Igaz hyweym* legyetek“ (RMNyE. 3₂:3), és arra is hivatkozik, hogy János király is köntöséhez fogózkodott, mondván: „Janos kyral en nekem *Igaz hywem* volt“ (uo. 2). Két-három emberöltővel később is ugyanilyen viszony jelölésére szolgál az *igaz hűség* meg a *hű és igaz* kapcsolat. Tanulságos például ez a Rákóczi Lajos leveleiből vett két idézet, amelyek közül az egyik Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemnek s az erdélyi rendeknek meg a Habsburg- királynak, a másik pedig a fejedelemnek meg egyik alattvalójának a kapcsolatáról beszél: „Ezen az földön ngdnak sok jóakarói vadnak, kiváltképen hogy az én személyemet látták, ngdnak,

az erdélyországi uraknak, főnépeknek római császárhoz ő fel-ségéhez és Magyarországhoz *igaz hűséget* és jó akaratjo-kat én tülem megértették“ (TörtTár 1879. évf. 32, 1607-ből). „Wajda Péterre ngdnak legyen tekinteti, az ő rendi és álla-potja szerint úgy viseli magát, mint *hű és igaz* szolgátul ki-vántatik“ (uo.). Erről van szó Forgách Zsigmond levelében, mikor ezt írja Thurzó Imrének: „Kegyelmed isten szerint is tartozik törvény szerint való koronás királyának *igaz hűség-gel*“ (RimLev. 227, 1621-ből). Pázmány Péter is „az Magyar Nemzetnek Császár és Koronás királyunkhoz való *igaz hűségé*“ ről beszél (Lev. 1:348, 1623-ből). Hadd sorakoztassunk fel még néhány adalékot állításunknak további bizonyítékául: „Vékony tetszésemet... közlöttem igen confidenter Kornis Sigmund urammal, kérvén ő klmét, hogy mint *igaz híve Kld-nek* én nevemmel közölje azokat Klddel fideliter“ (Esterházy I. Rákóczi Györgynek, TörtTár 1882. évf. 279, 1637-ből). „Soos István uram mint *igaz híve ngdnak* becsülettel viselte magát“ (Kemény János II. Rákóczi Györgynek, uo., 1880. évf. 24, 1644-ből). „Ez ám *igaz híve ő fölségének* és jó fia ha-zájának és nemzetének“ (VitnyLev. 2:210, 1664-ből). „Az erdélyi fejedelem ő nga az fényes portának kedves *igaz híve*“ (ThökLev. 232. 1679-ből). „Ő nagysága [a fejedelem] mellette levő *igaz híveivel* egésségben vagyon“ (Jakab Elek: Az utolsó Apafi 204, 1683).

Felülről nézve mármost az *igaz híve* kapcsolatot, nem nehéz benne felismerni, ha nem is ízről-ízre, de fogalmi tartalma szerint a régi latin ‚fideles nobis dilecti‘ mását, meg az egy családba való tartozását a „fidelitas vestra“-val, amelynek magyarja már az Érdy-kódexben megjelenik (597 b), de csak a XVII. század teszi használatossá az erdélyi fejedelmek leveleiben és nyilván szóbeli érintkezésében is: „*Hűségteket* intjük, sőt hagyjuk és parancsoljuk“ (Bethlen Gábor, RimLev. 280, 1621-ből). „Mi is az mi szerelmes urunk után hozzánk is *Hűségednek igaz hűségében* igazságában megnyugodtunk“ (Bethlen G. özvegye Apafi Györgynek, TörtTár 1882. évf. 62, 1629-ből).

Miután így kimutattuk, hogy az ‚igaz hűség‘ meg az ‚igaz híve‘ századokon keresztül valósággal terminus technicus az alattvaló uralkodója iránt való hódolatának, mi sem természetesebb, mint hogy az ‚igaz híve‘ levélzáradéku is csak az uralkodóhoz írt levelekben fordulhat elő. Mivel magyarul csak az erdélyi fejedelmekkel leveleztek alattvalóik, csak nekik szóló

írásokból igazolhatjuk ezt a fordulatot. Kamuti Balázs, ki „éltéig való alázatos *igen (igaz?) hív* szolgálatát“ ajánlja Bethlen Gábornak, levelét így végzi: „Nagyságodnak alázatos *igaz hív* szolgája“ (TörtTár 1879. évf. 237, 1616-ból); ugyan- csak Bethlen Gábornak szólnak azok a jelentések, amelyeket portai követei így végeznek: „Felsőgednek alázatos szolgálai és *igaz hívei* Stephanus Dóczy, Rimai János“, „Fölséged alázatos szolgája és *igaz híve* Rimai János“ (RimLev. 247, 252, 273, 1621-ből). Előkerül azonban II. Apafi Mihály esküjében is, mellyel hűséget fogad Lipót császárnak és fiának; a szokásos levélzáradék formájára emlékeztet az egész mondat, mikor azt mondja, hogy a Habsburgoknak „tökéletes és *igaz híve* és subditusa“ lesz (Jakab Elek: Az utolsó Apafi 248, 1669-ből).

A hódolat kifejezése tulajdonképpen a *hív* szóban rejlik; a százados gyakorlat bármilyen szoros egységbe forrasztotta is az *igaz* jelzővel, a nagyon mélyre hajló barokk világ megbontja ezt az egységet és az egyenes és férfias ‚igaz‘ helyett egyéb, alá- zatosabb jelzőkkel párosítja; Donát János, ki Bethlen Gábort „mint kegyelmes urát *igaz hűséggel* ügyekszik szolgálni“, leve- lét így végzi: „Felsőgednek *alázatos szegény hív szolgája*“ (TörtTár 1882. évf. 61, 1629-ből); Balás deák pedig ugyan- csak Bethlen Gábornak így ír: „Felsőgednek *szegény alázatos híve*“ (uo. 1882. évf. 58, 1628-ből). Kemény János pedig urá- val, II. Rákóczi Györggyel szemben már nem is ismeri az ‚igaz‘ szót, hanem következetesen „alázatos hűséggel“ szolgál neki (TörtTár 1880. évf. 18, 19, 1644-ből), levelét pedig ezzel zárja: „Ngodnak *alázatos szolgája és híve*“ (uo. 22, 1644-ből).

Mármost igen érdekes annak a vizsgálata, mikor kezdik az *igaz híve* kapcsolatot közönséges földi halandókkal szemben is alkalmazni. Megállapíthatjuk, hogy II. Rákóczi Ferenc koráig kifejezésünknek ilyen használatával nem találkozunk. Az én első ilyen adalékom 1740-ből való. A magyar udvariasság történetéről eddig szerzett tapasztalataink feljogosítanak ben- nünket arra, hogy magyarázni próbáljuk, miért éppen ebben az időben kezd az ‚igaz híve‘ elértéktelenedni. Hogy kifejezé- sünk éppen ekkor lép az udvariassági szavak évezredek óta járt útjára, annak egyik okát abban kereshetjük, hogy nálunk — legalább is nyelvi és társadalmi tekintetben — a XVIII. század a barokk tulajdonképpeni virágzásának ideje. Ez a su- perlativusok százada, nem csoda tehát, hogy akinek nagy- atyja még csak az uralkodónak volt ‚igaz híve‘, az most már a főispán előtt is így alázkodik. De van még egy ok, amelyik

nem ilyen általános, hanem csak kifejezésünket illeti: 1711 után nem volt magyar uralkodó, akivel a magyar magyarul levelezhetett volna, sőt más nyelven sem volt érintkezése uralkodójával a magyarságnak azon a néhány főrangún kívül, akik az udvar légkörében éltek. Ilyenformán ez az ősi kifejezés gyökerét veszítette, a szél játéka lett s könnyen kerülhetett bele a hódoló udvariaskodás kifejezéseinek ismert áradatába.

Nyilván főispánnak szól az a folyamodvány, amelyben e szavakat olvassuk: „Az mostani vacans szolgálha biróssággal consolallyon; hogy én mind Excellentiádhoz mind pedig N. Vármegyéhez örökössen tartozó *igaz hívségemet* contestálnom lehessek alkalmas“ (MuzTörzs. 1742). Szirmay Sándor gróf Klobusiczky Antal főispánhoz írt levelében a főispán „több *igaz hív* alázatos szolgálai“-ról beszél (uo. 1751); Báró Amadé László a „Méltóságos püspök urnak *alázatos híve*, fia“ (TörtTár 1882. évf. 364, 1760-ból).

De ugyanekkor már a családi és baráti érintkezésnek is közkeletű kifejezésévé válik: „Drága Bátyám Ur(am)nak *Igaz hív* lekötelezet szolgálja s öcse Klobusiczky István“ (MuzTörzs. 1740); „Édes Szivem holtig *igaz hív* Társod Bük András“ (uo. 1741); „Bizodalmas nagy jó Ur(amna)k... Tökélletes *igaz hív* szolgálja szives attyafia sohora Dobay Károly“ (uo. 1745). A XIX. század elején pedig már az egymást tegező bizalmas barátok leveleibe is bevonul; például Cserei Farkasnak Kazinczyhoz szóló egyik levele így végződik: „*Igaz híved* Cs. F.“ (KazLev. 5:80, 1807-ből).

Az *igaz híve* régen is csak írott szó volt, mint ahogy most is az. De ha hinnünk lehet Csokonainak, akkor a XVIII. század végén egy időre mégis elvált a papirostól és az élőbeszéd elemévé lett; legalább is erre mutat az, hogy a Tempefőiben Éva grófkisasszony így búcsúzik a távozó Serteperti bárótól: „*Igaz híve* maradok Nagyságodnak“ (ÖM. III, 133, 1795-ből); a pénzét sürgető könyvnyomdász meg az író pedig így nyájaszkodnak egymással: „Alázatos szolgálja az úrnak“. — „*Igaz híve* Betrieger úrnak“ (uo. 147).

VAGYOK; MARADOK...

magyar udvariasságnak az előbbi fejezetben tárgyalt elemei jórészt a levélzáradék körébe tartoznak. A régi magyar levélzáradékról tudnunk kell, hogy benne az aláírás soha sincsen szoros nyelvtani kapcsolatban magával a levéllel; mikor az író közölnivalóját a jókívánság szokásos nyilvánításával befejezte s a dátumot kitette, pontot tesz, vagy legalább is gondol az írása után s a záradékot csak hozzáfűggeszti ilyenformán: „wrysten tarcha mek k(egyel-

medet) minden yowal ez költ kapwba zent apalin azzon napian 1547. k(egyelmed) Zolgaia Senney Ferencz“ (LevitKözl. 5:89). „Isten tarchya megh the N. Nagy Sook esztendeek ez lewel kelth zechevden zer.vth Balynth Nap vtan walo chetherteken 1547. Zechevdy oswalth the N. zolgaya“ (uo. 92).

A XVII. század közepe táján egyéb lényeges tartalmi változáson kívül az a fontos szerkezeti változás kezd benyomulni a magyar levélbe, hogy az aláírást nem pusztán odafűggesztik a levél végére, hanem teljes mondattá szerkesztik. Az ilyen módon való befejezés első példáját a költő Zrinyinek egy II. Rákóczi Györgyhöz intézett levelében találtam: „Alazatosan kerem Nagysagodat tarcha felölem aszt hogy *vagiok* Nagysagodnak mint kegyelmes Uramnak alazatos szolgálja s attiafia öche Gr. Zr. M.“ (Széchy: gróf Zrinyi Miklós III, 265, 1654-ből). Ez egy példából is látnivaló, hogy itt nem csupán szerkezeti változással van dolgunk; mindaz, ami az „alazatos szolgájá“-t megelőzi, tulajdonképpen csak arra való, hogy ennek az „alazatos szolgájá“-nak nagyobb nyomatékot adjon. Ez és egyéb ilyen záradékul szolgáló udvarias fordulatok, amint tudjuk, nagyon is elszíntelenedtek, tartalmatlanokká váltak; a színtelen, tartalmatlanná vált fordulatokról ezzel a hangsúlyozással azt akarja értésünkre adni

a levélíró, hogy nemcsak a közszólást követve szóban az alázatos szolgálónk, hanem igazán, valóban, lelke szerint is az. Ennek a hangsúlynak a hordozója a *vagyok* ige, amely eredete szerint ilyen értelemben lett ma is élő udvariassági szóvá. De amit a *vagyok* csak a jelenre nézve hangsúlyoz, arról az idők végtelenségéig biztosít bennünket a *maradok*, amelynek ilyen szerepe a *vagyok*-éval egyidős: „Ezek után Ngd holtig való alázatos szolgálója *marad* V. I.“ (VitnyLev. 2:40, 48, 1663-ból). Érdekes, hogy divatjának kezdő korában a *marad* nem mindig van a levélzáradékba foglalva s az ilyen használata még világosabban igazolja azt, amit eredeti rendeltetéséről állítottunk: „Egyébaránt én míg élek, Kd árva szolgálója *maradok*. Ezzel Istennek oltalmába ajánlom Kdet. Isten imádó Kd alázatos szolgálója W. M.“ (LevTár 2:310, 1669-ből). — A *maradok* és *vagyok* régi tartalmasabb voltát mutatja az a körülmény, hogy a XVIII. század végéig igen sokszor valami mód- vagy időhatározó ez igék előtt tüzetesebben megmondja, hogy meddig s hogyan marad a levélíró a címzettnek szolgálója, híve, lekötelezettje: „Én pedig *maradok míg élek* Kdnek köteles szolgálója M. K.“ (TörtTár 1881. évf. 232, 1678-ból). „*Maradok Kdnek holtig való* szerelmes igaz hites társa P. K.“ (LevTár 2:388, 1686-ból). „*Marad holta napjáig* tégedet igazán szerető tied S. G.“ (TörtTár 1878. évf. 708, 1690-ből). „Magamat Uri favorába jóakarattyában ajánl(ván) *álhatatossan maradok* . . .“ (Friebeisz Ferenc, MuzTörzs. 1742). „*Álhatatossan maradok* Kglk . . .“ (G. Antal, uo. 1750). „Én pedig újra is válaszát kikérvén, *vagyok állandóul* kedves Öcsém Uramnak . . .“ (KazLev. 1:114, 1786-ból). „*Vagyok álhatatosan* a Méltóságos Urnak . . .“ (uo. 1:377, 1789-ből).

Hogy az udvariasság virágkorában sokaknak e két szó egyike nem elegendő, hanem mindkettőre szükségük van, az természetes; a szolgálatkészségnek ehhez a bizonygatásához nagyon illik az a sok szép szó, ami a *vagyok* és *maradok*-nak előtte jár: „Én pedig mindenütt és minden alkalmatossággal azt mondom, hogy *vagyok* és *maradok* Kglk köteles kész szolgálója V. I.“ (TörtTár 1895. évf. 502, 1667-ből). „*Maradok s vagyok* Kd köteles szolgálója“ (ThökLev. 2, 1670-ből). „Tovabra midőn az Asz(szo)nt kedves Párját feleségemmel edgyütt alázatosan köszöntőnk, magamat pedig tapasztalt Atyafiságos affectiójában recommendálnám *vagyok* és *maradok* az Urnak Etsém Uram(na)k . . .“ (Jankó Ferenc, MuzTörzs. 1745).

A mult század elején, mikor a 'szerencse' virágkorát élte, nem átalították némelyek állhatatos voltukat eképpen kifejezni:

„Most *vagyon szerencsém* magamat ezennel is drága Uri barátságába 's Favoriba alássan ajállani 's *maradni* a Tekéntetes Úrnak aláztatos kész szolgája P. F.“ (KazLev. 17:16, 1820-ból). „Különös nagy tisztelettel *van szerencsém maradni* A' Tekintetes Tábla-Biró Úrnak . . .“ (uo. 17:267, 1820-ból). Az 1855-ből való Farkas Elek-féle Levelező és Házi Ügyvéd pedig már kereskedői levelekben ilyen mosolytkeltő záradékot is ajánl: „*Van szerencsém lenni* Pikó Benjamin“ (191). „*Van szerencsém tisztelettel lenni* Vidám András“ (175).

Külön meg kell emlékeznünk a *maradok* igenévi használatáról, amely logikus kezdet után igen hamar értelmetlenséggé válik. A régiiek sokszor ilyenformán szerkesztik a levélzáradékot: „Ezzel Isten oltalmába *ajánlván* Kdet, *maradok* . . .“ (LevTár 2:408, 1704-ből). „Nagyságod köteles szolgája *maradván*, nagyságodnak Isten oltalmában s magamat az nagyságod gratiájában ajánlom“ (Rédei Maradv. 80, 1660-ból). Látnivaló, hogy ezekben a szerkezetekben, amint természetes is, a *-ván*, *-vén* képzős igenév mellett egy másik, első személyű ige a mondat állítmánya; csakhogy korán meg lehet figyelni, hogy ez a *maradván* egészen tartalmatlanná kezd válni. Az első jele ennek a tartalmatlanná válásnak az, hogy bár szerkezetileg igen jól illik az előzményhez, az első személyű igéhez, azonban a levél külsőségei azt mutatják, hogy az írók lelkében ez az összetartozás megglazult s a *maradván* önálló élet felé törekszik. Például ilyeneket olvasunk a XVIII. századi levelekben: „Bizod. Soghor Uramnak ajánlom mindenkori kész köttöleseghből való szolg(á)l(a)t(o)m(a)t Kgek“ — itt az író pontot tesz és új sorban kezdi: „*Maradván* Kglmdk Igaz kötteles szolgája Tahy Antal“ (MuzTörzs. 1730). Még jobban önállósul a *maradván* akkor, amikor annak a ponttal végződő mondatnak, amelybe természet szerint tartoznék, nem a levélíró az alánya: „Az *enyimek* mindnyájan ajánlják szolgálatjokat Kdnek. — *Maradván* Kdnek kötelesen szolgáló fia Kajali Pál“ (Tört. Tár 1880. évf. 380, 1704-ből). Innen aztán már csak egy lépés a *maradván* olyan használatáig, mint aminőt a politikus esizmadia beszédéből szoktak idézni, aki arra a kérdésre, hogy hol járt, ezzel a „mondat“ felel: „*Érsekujváron lévén*“. Csak 1850-ben találkoztam vele, de az előbb idézettek alapján nyilván nagyobb multúnak tartható a *maradván*-nak ilyen mértékben való önállósulása; határozott ige se közel, se távol: „Beeses hajlamiba *ajánlva* megkülönböztetett tisztelettel *maradván* Méltóságodnak lekötelezettje Kis Lajos udv. agens“ (MuzTörzs. 1850).

Persze a *vagyok* és *maradok* sem magyar találmány; néhány évtizeddel nálunk való jelentkezése előtt lehet már ilyeneket olvasni német levelekben: „Dass ich *seye und bleibe* meines Herrn Vettern ganz dienstwilliger...“¹ vagy: „Ich *verharre* nebst gehorsamer Empfehlung... jederzeit E. Hochw. ergebenster Diener.“² És bizonyára nemcsak magyarországi latin levelekben olvashatni a *maradok* ilyen latinját: „His me favoribus commendo et *persevero* Obligatissimus servus et frater Ladislaus a Kollonich“ (Magyar levél befejezése, MuzTörzs. 1745). „*Distineto cum cultu persevero*...“ (uo. 1775).

Ám van a *vagyok* és *maradok* fordulatnak már a XVII. század közepétől fogva egy nyomósabb atyjafia is; ez az *élek* és *halok*. Már mikor első ízben találkozunk vele, érezzük, hogy a kelleténél többet mond, de legalább értelmes, kezes-lábas mondatban lép elénk: „Ezek után éltesse Isten Kdet; én pedig *élek* és *halok* Kd szeretetében és szolgálatjában“ (Wesselényi Ferenc Révay Lászlónak, TörtTár 1880. évf. 228, 1652-ből). A kendőzetlen szavú Bercsényi semmivel sem mond többet, mint amennyit érez, írván imígyen fejedelmének: „Édes Nagyságos Uram, *neked élek, neked halok* — de az nagy Istenért kérem Nagyságodat, ne várjuk az extremitást in his circumstantijs“ (ArchRák. 4:424, 1705-ből). Azonban hol keressük kifejezésünk értelmét, mikor ezt olvassuk: „Ezzel kegyes Anyai kezeit csókolván *élek s halok* Nacsádnak — alázatos szolgája, engedelmes fia“ (Klobusiczky Antal, MuzTörzs. 1730). Vajjon hova tartozik ez az *élek s halok*? Nyilván az alázatos szolgájá'-hoz, de mit jelent az *élek halok* alázatos szolgája'? Így, ahogy van, semmit, mert legalább is a *mint* kötőszót kellene közbeszúrunk, hogy értelme legyen, ilyenformán: *élek s halok mint Nagysádnak alázatos szolgája*'. Ám ne gondoljuk, hogy ez a *mint* valaha benne is volt e kifejezésben; nem volt ott sohasem, mert az *élek s halok* sem egyéb, mint a *maradok* nyomatékosabb kifejezése s ha ezt tesszük helyette, a fordulat mindjárt nyelvtanilag helyes és értelmes lesz. A XVIII. század második felében éli ez a furcsaság virágkorát; a tudomásom szerint legrégebb magyar „Secretarius“-ban, Femer Kilian Minden-napi közönséges és barátságos levelei-ben (1776) seregesen találkozunk az effajta levélzáradékkal: „Melly szívbeli kívánsággal *élek, 's halok* édes kedves drága Szüleimnek engedelmes fija“

¹ Steinhausen i. m. 2:231.

² Uo. 232.

(10). Sőt e leveleskönyv az *élek-halok* eredetére vonatkozó magyarázatunkat is igazolja ilyen fordulataival: „Kegyelmes parantsolataira *élek 's vagyok* az Ték. Urnak alázasat szolgálja“ (12); „Állandó hiv tisztelettel *élek és maradok*“ (101); „Magamat fiúi alázasatossággal Atyám Uraiméknak kegyes állandó szeretetibe ajánlott *vagyok, élek 's halok* édes kedves Atyám Uraiméknak engedelmes fia“ (226). De még a XIX. század elején is nemesak A' Pesti és Budai Házi Secretarius emlegeti (1829-ből, 53. l), hanem valóságos levelekben is találkozunk vele: „Én pedig *élek és halok* mély tisztelettel Mlgos Groff édes Atyám alázasat hiv fia Amadé Ferencz“ (MuzTörzs. 1801). „Aki tsókolván kezeit a' Méltóságos Grófnénak, magamat Grátiáiban ajánlom, 's *élek halok* kedves Uram Bátyámnak tisztelő atyafi szolgálja Vay Ábrahám“ (KazLev. 5:79, 1807-ből). Sőt megkopva, eredetétől egészen elszakadva és csak az itt mondottak segítségével érthető módon még a szabadságharc utáni években is fel-fel-tűnik: „Alázatos tiszteletemet jelentem és *élek* hálás sógora Raffay János“ (MuzTörzs. 1856). „Ismételve szívélyes köszönetemet megemlékezésedért, *élek* sorsod felett epedő Bátyád“ (uo. 1860).

Az *élek-halok* latin és német megfelelője rövidebb: csak a halált emlegeti; ám rövidségükben sines több értelem, mint amennyit a magyar kifejezés elárul: „Filiali cum submissione *emiorior*: obedientss. Fil. Josephus Amadé“ (MuzTörzs. 1775). „Ich *ersterbe* mit der tiefsten Ehrerbietung Dero unterthänigst ergebenster demütigster.“ „Ich *ersterbe* dero gehorsamster Diener“ (Steinhausen i. m. 2:379).

Van a *maradok*-nak a mult század negyvenes éveitől fogva még egy mosolykeltő egyenértékese: „Egyébbaránt kegyeibe ajánlott mély tisztelettel *öröklök* Nagyságodnak alázasat szolgálja Adámy Lajos“ (MuzTörzs. 1848). „Többiben kedves érzelmeibe ajánlott *öröklök* kedves Hindy Bátsinak tisztelő ötse Ágoston Károly“ (uo. 1855). „Mély tisztelettel *öröklök* alázasat szolgálja öccse“ (Ebeczky, uo. 1863). „Fogadja még egyszer forró köszönetemet, a ki különös tisztelettel *öröklök* a tekintetes ur alázasat szolgálja“ (Farkas: Levelező és Házi Ügyvéd 62, 1855-ből). — A nyelvújító szándék az egészen más fogalomkörbe tartozó *örököl* szót új jelentéssel ruházta fel s ezt az értelmet akarja belesűríteni: 'örökösen maradok'. Egy ideig volt is sikere az újításnak, ám a társas érintkezés nyelvében jelentkező bizonyos józanság ezt is, egyéb előzőit is kivetette magából és megelégedett a *vagyok* és *maradok*-kal, amelyek felbukkanásuktól fogva sohasem tűntek el és most is élnek.

KEZÉT CSÓKOLOM

EZEMBEN van egy spanyol könyvkereskedő levele, amelynek befejező mondatát bárki magyar ember mosolygó ámulattal olvasná, mert a komoly kereskedő azzal rekeszti be az előtte ismeretlen férfinak szóló sorait, hogy „kezét csókolva“ marad alázatos szolgája.¹

Nekünk, magyaroknak tulajdonképpen nincs is ezen esodálkozni valónk, mert igaz ugyan, hogy férfiakat más szavakkal biztosítunk tiszteletünkről, de társaságunk hölgyeit mi is ezzel a fordulattal köszöntjük és búcsúvételkor a „kezét csókolom“ az utolsó szó, amelyet hozzájuk intézünk. És egyre ritkább lesz, hogy a szót tett is követi. Idegen írók, akik a csók szokásával foglalkoztak, meg is jegyzik, hogy ezzel a köszöntő fordulattal ma már Magyarországon kívül csak Ausztriában találkoztak.² Európán minden más országában ismeretlen.

A hajdani századok társadalmi életének ismerete megtanít bennünket arra, hogy a hódolatot és tiszteletet kifejező kézcsoók, meg az ebből pusztán szóvá halványodott „kezét csókolom“ nyole-tíz emberöltővel ezelőtt földrészünk más nemzeteinél is parancsszámba menő társadalmi kötelesség volt.³ Fejtegetéseink során majd az is ki fog világlni, hogy nem a véletlen tartotta meg ezt az ősi szokást Európának két ilyen egymástól messzeeső földdarabján, mint Spanyolország és az osztrák-magyar monarchia. Egyelőre azonban minket a magyar

¹ ss. ss. q. e. s. m. = sus seguros servidores quedamos *embrazando sus manos*.

² Bombaugh: The literature of kissing. Philadelphia 1876, 76. 1. Nyrop: The kiss and its history. London, 1901, 135. 1.

³ Pl. Franciaországban, l. A. Franklin: La civilité, l'étiquette, la mode, le bon ton du XIII. au XIX. siècle², 2:272.

„kezet csókolom“ multja érdekel. A levéltárak elsárgult leveleit forgatva hiába keressük ezt a kifejezést a XVI. vagy XVII. század magyarjának írásában; ám a XVIII. század közepén egyszerre felbukkan és néhány évtized alatt az egész levélíró magyar társadalomnak szavajárása lesz.

Egy német-francia beszélgetőkönyv 1749-ből való magyar fordításában találkozunk először ezzel a köszöntőformával: „Je vous baise la main. Ich küsse euch die Hände. *Tsókolom a' Kegyelmed kezét*“ (KirBesz. 6). Két évvel később már e kifejezés élő voltát állapíthatjuk meg Sághy Mihály levelében, aki „nagy jó sógor urának“ írja: „Ezzel *csokolom az Nagy Aszony kezeit* fiui engedelmességgel“ (MuzTörzs. 1751). Persze, a barokk világ szolgamódra alázatos embere még a „kezet csókolom“-ot sem tudja cicoma nélkül kimondani vagy leírni; neki e frázis túlságosan egyszerű, neki mellette még egyéb udvarias jelzőkre is szüksége van. Ezért olvasunk 150—180 esztendő levelekben lépten-nyomon ilyeneket: „A nagyságos asszonynak *...kezeit alázatosan csókolom*“ (Bessenyei S. Radvánszky J.-nak, IrodKözl. 16:71, 73, 1771-ből). „*Méltóságos kezei tsókolási között* állandóan maradok...“ (Mészáros Ignác: Magyar Secretárius 73, 1793-ből). „Kedves édes Társom vélem egyöt az Tekéntettes Nagy Aszonynak *Uri kezeit csókolja*“ (Sándor L., MuzTörzs. 1765). „*Alázatossággal tsókolván Tettes Uri kezeit*“ (Ondruss S., uo. 1765). Nyilván már ekkor lesz a szóbeli érintkezésnek is szokásos fordulata; ha első adatunkat fordításvoltánál fogva nem is tekinthetjük az élőszóban való használat bizonyítékának, de Csokonai *Tempefői*-jében már így köszönti Báró Serteperti a grófkisasszonyt: „*Csókolom, kedves kisasszonykám, kezeit*“ (ÖM. III, 127, 1795-ből).

A „kezet csókolom“ tehát mindössze 180 esztendő elemé társas érintkezésünk nyelvének; ám maga a hódoló tiszteletet kifejező kézcsók a magyar társadalom legfelsőbb rétegében már száz esztendővel előbb kezd meghonosodni. Legalább is erre következtethetünk azokból a szavakból, amelyeket a költő Zrinyi Miklós követe 1653-ban II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez intéz: „Az én kegyelmes uram Zrinyi Miklós, nagyságod alázatos szolgája, küldött engem nagyságodhoz, hogy az nagyságod fejedelmi kezét ő nagysága képi ben alázatosan megcsókoljam“.⁴ Első olvasásra is érezzük, milyen nagy tartalmi és értékbeli különbség van e valóságos

* Széchy Károly: Gróf Zrinyi Miklós III, 252.

kézcsók meg a között a puszta szó között, amellyel mi szemtől-szembe vagy írásban asszonyainkat köszöntjük.

Ennél régibb nyoma a kézcsóknak a magyar multban nincsen. De mégis! Éppen a költő Zrinyi kortársainak ajkán és tollán jelenik meg egy furcsa idegen szó, amelynek szoros köze van a kézcsókhoz. Ez a furcsa szó a *bázsalamán*. „Palatinus uram önagysága Secretáriusa“ az a Szentgyörgyi Gergely, aki az örökkévalóságról való elmélkedésében⁵ 1643-ban azt írja, hogy: „A' Halál . . . minden Ceremonia — s *bázsalamán* nélkül, a' készületlen 's túnya embert megragadgya 's el-üti lábáról“.⁶ Maga a költő Zrinyi is él vele, mikor *Siralmas panasz*-ában (1655) imígyen szól a bécsi udvarról: „Sőt az ellenkező nemzet [a bécsi udvar] kívánván kívánja romlásunkat, hogy annál könnyebben elnyomhasson bennünket. Egyfelől nagy praestat és *basalamánt mutat*, hogy kedvére hajtson, hátad megé pedig len oktalan ebnek szidogat, pogánnál alább valónak nevez“.⁷ A XVIII. század elején Csúzy Zsigmond, a jeles egyházi szónok is ajkára veszi ezt a szót, mikor a három királyok hódolatáról ezt mondja: „Üdvözétönk imádására messze földről fáradott három Szent Királyok; a' kik belső indulatokat, az-az búzgó szereteteket, külső jelekkel is kívánván bizonyéttani, nem csak affectibus, jó-akarattal, üdvözléssel, térd-fő hajtással, és *udvari Reverentiával, bazalamannal*, nem csak ápolgatással(!) és ölelgetéssel, hanem . . . kincseket meg-nyitván, ajándékokkal-is kedveskedtenek“.⁸

Tudjuk, hogy mi fán termett ez a *bázsalamán*. Már régen felfedezték benne a spanyol *beso la mano* kifejezést,⁹ ez pedig nem egyéb, mint ha magyarul azt mondom: *kezét csókolom*. Azon pedig nem lehet fennakadnunk, hogy a magyar *bázsalamán* nyilvánvalóan nem kézcsókot, hanem ceremóniát, kedveskedő udvariasságot jelent. Hiszen a „*besomano*“ ma már a spa-

⁵ Elmelkedések az öröke-valóságrol, Pozsony, 1643.

⁶ Idézi: Csefkó, Nyr. 41:403.

⁷ TörtTár 1890. évf. 11; id. Csefkó, MNy. 21:127.

⁸ Zengedező Sipszó 1723, 21. 1; id. R. Prikkel, Nyr. 38:453.

⁹ Simonyi, Nyr. 44:31; az EtSz. francia eredetűnek tartja, de már Gombocz MNy. 22:207. a spanyolból való származtatást fogadja el. Spitzer Nyr. 44:22 olaszból magyarázza. A spanyol eredetet kétségtelennek tarthatjuk, különösen ha meggondoljuk, hogy egy másik spanyol-portugál szó, az *aja*, 'főúri szárazdajka', szintén a bécsi udvar révén lett nálunk ismeretes (Csefkó, MNy. 26:304).

nyolban is az udvarias hangú hivatalos levél nevévé fokozódott le,¹⁰ a magyar szóval kétségtelenül egyeredetű német *Baselman* pedig, amely a XVI. század végén jelenik meg s ma még csak a Rajna vidékén él, már átvételekor is pusztán az üdvözlést és az üdvözlő meghajlást jelentette.¹¹ A francia *baisemain*-t is a szótárak ma egyszerűen „üdvözlés”-nek értelmezik. Ahogy tehát a valóságos kézcsók pusztá szó lett, azonképpen a pusztá szóban is tovább halványodott az eredeti képzet, jelentése tágabb körű lett: ami eredetileg az udvariasságnak csak egyetlen elemét jelentette, az századokon át kopva és színtelenedve végül is általában udvariaskodást jelent.

Még csak arra kell emlékeznünk, hogy a kézcsók és a „kezet csókolom” az egész régi osztrák-magyar monarchia területén ismeretes, akkor tüstént nyilvánvaló, hogy a szokásnak is, meg az üdvözlő szónak is az eredetét ott kell keresnünk, ahova a *bázsalamán* mutat: Spanyolországban. A társas érintkezés szokásainak és kifejezéseinek életében egészen törvényszerűnek ismertük meg azt a folyamatot, hogy a legmagasabb társadalmi rétegből fokról-fokra szállnak mind nagyobb társadalmi mélységekbe. Ismeretes az a szoros kapcsolat, amely az osztrák és spanyol Habsburgok között évszázadokon át fennállott. Tudjuk, hogy e kapcsolat, meg spanyol uraknak a bécsi udvarnál való hajdani nagy szerepe révén milyen nagy jelentősége volt ott a spanyol etikettnek. Ennek a spanyolos udvari etikettnek egyik jelentős eleme a kézcsók szokása. Herceg Khevenhüller Józsefnek, Mária Terézia udvari emberének naplójában olvassuk, milyen fénnel ülték meg október 15-ét, a császárné nevenapját. A császár és császárné spanyol udvari öltözetben jelent meg és fogadta a főúri társaság férfi és nőtagjait, akik kézcsókra járultak a császárné elé. Mikor Mária Terézia az 1764-i pozsonyi országgyűlésre utazott, a határon a magyar előkelőségek fogadták; az üdvözlő beszédek elhangzása után először a kézcsók szertartása következett s csak azután a Pozsonyba való ünnepélyes bevonulás.¹² A kézcsók szertartása Spanyolországban ünnepélyes

¹⁰ Csefkó, MNy. 21:128.

¹¹ Fr. Schramm: Schlagworte der Alamodezeit (Beiheft zum XV. Bd. der ZfdWf) 86. l.

¹² Adam Wolf: Aus dem Hofleben Maria Theresias, Wien 1859; 103, 139, 242. l.

fogadások alkalmával ma is eleme az udvari ceremóniának.¹³

Hogy valóban a bécsi udvarnak ez a spanyol eredetű szertartása honosítja meg nálunk a kézcsokot, meg a „kezét csókolom“ frázisát, arról a frázis első felbukkanásának ideje is beszédesen tanuskodik. Mert nem véletlen, hogy éppen Mária Terézia uralkodása alatt kezd nálunk terjedni: hiszen köztudomású, hogy ekkor szívja magához az udvar az egész magyar arisztokráciát és a testőrség révén a köznemesség egy részét is. — A felvilágosodott II. József a haditanács útján rendeletet ad ki, amelyben az udvari szertartás külsőségei közül törli a térdreomlással együtt a kézcsokot is, mert a hódolatnak ilyen kifejezése csak Istent illeti meg (HadiLevt. GenComm. 1787, 38/1). Ám a társadalomban meggyökeresedett szokások életerejét a császári hatalom se tudja megtörni.

A kézcsok szokása a spanyoloknál, az úriságban Európa tanítómestereinél olyan régi, hogy a „kezét csókolom“ náluk már a XVI. században tartalmatlan köszöntőformává süllyedt. Egy 1554-ből való spanyol picaro-regényben, Lazzarillo de Tormes életében olvasunk arról az éhenkórász spanyol nemesről, aki leszid és veréssel fenyeget egy kézművest, mert így köszönti: „Isten tartson meg kegyelmes uram“, ahelyett, hogy a nemesembernek kijáró „kezét csókolom“-mal üdvözlőné.¹⁴

Még igen sok ága-boga van a kézcsok más európai országokban való hajdani szerepének. Persze a spanyol világ sem végső kútfeje ennek a társadalmi szokásunknak; érdemes volna szólni az őskeresztény egyház meg a hűbériség kézcsokjáról is. De álljunk meg kereső útunkon, mert ha tovább nyomozunk, nem lesz addig megállásunk, míg a bizánci császárok udvari szertartásain keresztül évezredek multjába, a bibliai népek társadalmába nem vándorlunk vissza.¹⁵

¹³ La Grande Encyclopédie, *baisemain* a. A spanyol eredetre nézve l. még: G. Steinhausen: Geschichte der deutschen Kultur II, 292. L. Pfandl: Spanische Kultur und Sitte des XVI. u. XVII. Jahrhunderts, Kempten 1924, 207. l. Vossler: Die Bedeutung der spanischen Kultur für Europa. Deutsche Vierteljahrsschrift 1930, 52. l.

¹⁴ Olesó Könyvtár 1055—56. sz. 68. l. Fordította Gombocz Zoltán.

¹⁵ Erre nézve: Constantinos Porphyrogenotes: De cerimoniis Auiæ Byzantinae, ex rec. Reiskii I, 24, 233 stb., II, 426. Th. Siebs: Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde X. 1903. I. Löw: Derr Kuss. (Monatsschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums 65. évf. 253. s köv.) Oestrup i. m. 39. l.

V É G S Z Ó

Végére értem fejtegetéseimnek. Adósnak érzem magamat abban, hogy sok mindent mellőztem, amit az udvarias magyar beszéd történetéről szóló könyvben joggal kereshetne az olvasó. De hiszem, hogy lesznek munkámnak folytatói, akik majd elvégzik azt, amit én egyelőre nem végezhettem el. Ám súlyosnak érzem azt az adósságomat, hogy nyelvünk ilyen jelentős szerepéncz évszázados történetéből nem vontam le bizonyos elvi tanulságokat. Könyvemnek fogyatékkossága mellett is bő anyaga különösen két kérdés taglalására ad jogot és ösztönzést: az egyik a magyar köznyelv kialakulására, a másik az udvarias szó- és szóláskészlet osztálynyelvi mivoltára vonatkozik. A két kérdés szorosan összefügg és remélem, hogy hamarosan mindegyiknek sorát ejthetem.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ArchRák. — Archivum Rákócziánum. II. Rákóczi Ferenc Levéltára. Budapest, M. Tudományos Akadémia.

ASyr. — Gróf Zrinyi Miklós: Adriai tengernek Syrénája. Bécs 1651.

C — Ambrosii Calepini dictionarium decem linguarum 1585. Kiadta Melich János, Budapest 1912.

Csúzy: Sip. — Csúzy Zsigmond: Zengedező Sipszó. Pozsony 1723.

EtSz. — Gombocz Zoltán és Melich János: Magyar Etymologiai Szótár. Budapest 1914-től.

GazdTörtSz. — Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Budapest 1894—1906.

IrodKözl. — Irodalomtörténeti Közlemények. Budapest 1891-től.

KazLev. — Kazinczy Ferenc levelezése. Budapest, M. Tudományos Akadémia.

Kár: Hal. — Károlyi Péter: A halálról, feltámadásról és az örök életről. Debrecen 1575.

KemOkm. — A Kemény-család fejedelmi ágának okmánytára. Pest 1871.

LevTár — Magyar Leveles Tár I. Közli Szalay Ágoston 1861; II. Közli Deák Farkas 1879.

LevtKözl. — Levéltári Közlemények. Budapest 1923-től.

MA. — Molnár Albert: Dictionarium Ungarico-Latinum. Nürnberg 1604, Heidelberg 1621.

MNy. — Magyar Nyelv. Közérdekű havi folyóirat a művelt közönség számára 1905-től.

MTörtTár. — Magyar Történelmi Tár 1856-tól.

MonIrók. — Monumenta Hungariae Historica: II. Irók.

MuzTörzs. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának törzssanyaga.

NádLev. — Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. M. Tud. Akadémia 1882.

NE. — Faludi Ferenc: Nemes Ember. 1. kiad. Nagyszombat 1748.

NU. — Faludi Ferenc: Nemes Urfi. 1. kiad. Nagyszombat 1771.

NyF. — Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond.

Nyr. — Magyar Nyelvőr. 1872-től.

NySz. — Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Szerkesztette Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond.

NyUSz. — A Magyar Nyelvújítás Szótára. Irta Szily Kálmán. Budapest 1902—1908.

OkISz. — Szamota—Zolnai: Magyar Oklevélszótár.

ÓmagyOlv. — Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs 1929.

PázmLev. — Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Budapest 1910—11.

PPB. — Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod-féle bővített kiadása. Szeben 1767.

RákGy.Lev. — A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Budapest 1875.

Rédei Maradv. — Rédei László történeti maradványai (M. Történelmi Tár 1871).

RimLev. — Rimay János államiratai és levelezése. Budapest 1887.

RMKT. — Régi Magyar Költők Tára.

RMKvt. — Régi Magyar Könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv.

RMNyE. — Régi Magyar Nyelvmélekek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság Döbrentey Gábor felügyelete alatt. Buda 1838—46.

SoprLev. — Vitéz Házy Jenő: XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron 1928.

Thaly: Adal. — Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest 1872.

ThökLev. — Gróf Thököly Imre levelei. M. Tud. Akadémia 1882.

TörtKal. — Thaly Kálmán: Történelmi Kalászkok. Pest 1852.

TörtTár — Történelmi Tár 1878-tól.

VitnyLev. — Vitnyédi István levelei. (Magyar Történelmi Tár 1871).

ZfdU. — Zeitschrift für den deutschen Unterricht.

BETŰRENDES MUTATÓ

Összeállította : Győry János

Az ismétlődő címszó jele:

Ajánlom / — magamat 9; —
szolgálatomat 182.
alamódisos 155.
alássan 187.
alászolgálója 185.
alázatos / — betűim 177; — híve
196; — szolgálója 9, 183; —
szolgálója 183.
alázatosan / — kér 186; — kö-
vet 187; — tisztel 187; nagy —
186.
alázatossággal kér 188.
anyám / nagyasszony — 81.
anyámasszony 26.
asszony 17, 21 / az — 107; úri
— 92; nagy — 78, 80.
asszonyám 29.
asszonykodik 22.
asszonyné 23.
asszonynéni 29.
asszonyol 22.
asszonyom 22; — anyám 26; —
anyánk 27; — húgom 26; jó —
78; kegyelmes — 40; nagy jó
— 80; nagyságos — 38, 57;
tekintetes és nagyságos — 38.
asszonyság 127 / —od 128.
átossággal / kérem — 188.
átossan / kérem — 188.
atyafi 31 / — szolgál 179; egy
testvér — 29.
atyafiságos 31.
atyafiúi 31.
atyámfia 29.
atyámuram 26.
az asszony 107.
az úr 106.

Báró 36.
bátor vagyok 171.
bátorkodik 170.
bátorság 170.
bátyámuram 26.

bázsalamán 205.
becses 96 / — rendei, sorai 177;
— személye 131.
betűim 177 / alázatos — 177.
bizodalmam felett való 72.
bizodalmas 69.
bizodalom / teljes —mal való 71.
bizodalmú / különös v. teljes —
71.
bizott uram 69.
bocsánatot vár 186.
boldogít 165.
boldognak tartom magamat 164.

Cím / teljes —ü 159; tisztelt
—ü 161.
csekély / — értelmem, ítéletem,
személyem 174.
csekélységem 175.
csókolom kezét 7, 203.

Dáma 92.
dicsekszik 168.
dicső 98.
drága 95.

Édes 75 / — apám, anyám 76.
édesem 77.
egy testvér atyafi 29.
élek 202 / — és halok 12, 201.
érdemenr felett való 71.
érdemes 96 / — hazafi 98.
érdemeseid 97.
érdemetlen 175.
excellentiája (megszólítás) 130.

Fávor 67.
fent tisztelt 158.
fiamuram 27.
forró 99.
főmagasságú 55.
főméltóságú 40, 55.
főtisztelendő 61.
főtiszteletű 61.

Gála 90.
 gavallér 90.
 grácia / kegyelmes v kegyes —ja
 65; úri —ja 93.
 gróf 35 / — uram 35; méltóságos — 53.
 grófom 37.
 gyámol / kegyes —om 66.
Ha úgy tetszik 139.
 hazafi 98 / érdemes — 98.
 hazafiúi 98.
 hercegség 130.
 heroína / úri — 92.
 heros / úri — 92.
 hív / — szolgája 188; alázatos —e 196; igaz —e 7, 194.
 hivatalbéli tisztelet 162.
 híven tisztelt 157.
 hódoló tisztelet 163.
 húgomasszony 26.
 hűség (megszólítás) 195.
Igaz / — híve 7, 194; — hűség 195; — szívből 88; — szolgája 188.
 igénytelen 175 / — személyem 131.
 illő tisztelet 161.
 instálok 187.
 Isten hozott 5.
 Isten hozzád 5.
 isteni szívű 99.
Jó / — asszonyom 78; — napot 5; — uram 78; nagy — asszonyom, uram 79.
 jóakaró 86.
 jóltevő / kegyes —m 66.
Kéd 10, 119.
 kedves 64, 83 / —ei 85; —em 85.
 kedveskedik 153.
 kegy 68.
 kegyed 121.
 kegyelmed 10, 118 / te— 103.
 kegyelmes 39, 64 / — gráciája 65; nekem — uram 39.
 kegyelmetek 105.
 kegyes 64 / — gráciája 65; — gyámolom 66; — jóltevőm 66; — olvasó 65; — patróna, patrónus 66; — színe 65, 132; legyen — 141.

kegyeskedik 141.
 kelmed 10, 119.
 kend 10, 119 / —tek 119.
 kérem / — alázatosan 186; — alázatossággal 188; — átossággal 188; — átossan 188.
 kész szolgája 188.
 kevélykedik szerencsésével 167.
 kevés ítéletem, tehetségem, tettségem 173.
 kezét csókolom 7, 203.
 kicsiny tehetség 173.
 kis / — írás, levél 176; — uram 24.
 kisdéd értelmem 173.
 kiváltképen való 72.
 kjend 119.
 köszönet (üdvözlés) 144 / —emet írom, izenem 144.
 köszönt 145.
 köszöntet 145.
 kötele szolgája 188.
 követem 186 / alázatosan — 187.
 különös / — bizodalmú 71; — tisztelet 161.
Látogat 4, 148 / levéllel, ajándékkal — 149.
 látogató levél 149.
 leereszkedés 169.
 leereszkedik 169.
 legalázatosabb szolgája 184.
 legmélyebb tisztelet 162.
 legyen kegyes 141; — szabad 162; — szíves 141.
 levél / csekély, kis — 176; látogató— 149; udvarló— 153; úri —e 93.
Maga 106 / — kegyelmed 106; —mat ajánlom 9; — megalázás 169.
 magácska 111.
 magas 100.
 maradok 199 / vagyok és — 199.
 maradván 200.
 megalázás (leereszkedés) 12, 168.
 megalázza magát 168.
 megkülönböztetett tisztelet 161.
 megtisztelt 147.
 megudvarol 152.
 méltatik (méltóztatik) 138.

méltóság (nagy úr) 129.
 méltósága (megszólítás) 130.
 méltóságod 129.
 méltóságos 48, 52 / — és nagy-
 ságos 53; — és tekintetes 52;
 — gróf 53.
 méltóztassál 137.
 méltóztassék 133 / — parancsol-
 ni 136.
 méltóztatás 139.
 méltóztatik 134.
 méltóztatott / — uram 139; írni
 — levél 138.
 méltóság 130.
 mély / — tisztelet 162; — tisz-
 telője 12, 163.
 mennyei szívé 99.
 merész 170.
 minden tisztelettel 162.
Nagy 79 / — alázatosan 186;
 — ember, férfi 98; — jó asz-
 szonyom, uram 79; — tiszte-
 lője 163.
 nagyszony 78, 80 / — anyám,
 néném 81.
 nagyérdemű 97 / — közönség 98.
 nagyfényű 99.
 nagyméltóságú 40, 54.
 nagysád 10, 57, 115 / szép —
 116.
 nagysádkám 116.
 nagyság 118.
 nagysága 117.
 nagyságod 10, 115 / — méltó-
 sága 129; te — 103.
 nagyságos 6, 33 / — asszonyom
 38, 57; — és nemzetes 42;
 — úr 38; méltóságos és — 53;
 tekintetes és — 33, 37.
 nagyságtok 105.
 nagysám 117.
 nagytiszteletű 61.
 nagyuram 80.
 ne neheztelje 143.
 ne restellje 143.
 ne terheltessék 143.
 nemes 41 / — nemzetes és vi-
 tézlő 41, 46.
 nemzet 41.
 nemzetes 41 / — és vitézlő 45;
 — úr 43; nagyságos és — 42;

nemes, — és vitézlő 41, 46; te-
 kintetes és — 48.
 nyereségnek tart 165.

Ő (ön) 111.
 öcsémuram 26.
 ön 121, 123.
 öröklök 202.
 őszinte tisztelet 163.

Parancsoljon 136.
 parancsolni méltóztassék 136.
 patróna / kegyes — 66.
 patrónus / kegyes — 66.
 politia 92.
 politikus (udvarias) 156.

Rendei (sorai) / becses — 177.
 restell / ne — je 143.

Sorai / becses — 177.
 szabad kérdeznem, kérem, kér-
 nem 171.
 szállok az úrnak 192.
 személy 130 / becses — e 131; cse-
 kély — em 175; igénytelen — em
 131; úri — e 93.
 szent 99.
 szép nagysád 116.
 szerelmes 73, 84.
 szerencse / — nek tart 165; ke-
 vélykedik — jével 167; van
 — m 9, 165.
 szerencsétlenségnek tart 167.
 szerény véleményem 167.
 szerető 75.
 szeretve tisztelt 157.
 szín / kegyes — e 65, 132.
 szívből 88 / igaz, tiszta — 88.
 szíves 86 / — tisztelet 87; — tisz-
 telője 87; legyen — 141.
 szívesen 88.
 szíveskedem 142.
 szíveskedik 141.
 szívesség 87.
 szolgál 179 / atyafi — 179.
 szolgálja 179 / alázatos — 9, 183;
 hív — 188; igaz — 188; késő
 — 188; köteles — 188; leg-
 alázatosabb — 184.
 szolgálatomat ajánlom 182.

szolgálo / alázatos —ja,
— leánya 183.
szolgálók / —az úrnak 192; —
kegyelmednek 191.
szólok az úrhoz 193.

Tartozó tisztelet 162.

T. C. 159.

te kegyelmed, nagyságod 103.

tekintetes 48 / — és nagyságos
33, 37; — és nemzetes 48;
— úr 10, 49; — vármegye 50.

tekintetességed 130.

teljes / — bizodalmmal felett való
72; — bizodalmmal 71; — bizo-
dalommal való 71; — című
159; — tisztelet 162.

téns úr 10, 51.

terhel / ne —tessék 143.

tessék 139.

tessen 140.

testvér 29 / egy — atyafi 29.

tetszés (vélemény) 139, 173.

tetszik / ha úgy — 139.

tiszta szívből 88.

tisztelet 144, 146 / alázatosan —
187.

tisztelendő 59.

tisztelet 161 / —ére lenni 147;
—ét jelenteni 146; —ét tenni
147; hivatalbéli — 162; hódoló
— 163; illő — 162; különös —
161; legmélyebb — 162; meg-
különböztetett — 161; mély —
162; minden — 162; őszinte —
163; szíves — 87; tartozó —
162; teljes — 162.

tiszteletes 60.

tisztelő / mély —je 12, 163;
nagy — 163; szíves —je 87.

tisztelt 157 / — című 161; — úr
158; fent — 158; híven —
157; szeretve — 157.

Udvári 154.

udvarias, udvariás 1, 154.

udvariasság 1, 154.

udvariatlanság, udvariátlanosság
154.

udvaritlanosság 154.

udvarló levél 153.

udvarol 1, 150.

udvaros 154.

úr 6, 17 / az — 106; nagyságos
— 38; nemzetes — 43; tekin-
tetes — 49; téns — 51; tisz-
telt — 158.

urabácsi 29.

uraim 18.

urak és nemesek 20.

ural 22.

uralkodik 22.

uram 17 / —atyám 26; —atyád
27; —bátyám 26; —öcsém 26;
bizodalmas — 69; bízott — 69;
jó — 78; kis — 24; méltózza-
tott — 139; nagy — 80; nagy
jó — 79.

uraság 127.

urasága 127.

uraságod 126.

úrfi 124.

úri 89 / — asszony 92; — egyén
94; — ember 89; — férje 93;
— gráciája 93; — háza 93;
— heroína 92; — heros 92;
— kezei 93; — levele 93; —
személye 93.

úrné 23.

Üdvözlés 145.

üdvözlés / szíves — 87.

üdvözöl 145.

Vagyok 198 / — és maradok 199.
van szerencsém 9, 12, 165.

vár / bocsanatot — 186.

vékony gondolkodás, ítélet, szol-
gálat 174.

vitézlő 41 / nemes, nemzetes és
— 41, 46.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Bevezetés	1
Úr, asszony	17
Urambátyám, atyámfia	26
Tekintetes, nagyságos, kegyelmes	33
Nemes, nemzetes és vitézlő	41
A tekintetes és nagyságos további sorsa; méltóságos	48
Tisztelendő és tiszteletes	59
Kegyes jóltevőm	63
Bizott, bizodalmas; érdemem felett való	69
Szerelmes, szerető, édes	73
Nagyasszony	78
Kedves, jóakaró, szíves	83
Úri ember	89
Drága, becses, érdemes	95
Magas	100
A magázás története	102
A nagyságod, kegyelmed értéke. Ön és kegyed	114
Uraság, asszonyság	126
Méltóztassék, tessék, szíveskedjék	133
Látogat, udvarol, tisztel	144
Tisztelt úr	157
Van szerencsém	164
Bátorkodom, szabad kérnem	170
Szerény véleményem	173
Alázatos szolgálja	179
Szállok az úrnak	191
Igaz híve	194
Vagyok, maradok	198
Kezét csókolom	203
Végszó	208
Rövidítések jegyzéke	209
Betűrendes mutató	211

OSZK

OSZK

Osztályvezető

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KERTÉSZ
—
Szállok az
úrnak

N. M.

